

АЗƏРБАЙҶАН ССР ЕЛМЛƏР АКАДЕМИЈАСЫНЫН

Х Э Б Ə Р Л Ə Р И И З В Е С Т И Я

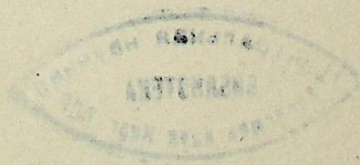
АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

ТАРИХ, ФƏЛСƏФƏ ВƏ ЁУГУГ СЕРИЈАСЫ

★

СЕРИЯ ИСТОРИИ, ФИЛОСОФИИ И ПРАВА

2

1973

„ЕЛМ“ НƏШРИЈАТЫ—ИЗДАТЕЛЬСТВО „ЭЛМ“
БАКЫ—БАКУ

А. М. ЭЛЬДАРОВ, Б. С. ГУРБАНОВ

РАБОЧИЙ КЛАСС — ВЕДУЩАЯ СИЛА СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ОБЩЕСТВА

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: З. М. Бунятов (редактор), П. А. Азизбекова, А. А. Али-заде, З. Б. Геюшев, В. П. Каграманов, Т. М. Кафаров, Дж. Б. Гулиев, Ф. Г. Кочарли, Б. С. Курбанов (ответственный секретарь), Ш. Ш. Мирзоева (зам. редактора), М. М. Саттаров, А. С. Сумбатзаде.

Современная эпоха, выдвинув рабочий класс в центр всемирно-исторических преобразований, подтвердила всю глубину ленинской мысли о всемирно-исторической роли пролетариата как создателя нового общества. В революционную биографию рабочего класса вошли важнейшие события нашего столетия — Великая Октябрьская социалистическая революция и построение социализма в СССР, образование мировой системы социализма, грандиозные битвы между трудом и капиталом, крушение колониальных империй и победа национально-освободительных революций.

Ведущая роль рабочего класса, руководимого марксистско-ленинской партией, — необходимое и важнейшее условие успеха социалистического и коммунистического строительства. Это, как отметил XXIV съезд КПСС, одна из важнейших закономерностей становления и развития социализма и его перерастания в коммунизм. Являясь ведущей силой советского общества, именно рабочий класс объединяет вокруг себя весь многонациональный народ Страны Советов, цементирует великий союз рабочих, колхозников и интеллигенции.

Вся славная история СССР подтверждает глубокую правоту марксистско-ленинского учения о решающей революционной и созидательной роли рабочего класса.

Под руководством ленинской партии в классовых битвах зарождалась, крепла и закалялась сила пролетариата России, позволившая объединить вокруг рабочего класса многомиллионные массы крестьянства, трудящихся всех национальностей страны, обеспечить победу Великой Октябрьской социалистической революции, крах интервенции и разгром внутренней контрреволюции.

Преодолевая неимоверные трудности, связанные с хозяйственной разрухой, многоукладностью экономики, нехваткой средств и кадров, обострением классовой и внутрипартийной борьбы, рабочий класс показал беспримерный героизм и государственную мудрость, мужественно перенес все лишения и добился выдающихся побед в осуществлении ленинского плана построения социализма.

За годы довоенных пятилеток усилиями прежде всего рабочего класса в СССР была создана могучая социалистическая индустрия, обеспечившая технико-экономическую независимость нашей Родины, реконструкцию всего народного хозяйства, укрепление оборонной мощи страны, успешное решение других хозяйственных и политических задач социалистического строительства. Претворение в жизнь ленинско-

© Издательство «Элм», 1973 г.

Адрес: г. Баку, проспект Нариманова, 31. Редакция «Известий Академии наук Азербайджанской ССР (серия истории, философии и права)».

го плана индустриализации сопровождалась консолидацией рабочего класса, устранением социальной неоднородности, ростом его численности и удельного веса, повышением руководящей роли во всех сферах хозяйственной и общественно-политической жизни страны.

Выдающаяся роль принадлежит рабочему классу в социалистическом преобразовании деревни — переводе мелкого единоличного хозяйства на путь крупного механизированного коллективного хозяйства. Без руководства со стороны рабочего класса крестьянство не смогло бы самостоятельно сделать столь решительный шаг. «Руководство пролетариата одно только в состоянии вывести массу мелких земледельцев из рабства капиталу и привести к социализму»¹ — отмечал В. И. Ленин.

Начиная от смычки города с деревней и организации первых коллективных хозяйств до создания аграрно-промышленных объединений — на всех этапах социалистического преобразования сельского хозяйства рабочий класс принимал в нем активное участие. Он не только создал материально-техническую базу, обеспечившую осуществление ленинского кооперативного плана, но и постоянно помогал крестьянству своим огромным политическим и организационным опытом, личным участием в организации колхозов, в утверждении социалистических производственных отношений на селе. Первые коллективные хозяйства по призыву Коммунистической партии возглавили 25 тыс. посланцев рабочего класса. Шефство рабочих коллективов над деревней ускорило механизацию сельского хозяйства, снабжение сельского населения промышленными товарами, перестройку и обновление деревни.

Рабочий класс сыграл ведущую роль в культурной революции. Благодаря его усилиям была создана прочная материальная база социалистической культуры; он первым вступил в поход за ликвидацию неграмотности, повышение общеобразовательного и профессионально-технического уровня всего народа; многие его представители влились в ряды новой народной интеллигенции.

Преобразовывая своим революционным творчеством общество, рабочий класс преобразовывал и самого себя. За годы Советской власти неуклонно росли численность и удельный вес рабочего класса. Изменялась его внутренняя структура, повысилась руководящая роль. Он впервые в истории выступил решающей силой в построении развитого социалистического общества. Рабочий класс стал самым многочисленным слоем населения Советского Союза². Как отметил первый секретарь ЦК КП Азербайджана Г. А. Алиев в своем докладе на торжественном заседании ЦК КП Азербайджана и Верховного Совета Азербайджанской ССР 14 декабря 1972 г., если в 1924 г. рабочий класс среди населения составлял лишь 10,4%, то в 1972 г. — почти 60%³. Среднегодовая численность рабочих страны в 1972 г. составила более 65 млн. чел. против 11 млн. чел. в 1913 г. и 4,6 млн. чел. в 1922 г.⁴ Индустриализация, таким образом, не только создала материальную базу для социализма, но и разрешила его главную социальную основу. Она обеспечила «победу социалистического уклада в промышленности, рост рабочего класса, способствовала укреплению его руководящей роли в обществе»⁵.

¹ В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 44, стр. 10.

² Материалы XXIV съезда КПСС. М., 1971, стр. 73.

³ Г. А. Алиев. О пятидесятилетии образования Союза Советских Социалистических Республик. Газ. «Вышка», 15 декабря 1972 г.

⁴ Народное хозяйство СССР (1922—1972). Стат. сб. М., 1972, стр. 345.

⁵ 50 лет Великой Октябрьской социалистической революции. Постановление Пленума ЦК КПСС. Тезисы ЦК КПСС; М., 1967, стр. 14.

Характерным для внутренней структуры рабочего класса СССР является то, что более двух третей его составляют индустриальные рабочие. За последние годы значительно вырос сельскохозяйственный отряд рабочего класса. Только за период с 1960 по 1970 г. в стране его численность возросла с 4885 тыс. до 7040 тыс. чел., в том числе по Азербайджанской ССР — с 21,3 тыс. до 149,6 тыс. чел.¹ Увеличение числа рабочих в сельскохозяйственном производстве расширило социальную базу рабочего класса. Процесс строительства коммунизма в СССР характеризуется не только количественным ростом рабочего класса, но и глубокими качественными изменениями в его составе. Происходят серьезные сдвиги в территориальной структуре рабочего класса. Растет его удельный вес в индустриально осваиваемых районах страны, особенно в Сибири, на Дальнем Востоке, в Казахстане и Средней Азии. Эти изменения в территориальном размещении рабочего класса расширили сферу его деятельности и влияния во всех союзных и автономных республиках, национальных областях и округах.

В условиях многонационального Советского государства в составе рабочего класса идет постоянный рост национальных рабочих кадров. Так, доля представителей коренной национальности в составе республиканских отрядов рабочего класса Азербайджана возросла с 29,17% в 1939 г. до 47,75% в 1959 г.², в Армении составила 88,2% против 77,9% в 1939 г., а за период с 1963 по 1967 г. — с 50,9% до 58,8%³.

Создание материально-технической базы коммунизма ведет к тому, что, наряду с ростом рабочих коренной местной национальности, во всех советских республиках увеличивается численность рабочих других национальностей. В этом сказывается дальнейшее укрепление интернационального единства трудящихся и интернациональная сущность рабочего класса СССР — основа тесной сплоченности и активной взаимопомощи народов нашей страны в процессе строительства социализма и коммунизма. Рабочий класс выступает главной силой, цементирующей новую историческую общность людей — советский народ.

Для советского рабочего класса характерны постоянное стремление к повышению политической сознательности, своего общеобразовательного и культурного уровня, производственной квалификации. В 1959 г. из каждой тысячи рабочих высшее и среднее образование имели 386 чел., а к началу 1971 г. более 550⁴. Огромную роль в подъеме культурно-технического уровня рабочего класса играет система подготовки и повышения квалификации рабочих на производстве, а также в учебных заведениях профессионально-технического образования. За 1961—1970 гг. в стране было обучено на производстве 36,2 млн. рабочих. За это же время в системе профессионально-технического образования было подготовлено около 11,5 млн. молодых рабочих. Прошли переподготовку на предприятиях более 73 млн. рабочих⁵.

В 60-е годы важнейшие сдвиги в составе рабочего класса определялись общими социально-экономическими процессами, характерными

¹ Народное хозяйство СССР в 1970. Стат. сб. М., 1971, стр. 357; Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1970 году. Стат. сб. Баку, 1971, стр. 149.

² Подсчеты сделаны на основании данных переписи населения Азербайджанской ССР в 1939 и 1959 гг.

³ Текущий архив ЦСУ Азерб. ССР. Данные статистики труда и зарплаты.

⁴ Материалы XXIV съезда КПСС, стр. 73.

⁵ Подсчитано на основе данных статистических ежегодников. Народное хозяйство СССР за 1963, 1964, 1966, 1968, 1970 гг. Труд в СССР. Стат. сб. М., 1968.

для развитого социалистического общества, такими как повышение эффективности производства, связанное с преимущественным использованием интенсивных факторов экономического развития, курс на неуклонный рост материального благосостояния народа, научно-техническая революция, в ходе которой резко увеличивается значение нефизического труда и происходит превращение науки в производительную силу и т. п.

Технический прогресс, рост механизации и автоматизации производственных процессов, оснащение предприятий истроек новой техникой значительно повышают производительность труда, коренным образом изменяют его характер, приводят к быстрому росту численности рабочих механизированного труда, к возникновению новых профессий и к исчезновению ряда профессий тяжелого ручного труда.

На железнодорожном транспорте замена паровозной тяги электрической и тепловозной привела к уменьшению количества машинистов паровозов и кочегаров. Оснащение текстильной промышленности более производительным оборудованием способствовало снижению темпов роста таких профессий, как ткачи, ровничницы, прядильщицы, крутильщицы. Механизация трудоемких работ в машиностроении привела к сокращению числа молотобойцев, формовщиков по металлу и др.

Наибольшими темпами росло число рабочих новых профессий, связанных с применением современной техники, например, машинистов, мотористов (бульдозеристов, машинистов подъемных кранов, подъемников, горных комбайнов), а также ведущих профессий быстроразвивающихся отраслей, таких как химическая (аппаратчики, машинисты компрессоров и насосов, лаборанты).

За период с 1925 по 1969 гг. общая численность рабочих промышленности в стране увеличилась в 10 раз, а численность рабочих, выполняющих работу механизированным способом, в 18 раз¹. В 1959—1969 гг. по Азербайджанской ССР при росте промышленных рабочих на 157,2%, численность машинистов, мотористов и их помощников увеличилась на 189,5%, аппаратчиков — на 196,6%, наладчиков и настройщиков автоматов, станков и оборудования — на 326,3%, слесарей — на 168%, электросварщиков — на 444,7%, электромонтеров — на 205%, лаборантов и их помощников — на 190,6%. За это же время удельный вес вышеперечисленных профессий возрос с 25 до 30,7%².

Неуклонный рост общеобразовательного и профессионального уровня рабочих выступает одним из показателей успешного решения задач возрастания руководящей роли рабочего класса.

Ведущая роль рабочего класса в развитом социалистическом обществе в современных условиях прежде всего выражается в том, что он выступает главной общественной силой. Эта роль определяется тем, что рабочие трудятся в решающих сферах материального производства, находятся на передовых рубежах научно-технического прогресса. В первую очередь рабочий класс решает ключевую задачу развития социалистической экономики — повышение эффективности и интенсификации производства.

«Рабочий класс, — подчеркивал ЦК КПСС, — создает наибольшую долю общественного продукта, находится на передовых рубежах технического прогресса, занят в решающих сферах общественного производства. В облике советского рабочего сливаются воедино черты сознательного труженика индустрии, приобщенного к интеллектуальной де-

ятельности, и активного борца за новую жизнь, утверждающего высокие нормы человеческих отношений»¹.

Ведущая роль рабочего класса определяется социалистической общенародной собственностью, цементирующей всю экономику страны в единое целое. Главный творец общесоюзной экономики — рабочий класс, связанный с общенародной собственностью, в частности с индустрией, неизбежно сохраняет ведущую роль в союзе с крестьянством и интеллигенцией. Социалистическая индустрия является базой всего народного хозяйства, основным богатством общества. Выступая носителем промышленного труда, рабочий класс создает своим трудом наибольшую часть национального дохода, вносит главный вклад в создание материально-технической базы коммунизма. За период с 1940 по 1972 г. объем промышленной продукции СССР вырос в 14 раз. Теперь за один месяц наша промышленность производит продукции больше, чем за весь 1940 год². За это время промышленная продукция Азербайджана увеличилась более чем в 6 раз³. Ныне промышленность республики каждые 12 дней вырабатывает столько продукции, сколько до революции производилось за год, а за неделю — столько, сколько в целом за 1922 год⁴. Более 62% валового общественного продукта, почти 45% национального дохода⁵ и более 37% основных производственных фондов Азербайджана приходится на долю промышленности⁶.

Рабочий класс оказывает решающее влияние на дальнейшее индустриальное развитие народного хозяйства, что имеет крупное социально-политическое значение. Трудом рабочего класса созданы и развиваются высокими темпами такие отрасли промышленности, которые определяют дальнейший технический прогресс во всем народном хозяйстве. Благодаря его самоотверженному труду колхозное крестьянство получает все больше сельскохозяйственной техники, удобрений и электроэнергии. Потребление электроэнергии в сельском хозяйстве Азербайджана за 1961—1970 гг. возросло с 234 млн. квт. ч. до 709 млн. квт. ч.⁷

Представители рабочего класса несут в деревню новые формы труда, технические знания, передовую культуру производства. Все это имеет большое значение для укрепления руководящей роли рабочего класса, его союза с колхозным крестьянством, дальнейшего развития производительных сил деревни, совершенствования и индустриализации сельскохозяйственного производства, ускорения процесса стирания социально-экономических и культурно-бытовых различий между городом и деревней. Рабочий класс выступал и выступает инициатором важнейших патриотических начинаний, новых форм социалистического соревнования, организации труда и производства. В его рядах возникли первые коммунистические субботники, ударничество, стахановское движение и движение за коммунистическое отношение к труду. Мощным средством развития общественного производства стало социалистическое соревнование. С каждым новым этапом развития экономики

¹ К 100-летию со дня рождения Владимира Ильича Ленина. Сборник документов и материалов. М., 1970, стр. 75.

² Л. И. Брежнев. О пятидесятилетии Союза Советских Социалистических Республик. М., 1972, стр. 11.

³ Народное хозяйство Азербайджанской ССР к 50-летию СССР. Юбилейный стат. ежегодник. Баку, 1972, стр. 50.

⁴ Г. А. Алиев. О 50-летию образования Союза Советских Социалистических Республик. Газ. «Бакинский рабочий», 15 декабря 1972 г.

⁵ Народное хозяйство Азербайджанской ССР к 50-летию СССР, стр. 33, 196. (Национальный доход рассчитан нами).

⁶ Союз равных. М., 1972, стр. 175.

⁷ Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1970, стр. 50.

¹ Международное рабочее движение. М., 1971, стр. 89.

² Текущий архив ЦСУ Азерб. ССР. Данные отдела статистики труда и зарплаты.

оно меняло свои формы, совершенствовалось, помогая решать все более грандиозные задачи. И на всех этапах его развития рабочий класс показывал пример трудового героизма, увлекая за собой все слои трудящихся.

Широкий размах социалистическое соревнование приобрело в период подготовки и проведения 50-летия Великой Октябрьской социалистической революции, 100-летия со дня рождения В. И. Ленина, XXIV съезда КПСС и 50-летия образования СССР. К началу 1971 г. в социалистическом соревновании участвовало свыше 71 млн. чел., более половины из них включились в движение за коммунистическое отношение к труду¹.

Активное участие в этом движении принимали трудящиеся Азербайджана. Так, за период с 1962 по 1970 г. число предприятий коммунистического труда возросло с 6 до 47, бригад — с 3777 до 8432, ударников — с 19986 до 146589. В социалистическом соревновании в республике в 1970 г. принимало участие 848 тыс. чел., или 85% всех работающих².

Советский рабочий класс на данном этапе развития социалистического общества выступает массовым носителем могучей движущей силой научно-технической революции. Техническое творчество рабочих ярко выражено в широком размахе движения рационализаторов и изобретателей. За период с 1960 по 1970 г. в СССР число изобретателей и рационализаторов возросло с 2431 тыс. до 3659 тыс. чел. Большинство из них были рабочие³. Ныне рационализаторов и изобретателей насчитывается свыше 6,5 млн. чел.⁴, объединенных в 70 тыс. первичных организаций⁵ ВОИР. За годы восьмой пятилетки было внедрено в производство 15645 тыс. предложений, экономия от которых составила 12,5 млрд. руб.⁶ За это время почти тридцатитысячная армия рационализаторов и изобретателей Азербайджана сэкономила свыше 160 млн. руб. Получили путевку в жизнь 162 тыс. рационализаторских предложений и около 500 изобретений⁷.

В современный период на основе прогресса науки и техники, развития образования и культуры труда советских рабочих, все более наполняется интеллектуальным содержанием, а сами рабочие по своему культурно-техническому уровню все более приближаются к уровню интеллигенции. Об этом ярко свидетельствует возрастание роли рабочих в движении рационализаторов и изобретателей, а также активное участие в работе научно-технических обществ. Так, например, в Азербайджане число рабочих-новаторов в НТО возросло с 4028 в 1961 г. до 11927 чел. в 1970 г., составив 15,3% общего числа всех членов в НТО⁸.

В 1971 г. в стране в 90 тыс. первичных организациях научно-технических обществ насчитывалось 522 тыс. чел.⁹. К началу 1973 г. число

¹ XXIV съезд КПСС. Стеногр. отчет, т. II. М., 1971, стр. 109.

² Данные отдела производственной работы и зарплаты АСПС; газ. «Бакинский рабочий», 12 марта 1971 г.

³ Народное хозяйство СССР в 1970 году, стр. 62.

⁴ Газ. «Труд», 28 февраля 1973 г.

⁵ Там же, 1 марта 1973 г.

⁶ XXIV съезд КПСС. Стеногр. отчет, стр. 109; Народное хозяйство СССР в 1968 году. Стат. сб. М., 1969, стр. 124; Народное хозяйство в СССР в 1970 году, стр. 62.

⁷ Газ. «Вышка», 22 мая 1971 г.

⁸ Текущий архив АСПС. Данные отдела производственной работы и зарплаты.

⁹ А. Ю. Ишлинский. Наука, техника и профсоюзы. М., Профиздат, 1971, стр. 10. Г. В. Колбин, Л. Н. Пономарев. Новаторство и творчество миллионов. М., 1972, стр. 27.

членов НТО достигло 700 тыс. чел.¹ За годы восьмой пятилетки ими было разработано свыше 780 тыс. рекомендаций по созданию и внедрению прогрессивной техники и технологии, механизации и автоматизации производственных процессов, внедрению научной организации труда, развитию экономических методов управления производством².

В процессе коммунистического строительства на предприятиях страны возникли и окрепли общественные творческие объединения трудящихся. Они стали эффективным средством привлечения широких масс трудящихся к активной борьбе за технический прогресс. Вместе с инженерами, экономистами и учеными рабочие-новаторы принимают активное участие в этих объединениях, разрабатывают сложнейшие вопросы технического прогресса и экономики предприятия. В 1970 г. на предприятиях страны функционировало свыше 63 тыс. общественных бюро экономического анализа, более 33 тыс. общественных бюро технической информации, 100 тыс. творческих бригад, 3260 общественных научно-исследовательских институтов и лабораторий. В этих объединениях участвовало более 1,6 млн. чел.³

Значительное развитие творческие объединения получили и в Азербайджанской ССР. В 1970 г. в республике действовало 45 общественных научно-исследовательских институтов и лабораторий, 603 общественных бюро и группы экономического анализа, 416 общественных бюро технической информации, 1326 творческих бригад и 241 совет по НОТ. В их работе принимало участие 15,5 тыс. трудящихся⁴.

Одной из важных форм участия рабочего класса страны в совершенствовании и управлении производством являются постоянно действующие производственные совещания (ПДПС), которые стали подлинной школой управления, школой хозяйствования для миллионов трудящихся. К началу 1972 г. в народном хозяйстве страны работало 160 тыс. ПДПС, объединивших 43 млн. рабочих, ИТР и служащих. В течение восьмой пятилетки они вносили в среднем за год по 1,7 млн. предложений, направленных на улучшение хозяйственной деятельности предприятий, повышение эффективности производства⁵.

В Азербайджане количество ПДПС возросло с 1336 в 1960 г. до 2186 в 1970 г., численность членов ПДПС увеличилась соответственно с 51752 до 93271, а удельный вес рабочих среди них поднялся с 67 до 71%. За период с 1959 по 1965 г. на ПДПС было внесено около 108 тыс. предложений. Только в юбилейном ленинском 1970 г. было принято 24673 предложения, из коих было внедрено 20174⁶. Эти предложения дали большой экономический эффект, способствуя выполнению народно-хозяйственных планов.

Таким образом, возрастание с каждым годом роли рабочего класса в управлении и техническом совершенствовании производства свидетельствует о том, что научно-техническая революция приводит не к уменьшению роли рабочего класса, как утверждают буржуазные авторы технократических теорий, а к тому, что влияние рабочего класса на весь ход общественного прогресса все более возрастает.

В условиях развитого социалистического общества руководящая роль рабочего класса осуществляется через органы государственной

¹ Газ. «Труд», 26 января 1973 г.

² А. Ю. Ишлинский. Указ. работа, стр. 17.

³ И. Владыченко. Технический прогресс и профсоюзы. М., 1970, стр. 78.

⁴ Текущий архив АСПС. Данные отдела производственной работы и зарплаты.

⁵ Г. В. Колбин, Л. Н. Пономарев. Указ. работа, стр. 29.

⁶ Текущий архив АСПС. Данные отдела производственной работы и зарплаты.

власти, профсоюзы, кооперацию, молодежные и другие массовые организации трудящихся. Но наиболее полно и ярко она проявляется в деятельности КПСС, которая, хотя и стала партией всего народа, но не перестала быть высшей формой организации рабочего класса. КПСС была и остается авангардом прежде всего рабочего класса, выразителем его коммунистических идеалов.

Рабочий класс занимает ведущее положение в КПСС, в ее социальном составе. Постоянно увеличивается удельный вес рабочих среди вновь вступивших в партию. Более половины принятых в КПСС между XXIII и XIV съездами, были рабочие. К началу 1971 г. в КПСС состояло 5,9 млн. рабочих, что составляет 40,5% их общего числа¹. Это соответствовало природе ленинской партии, передовой роли рабочего класса в жизни советского общества.

Если в 1959 г. в Азербайджане среди принятых в партию рабочие составляли 35,3%, то в 1970 г. этот показатель равнялся 53,9%². За эти же годы рабочая прослойка в составе республиканской партийной организации повысилась с 20,1% до 31,6%³. На XXIV съезде КПСС широко был представлен рабочий класс: 1195 передовых его представителей было избрано делегатами съезда⁴. Среди делегатов XXVIII съезда Компартии Азербайджана, проходившего в марте 1971 г., рабочие составляли 26,6%⁵.

В условиях строительства коммунизма Советское государство, превратившись в политическую организацию всего народа, продолжает историческое дело диктатуры рабочего класса. Рабочий класс принимает активное участие в деятельности органов государственной власти. Так, среди избранных в 1970 г. 1517 депутатов Верховного Совета СССР 4,81 чел., или 31,7%, рабочие. Из 2165 тыс. депутатов местных Советов рабочими являются 790 тыс., или 36,6%, в том числе в городских Советах — 142 тыс. из 252 тыс., или 56,4%⁶.

Весомая доля рабочих среди депутатов Верховного Совета и местных Советов в Азербайджанской ССР. В 1971 г. в состав высшего органа республики вошли 117 рабочих, или 30,4% общего числа всех депутатов⁷. В местные Советы было избрано 29 945 рабочих и колхозников, или 65,6% всех избранных⁸.

Миллионы рабочих-активистов в составе разнообразных комиссий содействуют успешной деятельности Советов. В 1972 г. в стране насчитывалось 326 тыс. постоянных комиссий местных Советов, в которые было избрано 1749 тыс. депутатов. В составе 25-миллионной армии активистов Советов, многие были рабочие⁹.

Рабочие принимают активное участие в работе общественных организаций, значение и роль которых в современных условиях неизмеримо возрастают. Важнейшее место в разветвленной системе общественных организаций занимают советские профсоюзы, представляющие собой самую массовую организацию рабочего класса и всех трудящихся. К на-

чалу 1972 г. они объединяли в своих рядах свыше 98 млн чел., 62% которых составляли рабочие¹.

Советские профсоюзы являются наиболее массовой формой участия рабочего класса в руководстве экономической, политической, идеологической жизни общества. В 1971 г. в состав ФЗМК и ревизионных комиссий в стране было избрано около 2 млн. рабочих². В Азербайджанской ССР в 1970 г. рабочие в составе представителей ФЗМК составляли 17,5%³.

Рабочий класс широко представлен в рядах Всесоюзного Ленинского Коммунистического Союза Молодежи, насчитывавшего в своих рядах более 28 млн. юношей и девушек⁴. Половина из них занята непосредственно в промышленном и сельскохозяйственном производстве. За период с мая 1966 по май 1970 гг. 300 тыс. молодых добровольцев были направлены на важнейшие новостройки страны⁵. Как отмечалось на XVI съезде ВЛКСМ (май 1970 г.), комсомол шефствовал над 100 крупными народнохозяйственными объектами, которые являлись всесоюзными ударными стройками⁶.

Активное участие комсомола в создании материально-технической базы коммунизма составляет основное звено в его деятельности, является главным условием его авторитета и боевитости. К началу 1971 г. более одной трети занятых в народном хозяйстве Азербайджанской ССР составляла молодежь. Комсомольцы наряду с коммунистами идут в авангарде борьбы за выполнение народнохозяйственных планов. Свыше 40 тыс. юношей и девушек республики к ноябрю 1970 г. досрочно выполнили личную пятилетку⁷.

Неуклонно росла роль рабочих и в работе других общественных организаций. Так, в Азербайджанской ССР на предприятиях, стройках, в колхозах, совхозах, учреждениях, в 1970 г. действовало 5829 групп и 9726 постов народного контроля, объединивших свыше 160 тыс. чел.⁸ Широкое участие рабочих в общественной и политической жизни страны служит важнейшим фактором усиления позиций ведущего класса социалистического общества.

Советский рабочий класс, обладая богатейшими революционными боевыми и трудовыми традициями, имея более чем полувековой опыт строительства нового общества, выступает носителем социалистического патриотизма и пролетарского интернационализма, дружбы народов и других идеалов коммунизма. Выполняя свой интернациональный долг перед трудящимися стран социалистического содружества, рабочий класс нашей страны использует различные формы сотрудничества. Основными из них являются: совместная борьба за мир против происков империалистической политики западных государств, взаимопомощь в рамках СЭВ, обмен рабочими и профсоюзными делегациями, обмен производственным опытом и передовыми методами труда. Наряду с социалистическими странами, рабочий класс СССР оказывает разностороннюю помощь развивающимся странам Азии и Африки, что служит укреплению их политической и экономической са-

¹ Материалы XXIV съезда КПСС, стр. 92.

² Коммунистическая партия Азербайджана в цифрах. Баку, 1970, стр. 124; Материалы XXVIII съезда Компартии Азербайджана. Баку, 1971, стр. 58.

³ Коммунистическая партия Азербайджана в цифрах, стр. 32. Материалы XXVIII съезда Компартии Азербайджана, стр. 62.

⁴ XXIV съезд КПСС. Стеногр. отчет, т. 1, стр. 332.

⁵ Газ. «Бакинский рабочий», 12 марта 1971 г.

⁶ Ж. «Политическое самообразование», 1972, № 5, стр. 17.

⁷ Газ. «Бакинский рабочий», 17 июня 1971 г.

⁸ Там же, 18 июня 1971 г.

⁹ Газ. «Правда» 18 августа 1972 г.

¹ Материалы XV съезда профессиональных союзов СССР. М., 1972, стр. 79.

² Материалы XV съезда профессиональных союзов СССР, стр. 82.

³ Текущий архив АСПС. Данные отдела оргмассовой работы.

⁴ XXIV съезд КПСС. Стеногр. отчет. М., т. 1, стр. 104.

⁵ XVI съезд ВЛКСМ. Стеногр. отчет. М., 1971, стр. 42.

⁶ Там же.

⁷ Ж. «Агитатор» (Баку), 1970, № 22, стр. 25.

⁸ Материалы XXVIII съезда Компартии Азербайджана, стр. 65.

мостоятельности. Число предприятий, сооружений и других объектов, построенных за послевоенные годы, строящихся и подлежащих строительству по межгосударственным соглашениям за границей при техническом содействии СССР, на 1 января 1969 г. составило 2279, из них 680 в развивающихся, остальные в социалистических странах¹.

Как отмечалось на XXIV съезде КПСС, в минувшие 5 лет при нашем техническом содействии в социалистических странах было построено или реконструировано более 300 промышленных и сельскохозяйственных объектов. Советский Союз на 70% и более удовлетворяет потребности стран СЭВ, Кубы, а также в значительной мере ДРВ и КНДР в импорте важнейших видов сырья и топлива².

С целью оказания технической помощи в строительстве промышленных объектов, новых производств, в эксплуатации советских машин и подготовке национальных кадров различных профессий в зарубежные социалистические и в развивающиеся страны часто командированы рабочие различных отраслей промышленности. Одновременно на предприятиях нашей страны обучаются различным профессиям тысячи граждан этих стран. Ныне только в Азербайджанской ССР обучаются более 1000 граждан из 42 стран мира³.

Роль рабочего класса, его значение во всемирной истории все более укрепляется и усиливается. Постоянное и все ускоряющееся развитие крупной машинной индустрии не только не угрожает существованию пролетариата как класса, а наоборот, сопровождается увеличением его численности, ростом его руководящей роли в общественной жизни, в борьбе за социальный прогресс. Именно с этим не могут примириться идеологи империализма и их оппортунистические прислужники. Они с особым рвением пытаются опровергнуть учение марксизма-ленинизма о всемирно-исторической миссии рабочего класса. Трактую в искаженном виде социальные последствия научно-технической революции, противники ленинизма распространяют вымыслы о «депролетаризации» общества, «исчезновении» рабочего класса, его «врастании» в так называемое «неокапиталистическое» общество и др. Современная научно-техническая революция, сопровождающаяся резким увеличением инженерно-технического персонала, не может изменить закономерный процесс неуклонного роста рядов пролетариата. Дело в том, что сейчас рабочий класс пополняется не только за счет работников физического труда, но и за счет технической интеллигенции и служащих, основная масса которых утратила свои былые привилегии и по своей роли в капиталистической системе производства, условиям труда и материальному положению. Некоторый рост рабочего класса за счет инженерно-технического персонала — это прежде всего свидетельство превращения подавляющего большинства занятого населения развитых капиталистических стран (65 до 90%) в работников наемного труда⁴.

Изменения, которые происходят в современном рабочем классе, ни в коей мере не колеблют основных положений марксизма-ленинизма. Пролетариат не «исчезает» и не «размывается». Напротив, возрастает его организованность, численность, особенно за счет работников квалифицированного и в том числе умственного труда; повышается его общеобразовательный и профессиональный уровень; растет его экономическая, социальная и политическая сила. И если в середине XIX в. армия на-

емных рабочих не превышала 10 млн., в начале XX в. — 30 млн., то к концу 1971 г. число рабочих и служащих составляло более 570 млн. чел¹. Около 220 млн. из них жили в индустриально развитых капиталистических странах, 150 млн. в странах социализма и 170 млн. в развивающихся государствах².

На Международном Совещании коммунистических и рабочих партий 1969 г. Генеральный секретарь ЦК КПСС Л. И. Брежнев говорил: «Никакой другой класс, никакой иной социальный слой общества не является столь организованным и сильным. Численность рядов рабочего класса огромна. Его революционный опыт необычайно богат, его идейный, культурный и духовный уровень растет из года в год. Его политико-моральный авторитет в обществе неизмеримо повысился»³.

Непримиримый конфликт между трудом и капиталом, острейшая классовая борьба между буржуазией и пролетариатом по-прежнему остаются главной осью всей социальной и политической жизни капиталистических стран. Грозное слово «стачка» ни на день не сходит с повестки дня борющегося пролетариата. Если в 1965 г. общее число бастовавших в капиталистических странах составляло 36 млн. чел., то в 1970 г. это количество выросло до 64 млн. чел.⁴ Рабочий класс, сплачивая новые силы, которые включаются в революционное движение, расширяет масштабы классовых битв против гнета монополий, против мирового империализма. С каждым годом расширяется фронт и массовость борьбы пролетариата, усиливается взаимодействие рабочего класса с общедемократическими движениями, что революционно обновляет мир.

Главным содержанием нашей эпохи является переход от капитализма к социализму в мировом масштабе, в центре которого стоит международный рабочий класс и его детище — мировая система социализма. Вместе с рабочим классом СССР, строителем коммунистического общества в одной шеренге идет рабочий класс социалистических стран, добившийся под руководством своих марксистско-ленинских партий огромных успехов в строительстве нового общества.

Мировая система социализма представляет собой ведущую революционную силу современности, главный бастион антиимпериалистического фронта, мощную политическую и материальную опору революционного и национально-освободительного движения во всем мире. Рабочий класс СССР и стран социалистического содружества активно и всесторонне помогает решению в интересах международного пролетариата всех главных социально-политических проблем.

Как предвидел великий вожь трудящихся В. И. Ленин, мировая социалистическая система оказывает «решающее влияние на всю мировую политику». «Социализм имеет силу примера, — подчеркивал он. — Надо показать практически, на примере, значение коммунизма»⁵. Великие социально-экономические завоевания рабочего класса в СССР и социалистических стран оказывают огромное влияние на народы мира, играют важную роль в развитии освободительного движения. Главное свое воздействие на международное революционное движение советский рабочий класс оказывает своими грандиозными успехами в строительстве самого справедливого общества в мире — коммунизма.

¹ Материалы XV съезда профессиональных союзов СССР, стр. 87.

² Международное рабочее движение. М., 1971, стр. 59.

³ Л. И. Брежнев. За укрепление сплоченности коммунистов, за новый подъем антиимпериалистической борьбы. М., 1969, стр. 22.

⁴ Газ. «Правда», 22 декабря 1971 г.

⁵ В. И. Ленин, Полное собрание сочинений, т. 42, стр. 75.

¹ Мы и планета. М., 1972, стр. 47.

² XXIV съезд КПСС, т. I, стр. 31.

³ Газ. «Азербайжан муаллими», 7 марта 1973 г.

⁴ Газ. «Правда», 22 декабря 1971 г.

Таким образом, за все годы Советской власти роль рабочего класса как ведущей силы социалистического общества, в общественно-политической и экономической жизни страны неуклонно возросла. Рабочий класс СССР блестяще доказал способность вести за собою армию людей труда, сплачивать в единую дружную семью все нации и народности. Его ведущее положение в советском обществе, беззаветная преданность делу Коммунистической партии — залог новых побед в строительстве коммунизма.

А. М. Елдаров, Б. С. Гурбанов

Фəһлə синфи сoсиaлизм чəмијјəтиндə апарычы гүввəдир

ХУЛАСƏ

Марксист-ленинчи партија тəрəфиндəн рəһбərлик едилəн фəһлə синфинин габагчыл ролу сoсиaлизм вə коммунизм гуручулуғунда мұһүм шəртидир. Мəһз фəһлə синфи чoxмиллəтли совет халгыны өз əтрафында бирлəшдирир, фəһлəлəрин, колхозчуларын вə зиялыларын гүдрəтли иттифагыны мөһкəмлəндирир.

Фəһлə синфинин фəдакар əмəји илə ССРИ-дə гүдрəтли сoсиaлист сəнајеси јарадылмыш, онун кəмəји илə милјонларла хырда фəрди кəндли тəсəррүфаты ири механиклəшдирилмиш коллектив тəсəррүфат јолуна кечирилмишдир. Фəһлə синфи мэдəни ингилабын гəлəбəсиндə дə мұһүм рол ојнамышдыр.

Ингилаби јарадычылығы вə əмək рəшадəти илə чəмијјəти јенидəн гуран фəһлə синфи өзү дə əсaслы сурəтдə дəјишмишдир. Фəһлə синфинин сыралары сыхлашмыш, тəркибиндə чидди кəјфијјəт дəјишикликлəri баш вермиш, мэдəни-техники сəвијјəsi јүксəлмиш, əмək фəаллығы мисилсиз дəрəчэдə артмышдыр. Бүтүн бунларын сəјəсиндə өлкəнин ичтимаи-сијаси вə игтисади хəјатында инкишаф етмиш сoсиaлизм чəмијјəтинин апарычы гүввəsi кими бу синфин ролу дəнмэдəн јүксəлмишдир. Фəһлə синфи ичтимаи мəһсулун əн чox һиссəсини јарадыр, техники тəрəггинин өн мөвгəјиндə дурур, ичтимаи истехсалын һəллəдичи сəһəлəриндə чалышыр. О, халг тəсəррүфатынын бүтүн сəһəлəрини мұасир техника илə тəчһиз едир, кəнд тəсəррүфатынын инкишафына һəллəдичи тəсир кəстəрир, əмək вə истехсалатын тəшкилиндə јени форма вə методларын тəшəббүсчүсү кими чыхыш едир, партија, совет, һəмкарлар иттифагы, комсомол тəшкилатларында вə зəһмəткешлəрин ди-кəр күтлəһи тəшкилатларынын фəалијјəтиндə мұһүм рол ојнајыр.

ССРИ фəһлə синфи коммунизм гуручулуғундакы мұвəффəгирјјəтлəri илə бəјнəлхалг ингилаби хəрəкатын инкишафына мисилсиз тəсир кəстəрир, сoсиaлизм өлкəлəri бирлијинин мөһкəмлəнмəсинə, милли-азадлыг хəрəкатынын кенишлəнмəсинə, башлыча ичтимаи-сијаси проблемлəрин бəјнəлхалг пролетариатын мəнафəји хəјринə һəлл едилмəсинə хəртəрəфли кəмək едир.

Сoсиaлизм чəмијјəтиндə фəһлə синфинин габагчыл мөвгəји коммунизм гуручулуғунда јени гəлəбəлəрин рəһнидир.

Г. Ш. ОРУЧОВ

СОВЕТ АЗƏРБАЈЧАНЫ ГАФГАЗ ЧƏБҺƏСИНИН ЧƏББƏХАНАСЫДЫР

Совет Азəрбајчанынын Бəјүк Вəтəн мұһарибəсиндə иштиракы мұх-тəлиф бахымдан республикамызын тарихшұнаслығында кифəјəт гəдər диггəтлə тəдгиг едилмишдир¹. Бунунла белə, Азəрбајчан халгынын Гафгаз угрунда мұбаризэдə фəал иштиракы хұсуси тəдгигат мөвзусу олмашдыр. Бу мəгалədə биз Гафгаз угрунда дəјүшлəр заманы Совет Азəрбајчанынын Гафгаз чəбҺəsi гошунларынын етибарлы чəббəхана-сына чеврилмəsi угрунда республикамызын зəһмəткешлəринин мұба-ризəсини тəдгиг етмəјə чалышмышыг.

Мəгалəнин јазылмасында рəһбər партија вə совет органларынын сəнəдлəриндəн, архив материалларында, тарихи əдəбијјатдан, дөври мəтбуатдан, истехсалат габагчыларынын вə командирлəрин хатирəлəриндəн истифадə едилмишдир.

Мұһарибədə гəлиб кəлмək үчүн чəмијјəтин игтисади гүдрəти вə техникасы мөһкəм олмашдыр, мұһарибəнин нəтичəsi игтисадијјатдан, техникадан вə өлкəнин мадди еhtiјатындан асылдыр. В. И. Ленин өјрəдир ки, «Мұһарибədə кимин еhtiјат гүввəлəri чoxдурса, о, гəлиб кəлир»².

В. И. Ленинин кəстəришлəрини рəһбər тутан Коммунист парти-јасы вə Совет һəкүмəти өлкəмизин игтисади гүдрəтини вə мұдафиə гəбилијјəтини мөһкəмлəндирмək үчүн даим сəј кəстəрмишдилər. Бəјүк Вəтəн мұһарибəsi шəраитиндə халг тəсəррүфатынын һəрби гəјда-да јенидəн гурулмасы, чəбҺə үчүн силаһ, сурсат, лəвəзимат истехсал едилмəsi вə өлкəнин дəјүшəн орду үчүн етибарлы чəббəханаја чеврил-мəsi тəлəб олунурду. Бу ишдə Азəрбајчан халгынын үзəринə чox мəс-ул вəзифə дүшүрдү. ЧəбҺəни нефт вə нефт мəһсуллары илə тəчһиз ет-мəкдə өлкəнин əсaс јаначаг мəнбəји олан Бақы хұсусилə мұһүм рол ојнајырды. 1941-чи илдə Азəрбајчан өлкəјə 23,5 милјон тон нефт вер-

¹ История Азербайджана, т. 3, часть 2, Изд-во АН Азерб. ССР, 1963; Азəрбајчан Коммунист партијасы тарихинин очерклəri, Бақы, 1964; Г. Мəдəтов. Азəрбајчан Бəјүк Вəтəн мұһарибəсиндə (1941—1945), Бақы, 1965; Г. Мəхтəв. Деятельность Коммунистической партии Азербайджана в период Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., Бақы 1967; М. Абасов. Баку в годы Великой Отечественной войны, 1967; Ə. Бағырзаде. Азəрбајчан зиялылары Бəјүк Вəтəн мұһарибəsi иллəриндə, Бақы, 1970; В. Белəева. Трудовой героизм Азербайджана в годы Великой Отечественной войны (1941—1945), Бақы, 1957; Г. Новрузов. Трудовые подвиги колхозного крестьянства Азербайджана в период Великой Отечественной войны (1941—1945); Бақы 1962; Ə. Кəримов. Бəјүк Вəтəн мұһарибəsi иллəриндə Азəрбајчан колхозчуларынын фəдакар əмəји. Бақы, 1962, вə с.

² В. И. Ленин. Əсəрлəri, 30-чу ч., сəһ. 63.

мишди ки, бу да өлкәдә истәһсал олунан нефтин 71,5 җаизини тәшкил едирди³.

Бакы нефтчиләри ән чәтин шәраитдә ордуну нефт мәһсуллары илә тәһһиз едирдиләр. Совет Азәрбајҗанынын 50 иллији мүнәсибәти илә Азәрбајҗан КП МК-нын вә Азәрбајҗан ССР Али Советинин 1970-чи ил октябрын 2-дә кечирилмиш биркә тәһһизәли иҗласында Сов. ИКП МК-нын Баш катиби Л. И. Брежнев гәһрәман Бакы нефтчиләринин әмәјинә јүксәк гәјмәт верәрәк демишдир: «Дәһиздә, гуруда вә һавада дүшмән үзәриндә Совет Ордусунун үстүнлүјүнүн јарадылмасында, совет зирәһли автомобил вә танк гошунларынын, авиасија бирләшмәләринин көркәмли стратежи әмәлијатларына Бакы нефтчиләри аз хидмәт көстәрмәмишдир. Ән чәтин шәраитдә онлар ордуну вә өлкәнин халг тәсәррүфатыны јаначагла фәсиләсиз тәһһиз едир. О заман бүтүн совет нефтинин тәһһиз дәрәддә үч һиссәсини верирдиләр»⁴.

Азәрбајҗан халгынын сәји дөјүшән ордуну тәкчә јаначагла тәһһиз етмәклә мәһдудлашмырды, республика ејни заманда чәһһәзә мүхтәлиф нөв силаһ вә техника көндәрән гүдрәтли чәһһәзәнаја чеврилмишди.

Гафгаз уғрунда дөјүшләр заманы Азәрбајҗанын сәнајә мүүссисәләри гаршысында мәс'ул вә тәһһизәли вәзифәләр дурурду. Белә ки, дүшмән өлкәнин һәрби-иғтисади әһәмијјәтли әразисинин бөјүк гисмини әлә кечирмишди. Шимали Гафгазын фашистләр тәрәфиндән ишғалы нәтичәсиндә Загафгазија ССРИ-нин мәркәзи сәнајә рајонларын-дан тәһһиз едилмишди. Азәрбајҗан ССР мүүссисәләринә мәркәзи рајонлардан хаммал, аваданлыг вә башга материалларын көндәрилмәси кәсилмишдир. Загафгазија чәһһәзи гошунлары үчүн тәјјарә, танк вә топлардан башга галан силаһ нөвләри — миномјот, автомат, мина, гүмбара, патрон, мүхтәлиф сурсат вә палтар јерли сәнајә мүүссисәләриндә һазырлаймалы иди⁵.

Азәрбајҗанын сәнајә мүүссисәләри гаршысында һәм республикамызын әразисиндә олан гошун һиссәләрини, һәм дә Гафгаз уғрунда дөјүшән ордуну силаһла, һәрби сурсат вә ләвазиматла тәһһиз етмәк вәзифәси дурурду.

Бакынын сәнајә мүүссисәләри һәрби мәһсул истәһсалы һаггында Дөвләт Мүдафиә Комитәсинин сифаришини илк дәфә 1941-чи илин ијул ајында алдылар. Һәмин илин август-сентябр ајларындан башлајараг Азәрбајҗан машынгајыранлары ДМК-дан мүнтәзәм сурәтдә һәрби сифаришләр алырдылар. Силаһ, һәрби сурсат вә ләвазимат истәһсалында республиканын машынгајыранлары чидди чәтинликләрлә гаршылашдылар. Республика машынгајыранларынын јүксәк дәгиглик тәләб едән силаһ истәһсалында тәһһизәли јох иди. Силаһ вә сурсат истәһсалы үчүн ләзым олан хаммал чатышмырды. Республика партија тәшкилаты көстәрилән чәтинликләри арадан галдырмаг үчүн Бакы шәһәринин бүтүн әһмәткешләрини сәфәрбәр етди.

Азәрбајҗан Коммунист партијасы вә республика һөкүмәти халг тәсәррүфатыны һәрби гәјдада јенидән гурмаг үчүн бөјүк сијаси вә тәшкилати ишләр һәјата кечирилди.

³ Советская экономика в период Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., М., 1970, сәһ. 93.

⁴ Л. И. Брежнев. Совет Азәрбајҗанынын 50 иллији, Бакы Азәрнәшр, 1970, сәһ. 12.

⁵ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., 2-чи ч., М., 1961, сәһ. 460.

⁶ Г. Мәдәтов. Азәрбајҗан Бөјүк Вәтән мұһарибәсиндә, 1941—1945, Бакы, 1965, сәһ. 160.

1941—1942-чи илләрдә сәнајә сәһәләринә рәһбәрлик етмәк үчүн Азәрбајҗан К(б)П МК-да вә Бакы комитәсиндә нефтчыхарма, нефт е'малы, машынгајырма, тикинти, јүнкүл сәнајә, јејинти сәнајеси, нәглијјат шәһбәси вә с. јарадылды. Гыса мүддәтдә Бакыда јени поладтөкмә, шүшә истәһсалы, аләтгајырма заводлары вә сәхләри тикилди. Ејни заманда шөргә көчүрүлән «Красны пролетари», «1 Мај», Мјасников, Дзержински адына заводлар дахили имканлар һесабына бәрпа едилди. Бакы аләт заводу 1942-чи илин јаз вә пајызында башга заводлар үчүн минләрлә фрезер, јив бургусу, јивачан вә өлчү аләти истәһсал етди (бу аләтләр әввәлләр кәнардан кәтирилирди). Бу-нунла мүдафиә сифаришләринин јеринә јетирилмәси үчүн шәраит јаранды⁷. 1942-чи илин јазында Бакыда шүшә заводунун истифадәзә верилмәсинин халг тәсәррүфаты вә мүдафиә әһәмијјәти вар иди. Завод Күрчүстанын, Ермәнистанын, Дағыстанын, Орчоникидзеин, Сталин-градын консерв сәнајеси мүүссисәләрини шүшә илә тәһһиз едирди⁸. Завод коллективи һәрби сифаришләри дә ләјагәтлә јеринә јетирирди. Гафгаз уғрунда дөјүшләр заманы завод 1 милјон 500 мин јандырычы бутылка вә онун ампулу үчүн шүшә бору һазырламышдыр⁹. Завод ДМК-нын сифариши илә сүрткү јағлары үчүн 200 мин әдәд 15 литрлик балон, һәрби дәннз донанмасынын сифариши илә суалты гајыглар үчүн изолјатор диски вә шүшә колба истәһсал етмишдир¹⁰. Көстәрилән ләвазиматын сифаришләринин јеринә јетирилмәсиндә стахановчулардан Нәсруллајев, Сәлимханов, Василкова, Осипова, Аветисова, Хавәр Мәммәд гызы хусусилә фәргләнмишдиләр¹¹.

1942-чи илин ијул-августу Гафгаз уғрунда дөјүшләрин кәркин ајлары иди. Дүшмәнин 40-а гәдәр дивизијасы Загафгазија һудудларына чан атырды. Дүшмән нәјин һесабына олур-олсун Бакы нефтини јијәләнмәк истәјирди. Нитлер 1942-чи илин ијун ајынын 1-дә Полтава рајонунда чәнуб орду гәраркаһы нүмајәндәләринин јыгынчагында демишдир ки, әкәр о, Гафгаз нефтини әлә кечирә билмәсә мұһарибәни гуртармалы олачагдыр¹².

Чәһһәзини тәләбини өдәмәк үчүн Бакынын ири вә хырда мүүссисәләринин, демәк олар ки, һамысы силаһ, һәрби сурсат истәһсалына кечмишдиләр.

Бакы машынгајыранларынын силаһ истәһсалы сәһәсиндә тәһһизәли нәзәрә алараг һәрби силаһларын заводлар тәрәфиндән мүш-тәрәк истәһсалы планлашдырылмышды. Бу үсул вахта гәнаәт етмәјә, әмәк мәһсулдарлығыны артырмаға вә чәһһә сифаришләрини вахтында јеринә јетирмәјә имкан верирди. Л. Шмидт адына заводун коллективи ағыр чәкиди авиасија бомбасы истәһсалыны нәзәрдә тутулан 40 күн әвәзинә чәми 16 күнә мәнимсәмиш вә күтләви бурахылышына наил олмушду¹³. Мүштәрәк үсулу тәтбиг едән В. И. Ленин адына Бакы автомобил тәһһизәли заводу 37 мм миномјот, ППШ вә М-13 нөвлү силаһ һиссәләри истәһсалыны вә танкын мүхтәлиф һиссәләринин тәһһизәли вахтындан хејли тез мәнимсәмишдиләр¹⁴. ДМК-нын тапшырығы илә Л. Шмидт адына заводу М-13 силаһынын истәһсалы үчүн баш завод кими

⁷ Ә. Бағырзаде. Азәрбајҗан зијалылары Бөјүк Вәтән мұһарибәси илләриндә, Бакы, 1970, сәһ. 115.

⁸ Азәрб. ССР ЕА ТИЕА, ф. 1, с. 1, иш 3, вәр. 108.

⁹ Јенә орада, вәр. 89.

¹⁰ Јенә орада, вәр. 92—93.

¹¹ Јенә орада, вәр. 112.

¹² Јенә орада.

¹³ Г. Мәдәтов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 51.

¹⁴ Азәрб. ССР ЕА ТИЕА, ф. 1, с. 1, иш 3, вәр. 70—73.

мүөжөнлөшдирилмиш вә она 22 мүөссисә тәһким едилмишдир. Танк әлејһинә миналар үчүн партлајычы маддә истеһсал едән индики Калинин заводуна 13 көмәкчи мүөссисә тәһким олунмушду¹⁵.

Дүшмәни ләрзәә салан зәһмли силаһларын истеһсалында л. Шмидт адына машингајырма заводу бүтүн өлкәдә шөһрәт газанмышдыр. Завод мүхтәлиф нөв силаһлар, о чүмләдән «Катјуша» үчүн мәрми һазырлајырды. Завод 1942-чи илдә һәрби мөһсул истеһсалы планыны 2 дөфәдән чох јеринә јетирмишдир. Заводун коллективи Гафгазын мүдафиәчиләринә јазмышдылар: «Әзиз гардашларымыз, Вәтән сизә, Гафгазын мүдафиәчиләринә, шәрәfli вәзифә тапшырмышдыр. Гафгаз уғрунда дөјүшләрдә мүтләг галиб кәлмәлисиниз. Биз Гызыл Ордуну јаначаг, силаһ, дөјүш сурсаты вә әрзагла сөзсүз тәмин едәчәјик. Бизим завод тамамилә чәбһә үчүн мөһсул бурахылмасына кечмишдир... Биз әминик ки, сиз дүшмәни Вәтән мүһарибәсинин гәһрәманлары, горхмаз шаһин һүсәјибала Әлијев, сјјаси ишчи Камал Гасымов, Бәхтијар Кәримов, дәннзчи-пилот Мәзаһир Абасов... кими гырачагыныз».

Заводун коллективи чәбһәни силаһла тәһиз етмәк саһәсиндә кәнишләнән Үмумиттифаг социализм јарышында 10 дөфә галиб кәлмиш, ССРИ ХКС вә УИҺИМШ кечичи Гырмызы Бајрагыны алмыш, Ленин ордени илә тәлтиф едилмишдир.

«Азнефтмаш» трести Ленин адына заводда мүдафиә мөһсуллары үчүн 1 нөмрәли сех ачмышды. Бурада М-37 миномјоту истеһсал едилди. Завод Ф-1, ПОМ-2 нөвлү гумбара корпуслары, Гафгазын мүдафиәси дөврүндә Бакынын мүдафиәси үчүн танк әлејһинә електрик-мина, М-8, М-13 һиссәләри һазырлајырды. Ленин адына завод он минләрлә ППШ истеһсал етмишдир. Заводда МЗ-С, МК-7, Т-26, Т-34 танклары тәмир олунур, Загафгазија чәбһәси команданлыгынын сифариши илә хусуси машин вә тракторлар јыгылды¹⁶⁻¹⁷. Моздок алтындакы дөјүшләрдә сырадан чыхан танклар заводда тәмир едилиб јенидән чәбһәјә јала салынырды¹⁸⁻¹⁹.

Гафгаз уғрунда дөјүшләр заманы силаһ истеһсалында көркәмли наилијјәтләринә көрә заводун истеһсалат габагчыллары јүксәк дөвләт мүкафатлары илә тәлтиф едилмишдир²⁰.

Киров адына завод исә һәлә 1941-чи илин декабрындан М-50 силаһы истеһсал етмәјә башламышдыр. Завод 1942-чи илдә силаһ истеһсалы планыны артыгламасы илә јеринә јетирмиш вә пландан әләвә 41 полку силаһландырмаг үчүн силаһ вермишдир. Бундан әләвә, 4 милјон манатлыг сурсат истеһсал етмишдир²¹.

Гафгаз уғрунда дөјүшләр заманы Вано Стуруа адына, «Загфедерасија», «Парис Коммунасы» кәми тәмири заводларынын бурахдыгы мөһсулун 90 фәиздән чоху силаһ вә дөјүш сурсаты иди. Вано Стуруа адына завод Хәзәр һәрби донанмасына хидмәт едир, ејни заманда 250 килограм агырлығында фугас бомбалары, авиасија сәнајеси үчүн ди-кәр һиссәләр истеһсал едирди²². «Загфедерасија» заводу Гара дәннзә көндәрилмәк үчүн Бакыда һазырланан суалты гајыглары дәмнрјол платформасына јүкләмәк үчүн хусуси гургу дүзәлтмишдир. Чәбһә сифаришләринин јеринә јетирилмәсиндә фәһләләр, мүһәндис-техники ишчиләр јүксәк көстәричиләрә наил олурдулар. Вано Стуруа адына заводун чилинкәри Әзиз Лүтфуллајев 1943-чү илин јанвар ајынын 24

күнү әрзиндә пландан әләвә 1455 силаһ һиссәси вермишдир. «Загфедерасија» заводу социализм јарышында галиб кәлдијинә көрә 1942-чи илдә ССРИ дәннз донанмасы вә УИҺИМШ-ин кечичи бајрагыны 7 дөфә, 1943-чү илдә исә 4 дөфә алмышдыр²³.

Монтин адына заводун фәһләләри Рүстәм Дадаш, Бондаренко, Кушнарьов вә башгалары планы үч-дөрд дөфә өдәјирдиләр. Рүстәм Дадаш һәр нөвбәдә 150 әвәзинә 500 миномјот һиссәси дүзәлдирди²⁴.

Бакы заводларында һазырланмыш силаһларын Загафгазија чәбһәсинә јола салынмасы мүнәсибәти илә тәшкил олунмуш митингдә чыхыш едән халг шаири С. Вурғун демншдир: «Сизә бу зәһмли силаһы верән халгымыз өз мүгәддәрәтины сизә тапшырыр. Дүшмән үзәринә бир сел кими ахыб кедәчәјиниз дәгигәләрдә јадда сахлајын ки, өз улу бабаларынын гәһрәманлыг хатирәләрини мүгәддәс сахлајан Азәрбајчан торпагы сизинләдир. Шанлы нефт Бакысы сизинләдир»²⁵⁻²⁹.

Чәбһәнин еһтијачына ујғун олараг Бакы заводларында силаһ, сурсат, ләвазимат истеһсалы күндән-күнә бирә-ики гат артырды. Мәсәлән, тәкчә 1941-чи илин декабрында нојабр ајына һисбәтән 50 мм-лик миномјот истеһсалы 5 дөфәдән чох, ППШ пулемјоту 20 дөфәдән чох, РГД-33 гумбарасы 5 дөфәдән чох артмышды³⁰. Бу артым 1942-чи илдә даһа јүксәк олмушдур.

Бакынын бөјүк машингајырма заводлары илә бирликдә республиканын јүнкүл сәнајә мүөссисәләри, механики тәмир емалатханалары, јерли вә сәнајә кооперасијасы мүөссисәләри дә мүдафиә мөһсуллары истеһсал едирдиләр. Гафгаз уғрунда дөјүшләр заманы јүнкүл сәнајә мүөссисәләринин коллективләри чәбһә үчүн 30 адда мөһсул истеһсал едирдиләр. Азәрбајчанын јүнкүл сәнајә мүөссисәләри 1941—1942-чи илләрдә чәбһәјә 1 милјон 419 мин шинел, 4 милјон 227 мин дәст јәј палтары, 8.817 мин дәст алт палтары, 1.977 мин чүт әскәр ајаггабысы, 1.417 мин дәст патрондаш, 1.468 мин дәст трикотаж палтар, 37,6 мин дәст гошгу ләвазиматы көндәрмишдиләр. Јерли сәнајә мүөссисәләри һәмин дөврдә ордуја 440 мин үст көјнәји, 54 мин сырыглы, 211 мин пилотка, 380 мин чүт алт палтары, 23 мин кечә чәкмә, 880 мин ат налы, 4,2 мин араба, 668 мин сәјјар мәтбәх көндәрмишдир³¹.

Азәрбајчан сәнајә мүөссисәләринин истеһсал етдији сурсат вә ләвазимат әсасән Загафгазија вә Шимали Гафгаз чәбһәләринә көндәрилди.

Гафгазы мүдафиә едән ордуну дөјүш сурсаты илә әсасән Бакы заводлары тәмин едирди³². ССРИ мүдафиә назири, Совет Иттифагы маршалы А. А. Гречко «Гафгаз уғрунда дөјүшләр» адлы әсәриндә көстәрир ки, Гафгазын мүдафиәси дөврүндә Азәрбајчандан чәбһәјә јүксәк кејфијјәтли бензин, силаһ, дөјүш сурсаты, әрзагла долу јүк гатарлары кедирди»³³.

Силаһ, һәрби сурсат вә дөјүш ләвазиматы истеһсалында республика зәһмәткешләринин фәдакар әмәји партија вә һөкүмәт тәрәфиндән јүксәк гијмәтләндирилмишдир. Чәбһәни силаһ, сурсат вә ләвазиматла тәмин етмәк һаггында Дөвләт Мүдафиә Комитәсинин тапшырыгыны нүмунәви јеринә јетирдикләринә көрә машингајырма мүөссисәләринин

²³ Азәрб. ССР ЕА ТИЕА, ф. 1, с. 1, иш 3, вәр. 60.

²⁴ Јенә орада, иш 67, вәр. 8.

²⁵⁻²⁹ «Коммунист» гәзети, 24 декабр 1942-чи ил.

³⁰ Н. Д ж а ф а р о в. Некоторые вопросы военно-организаторской работы партийных, советских и общественных организаций Баку в годы Великой Отечественной войны. Баку. 1971, сәһ. 42.

³¹ Јенә орада, сәһ. 38—39.

³² А. А. Г р е ч к о. Битва за Кавказ. М., 1967, сәһ. 35.

³³ Азәрб. ССР ЕА ТИЕА, ф. 1, с. 1, иш 3, вәр. 22.

¹⁵ Ә. Бағырзада. Көстәрилән әсәри, сәһ. 131.

¹⁶⁻¹⁷ Јенә орада.

¹⁸⁻¹⁹ Јенә орада.

²⁰ Јенә орада.

²¹ Г. Мәдәтов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 164.

²² «Бакински рабочие» гәзети, 3 нојабр 1942-чи ил.

1500 ишчиси ССРИ-нин орден və медаллары ilə тәлтиф едилмишдир. Тәкчә 1942-чи илдә машингајырма мүәссисәләринин 29 ишчиси Гырмызы Әмәк Бајрағы, Гырмызы Улдуз və Шәрәф Нишаны орденләри ilə тәлтиф едилмишдир³⁴. Чәбһәни нефт мәһсуллары ilə јахшы тәһһиз етдикләринә көрә 1942-чи илдә 600 нефтчи³⁵ və чәбһәни әрзаг маллары ilə нүмунәви тәһһин етдикләринә көрә јејинти сәнајеси ишчиләриндән бөјүк бир дәстә орден və медалларла тәлтиф едилмишдир.

Азәрбајчан КП МК-нын биринчи катиби Н. Әлијев јолдаш Совет Азәрбајчананын 50 илији мүнәсибәти ilə чағырылмыш тәнтәнәли јығынчагда демишдир: «Азәрбајчан мүнәрибә илләриндә совет силаһлы гүввәләринин мүнүм бир чәббәханасы олмушдур. О заман Азәрбајчан чәбһәјә və өлкәјә хејли нефт верирди. Бурада 130 нөв силаһ, дөјүш сурсаты və дөјүш ләвазиматы истәһсал едилирди. Азәрбајчан халгы архада гәһрәмәнчасына ишләјәрәк Вәтәнә, Коммунист партијасына, халглар достлуғунун Ленин бајрағына өз һәдсиз сәдағәтини сүбут етди»³⁶.

Азәрбајчан халгы Гафгаз уғрунда дөјүшләр заманы чәбһәдә олдуғу кими архада да мисилсиз әмәк нүмунәси көстәрәрәк Гафгазда фашистләрин дармадағын едилмәси ишиндә фәал сурәтдә иштирак етди.

Г. Ш. Оруджев

Советский Азербайджан — арсенал Кавказского фронта

РЕЗЮМЕ

В период битвы за Кавказ, благодаря самоотверженному труду азербайджанского народа, республика превратилась в надежный арсенал Кавказского фронта. Из Азербайджана, в особенности из Баку, нескончаемым потоком шли на фронт нефть, бензин и другие нефтепродукты. За сравнительно короткий срок на промышленных предприятиях республики было налажено производство свыше ста видов вооружения, военной техники, боеприпасов и военного снаряжения.

Массовый трудовой героизм азербайджанского народа в тылу был высоко оценен Коммунистической партией и Советским правительством. Десятки тысяч представителей рабочего класса, колхозного крестьянства и интеллигенции были награждены орденами и медалями СССР.

Трудовой патриотизм азербайджанского народа во имя обеспечения фронта всем необходимым являлся составной частью великого подвига советского народа, совершенного в тяжелые дни Великой Отечественной войны.

Ә. А. НҮСЕЈНЗАДӘ

МҮАСИР АЗӘРБАЈЧАН ТОПОНИМИЈАСЫНДА ТАЈФА АДЛАРЫНЫН ИЗИ

Азәрбајчан тарихинин өјрәнилмәсиндә, бизә јардым едән мәнбәләрдән бири дә јер адларыдыр. Инсанлар адсыз јашаја билмәдикләри кими онларын вәтәни və мәскәни олан јерләр дә мүәјјән адлара маликдир. Лакин адам адлары ilə чоғрафи адлар арасында бөјүк бир фәрг вардыр.

Чоғрафи адларын мејдана кәлмәси адам адлары кими бу və ја дикәр шәхсин ирадәсиндән асылы дејилдир. Онлар мүәјјән тарихи, ичтимай-сијасы һадисәләр нәтичәсиндә о јердә јашајан әһалинин, коллективин, һаким даирәнин тәшәббүсү ilə әмәлә кәлир. Еләчә дә мејдандан чыхыр. Инсанлар һәјаты боју бир адла јашадығы һалда, миниллик тарихә малик олан шәһәр və кәндләрин ады бәзән бу və ја дикәр тарихи бир сәбәбә көрә тамам дәјишмәли олур. Бу сычрајышлы дәјишмәдән башга, чоғрафи адларын бир дә илк нәзәрдә сәбәби көзә чарпмајан тәдричи дәјишмәси вардыр. Јерли әһали өзүндән әввәл мөвчуд јер адынын өз дилинин етимолокијасына көрә изаһыны верәрәк ону тәһриф едир. Республикамызын топонимијасындакы Гаргабазар, Човдар, Хырмандалы və Чәјирли кими чоғрафи адлар бу тәдричи дәјишмә нәтичәсиндә өз илкин шәклиндән узағлашмыш кәнд адларыдыр. Бунлары Азәрбајчан дили етимолокијасы бахымындан изаһ етмәк чох асан көрүнсә дә мәнасыздыр. Чүнки гарга ilə базарын һеч бир мүнәсибәти јохдур, һәмчинин бу күн Човдар адланан кәнддә човдар әкилдијиндән өтрү онун бу ада малик олдуғуну və јахуд кәнд хырманлығын далында олдуғу үчүн Хырмандалы адландығыны иддиә етмәк јанлышдыр. Бу күн бизим үчүн изаһы чәтин олан бу адлары дашыјан кәндләрин узаг кечмиши вардыр. Она көрә дә биз онлары тарихи аспектдә көздән кечириб, адларын әслини, көкүнү арашдырмалыыг.

Өлкәмиздәки чоғрафи адларын мејдана кәлмәсинә сәбәб олан амилләр мүхтәлифдир. Бунлардан бир гисми о јерин тәби-чоғрафи вәзијәтинә көрә (Чәмәнлик, Үчтәпә кими), бәзиләри о јердә инкишаф етмиш истәһсалат və сәнајенин нөвүнә көрә (Дашкәсән və Нефт дашлары кими), бир парасы бөјүк, ичтимай-тарихи һадисәләрлә бағлы олараг (Советабад, Октјабрабад кими), бир һиссәси тарихи шәхсијәтләрин хатирәсинә көрә (Минкәчевир, Нәриманабад, Кировабад кими) və бир сыра јер адлары да мүхтәлиф тајфа və тајфа бирләшмәләринин ады ilə әлағәдар (Ејмур, Кәнкәрли, Әһмәдли кими) јаранмышдыр.

Гејд етмәлијик ки, өлкәмизин мүасир топонимијасындакы 4600-дән чох олан чоғрафи адларын тәхминән 70 фаизи тајфа və ја тајфа баш-

³⁴ «Коммунист» гәзети, 12 декабр 1942-чи ил.

³⁵ Јенә орада.

³⁶ Н. Әлијев. Совет Азәрбајчаны 50 илдә. Бақы, 1970, сәһ. 17.

чылары адлары илэ бағлы мејдана кәлмишидр. Бурада биз республикамыздакы Ејмур, Оранд, Човдар вә Чабаны кими кәнд адларыны мејдана кәтирән амилләри арашдырыб изаһ етмәјә чалышачағыг.

Ејмур (вариантлары: Ејмур, Ајрум, Ајрым, Имер, Имир). Түрк етник групуна мәнсуб гәбилә ады илэ бағлы мејдана кәлмиш чоғрафи адлардан бири дә республикамызын Агдаш районундакы Ејмур кәндидир¹. Газакх районундакы Гушчу Ајрым, Товуз районундакы Моллаајрым², Ермәнистан ССР-дәки Ајрум, Ајрум Метс, Ајрум Покр³, Күрчүстан ССР-дәки Имера, Имира, Имирасани (Имир) һәсәнли — Ә. Һ.), Имерхеви (Имер дәрәси — Ә. Һ.) кими чоғрафи адлар⁴ бизи марағландыран топонимин мүхтәлиф вариантларыдыр. Загағгазијанын тарихи топонимиясында да Шиних Ајрум, Полад Ајрум⁵ вә Ајрум⁶ адлы јашајыш мәнтәгәләри олмушдур. Түркиянин мүасир топонимиясында да Ејмур адыны дашыјан јетмиш ики чоғрафи адын олмасы⁷ бу тајфанын кениш саһәдә ичтимаи-сијаси фәалијјәт көстәрдијинә дәлаләт едир. Түрк дилләринә, о чүмләдән азербайжанчаја хас олан метатеза һадисәсинә көрә Ејмур сөзүнүн Ајрум (<Ејрум), шәклинә дүшмәси тәбиидр. Беш фонемдән ибарәт олан бу адын үчүнчү фонемини тәшкил едән «м» фонемә илэ бешинчи «р» фонеминин бир-бирини әвәз едиб јерләрини дәјишмәси мүмкүндүр. Ајрум (<Ејрум) этнониминин Ејмурдан әмәлә кәлдији әдәбијјатда гејд едилмишидр⁸. Ејмур чоғрафи адынын Имер, Имир шәкилләринә кәлдикдә бунун тарихи бир һәгигәт олдуғуну Түркмәнистан ССР-нин Илјалы районунда јашајан Имрәли (вариантлары: Имр, Емрели, Авмур) тајфаларынын⁹ бизим Ејмур топониминин мејдана кәлмәсинә сәбәб олан Ејмур бојларындан олмалары фактыдыр¹⁰.

Бизим топоним илэ бағлы олан Ејмур тајфасы һағгында мәнбәләрдә нә кими мәлүмат вар? Кашғарлы Маһмудун (XI әср) «Дивану лугат ит-турк» адлы әсәриндә Оғуз сөзүнүн изаһы илэ әлағәдар оларағ Ејмурларла даир ашағыдакы мәлүмат верилир: «Оғуз түркләрин бир гәбиләсидир. Оғузлар түркмәндир. Онлар ијирми ики уруг- (нәсил — Ә. Һ.) дур. Онларын һәр биринин өзүнәмәхсус нишаны, малларына хас дамғасы вардыр ки, уруглары бу дамғалара көрә ајырырлар¹¹. Әсәрә әлавә едилмиш түрк гәбиләләри сијаһысында бу тајфа он би-

¹ Азербайжан ССР (инзибати-әрази бөлкүсү), Баки, 1968.

² Јенә орада.

³ Армянская ССР (административно-территориальное деление), Ереван, 1964.

⁴ Грузинская ССР (административно-территориальное деление), Тбилиси, 1966.

⁵ Кавказский календарь, Тифлис, 1917.

⁶ Список населенных мест Азербайджана, Баку, 1922.

⁷ Dr. Faruk Sümer. Oguzlar (Türkmenler). Tarihleri-Boyüşkilatları-Destanları, Ankara 1967, сәһ. 438-39.

⁸ Orhan Saik Gökayayin. „Dede Korkut adli kitabimn „Kişiler bölmesi“ için yazılmış incelememden ayubasim.

⁹ Г. И. Карпов. Туркмены — Огузы (материалы к этногенезу туркменского народа). «Известия Туркменского филиала Академии наук СССР», № 1, Ашхабад, 1945, сәһ. 3—9; Ю. Э. Брегель. Хорезмские туркмены в XIX веке, М., 1961 (Этнонимләр индексинә бахылсын).

¹⁰ Г. И. Карпов. Туркмены — Огузы, сәһ. 6; В. В. Бартольд. Очерк истории Туркменского народа (Сочинения, т. II, ч. I, сәһ. 601). Ајрумларын мәншәјинә һәср едилмиш бир мәғаләдә В. П. Кобычев Ә. Әләкбәрова истинад едәрәк бу этнонимин ермәничә «Һај-Һорум» («Рум ермәнис») сөзүндән мејдана кәлдијини сүн'и сурәтдә исебат етмәјә чалышыр. Бу әсассыз вә јанлыш фәрзијјәдә дајанан мүәллиф Ајрумларын азербайжанлылашмыш, исламлашмыш ермәни олдуғлары кими әсассыз бир иддиә имрәли сүрүр (В. П. Кобычев. «Ајрумы». К вопросу происхождения этнонима. «Советская этнография», №3, 1962, сәһ. 139—148.)

¹¹ Маһмуд Кашғарий. Туркий сүзлар Девони, I чилд, Тошкент, 1960, сәһ. 39.

ринчи јердә өзү дә Әјмур (آيمور) шәклиндә көстәрилмишидр¹². Оғуз этнолокијасы бахымындан бөјүк дәјәрә малик олан «Тарихи-мүбарәк-шаһ»да (1206) да, дикәр Оғуз тајфалары илэ јанашы, тәһриф едилмиш шәкилдә олса да, бизим Ејмурләрин ады чәкилир¹³.

Түрк вә монгол тајфалары һағгында кениш мәлүмат верән Рәшидәддин (XIII—XIV) исә Дағ ханын оғлу Оғуз ханын нәвәсинә иснад етдији бу ады Ејмур (آيمير) шәклиндә гејд едир. Ејни заманда бу сөзүн чох јахшы вә дәвләтли адам мәнасыны ифадә етдијини билдирир¹⁴.

Хивәли Әбүл Гази ханын «Шәчәрәји-Тәракимә» адлы әсәриндә (XVII әср) бу этноним әрәб әлифбасы илэ آيمور вә آيمرو шәкилләриндә јазылмышдыр ки¹⁵, биз ону Ијмур (вә Имир) Ајмур вә Ајмыр кими үч чүрә охуја биләрик.

Бизи марағландыран бу чоғрафи адын мүасир вә тарихи вариантлары илэ таныш олуб онун тајфа ады илэ әлағәдар мејдана кәлдијини өјрәндикдән сонра биз бу тајфанын ичтимаи-сијаси варлығы вә тарихи фәалијјәти илэ марағланмалыјыг. Јахын Шәрг, о чүмләдән Азербайжан тарихиндә белә бир тајфа олмушдурму?

Тарихи мәнбәләрин азлығына бахмајарағ, бизи марағландыран Ејмурләрин XI әсрдән башлајарағ Сәлчуг истилалары илэ бағлы оларағ Загағгазијанын мүхтәлиф рајонларына вә Азербайжана кәлдикләри мәлүмдур¹⁶.

I Шаһ Аббасын тарихчиси Искәндәр Мүнши 1598-чи ил һадисәләри сырасында Ејмурлар һағгында ашағыдакы мәлүматы верир: «Охлу, Көклән, Ејмур¹⁷, Салур вә башга гәбиләләрдән ибарәт олан Сајынханлы улусу Харәзм валисинә табе олуб Јаха Түркмәнләри ады илэ танынмышды. Бунлар Әтрәк чајы саһилиндә, Чүрчан илэ Харәзм арасындакы саһәдә отурурду. Коркан чајы кәнарына кими кәлиб о кениш јерләрдә чох әкин әкир, мәһсул веркисини Чүрчан һакимләринә верирдиләр. Һакимләр дә мәмләкәтин абадлашмасыны нәзәрә алыб (онларын тахыл әкмәсинә) мане олмурду»¹⁸.

Әввәлләри Сәфәвиләрә баш әјмәјән ејмурләрин¹⁹ сонрадан Сајынханлы улусуна дахил олан Көклән, Салур вә дикәр гәбиләләр сырасында I Шаһ Аббас һүзуруна кәлиб итаәт етдикләри бизә мәлүмдур²⁰. Әлијархан Ејмурун, Мәһәммәдјархан Ејмурун вә Гылычбәј Ејмурун

¹² Маһмуд Кашғарий. Туркий сүзлар Девони, I чилд, Тошкент, 1960, сәһ. 90.

¹³ Tarikhi Fakhruddin — Din Mubarakshah... Edited... by E. Denison Ross, London, 1927; И. И. Умняков. История „Фахраддина Мубарекшах“ („Вестник Древней Истории № 1 (2), 1938, стр. 108-115); Dr. Faruk Sümer. Oguzlar (Türkmenler), сәһ. 204, һашијә 13. „Фәхрәддин Мүбарәкшаһ әсәринин сурәти көчүрүлән заман бу этноним Әнмур шәктиндә гејд едилмишидр.

¹⁴ Фазлалах Рашидад-Дин. Джами ат-таварих, т. I, ч. I (критический) текст, А. А. Ромаскевича, А. А. Хетагурова, А. А. Али-заде), М., 1965, сәһ. 123.

¹⁵ А. Н. Кононов. Родословная туркмен (сочинение Абу-л-Гази хана Хивинского), М., —Л., 1958, мәтн, сәһ. 31, һашијә 9.

¹⁶ Р. А. Гусейнов. Тюркские этнические напластования XI—XII вв. в Закавказье (тезисы), Семинар по проблеме происхождения и формирования азербайджанского народа, IX, Баку, 1966.

¹⁷ «Аләм-араје-Аббаси»нин һәр ики нәшриндә (Тегһран, 1214, сәһ. 245—399; Тегһран, 1335, сәһ. 335—580) бу этноним ики дөфә Ејлур шәклиндә гејд едилмишидр; Гази Әһмәд Гафарин Гәзвиндә дә биз Ејлур адлы бир топонимә раст кәлирик (Тарихи-Чаһан-ара, Тегһран, 1343, сәһ. 252). Һәр ики әсәрдә бунларын Ејмур олачагына еһтимал гүввәтлидир. Ангара университетинин профессору, доктор Ф. Сүмербәј дә шәхси мәктубунда бизим фикримизә шәрик олдуғуну билдирмишидр.

¹⁸ Искәндәр Мүнши. Аләм-араје-Аббаси, Тегһран, 1214, сәһ. 33.

¹⁹ Јенә орада, сәһ. 349, 400.

²⁰ Јенә орада, сәһ. 406.

түрк дилләринин фонетик ганунларына көрә дә «о», «у» фонемләринин бир-бирини эвәз етмәси тәбии һадисәләрдир³⁷.

Көздән кечирдиҗимиз бу фактик тарихи мәлүматдан сонра бизи марагландыран нөвбәти мәсәлә Уран гәбиләсидир. Тарихи мәнбәләрдә белә бир гәбиләнин олдугуна даир мәлүмат вармы? Бу гәбилә Загафгазија, о чүмләдән Азәрбајчан эразисиндәки тарихи һадисәләрдә иштирак етмишдирми?

Чүвејни³⁸ вә Фәхрәддин Мүбарәкшаһ³⁹ кими тарихчиләрин әсәрләриндә ады чәкилән уранлара һәср едилмиш чох дәјәрли бир арашдырмада проф. М. Фуад Көпрүлзәдә бу гәбиләнин түрк етник группун Ганглы-Гыпчақ зүмрәсиндән олдугуну гејд едир. XII әсрдә Арал көлүнүн Шәргиндә Чәнд, Сигнаг, Отрар вә Тараз шәһәрләри әтрафында јашајан уранларын рәисләри илә Харәзмшаһлар (1077—1231) арасында ган гоһумлуғу варды. Харәзмшаһ Төкүшүн (1172—1200) орду-сында чохлуг тәшкил едән бу етник группун бөјүк сијаси вә һәрби ролу олмушдур⁴⁰. Харәзмшаһ Чәләләддинин (1220—1231) бир мүддәт (1225—1231) Азәрбајчан⁴¹, Күрчүстан⁴² вә Ермәнистан⁴³ эразисиндәки истила вә һөкмранлығыны нәзәрә алдыгда уранлыларын Загафгазија топонимијасында бурахдығлары изләрин тарихи бир һәгигәт олдугуну етираф етмәкдә чәтинлик чәкмәрик. XIII—XIV әсрләрдә Елханиләр, Чобаниләр вә Чәләрииләр идарәсиндә олмуш⁴⁴ бу јерләрә кәлән истилачы ордулар тәркибиндәки мүхтәлиф Оғуз (түркмән) гәбиләләриндән бир чохунун бу эразидә јерләшиб јерли әһали илә гарышмасы факты уранлыларын Харәзмшаһлардан сонра да бу гәбиләләр сырасында Загафгазија эразисинә көчмәләри еһтималыны гүввәтләндирир.

Һазырда республикамызын Лерик рајонунда Орат адыны дашыјан бу тајфа һаггында бир рәвәјәт дә вардыр. Бу рәвәјәтә көрә, ики доғма гардаш олан Зуванд вә Орат (Оранд —*Ә. һ.*) чох гәдим чағларда Чин—Мачиндән кәлиб бу јерләри алмыш, өз араларында бөлүшдүрмүшләр. Һәр бири өз һиссәсини өз ады илә —Зуванд вә Орат адландырмышдыр. Халг арасында белә бир маһны да вар:

Орат, Зуванд кәлиб Чинү-Мачиндән

Дүшмәнләрин гирыбдулар үчүндән⁴⁵.

Бу жарымәфсанәви рәвәјәтдә мүәјјән дәрәчәдә тарихи керчәклик вардыр.

Беләликлә, биз «Чәвахирнамеје-Ләнкәран» әсәриндәки ишарә вә бу әсәрин јардымы илә мүасир Азәрбајчан топонимијасындакы Оранд чоғрафи адынын Уран (варианты: Оран вә Орат) етноними илә бағлы олдугу гәнаәтинә кәлирик.

Човдар. Республикамызда Кәлбәчәр вә Дашкәсән рајонларында

³⁷ М. Ширәлијев. Азәрбајчан диалектолокијасынын әсаслары, Бақы, 1962, сәһ. 53; Һ. Мирзәзәдә, Азәрбајчан дилинин тарихи морфолокијасы, Бақы, 1962, сәһ. 37.

³⁸ The Tarikh-i Jahan-Gusha of Alaud-Din Ata Malik-i Juwaini, Part II, Leiden 1916, сәһ. 35, 109.

³⁹ Tharik-i Fakhru'd-Din Mubarakshah..., сәһ. 47.

⁴⁰ Dr. M. Fuad Köprülü, Uran kabilesi, Belleten, cilt VIII, Sayı 26, Ankara, 1943, сәһ. 227-243.

⁴¹ Азәрбајчан тарихи, I чилд, Бақы, 1961, сәһ. 193.

⁴² История Грузии (учебник, под редак. Н. Бердзенишвили). Тбилиси, 1960, сәһ. 122.

⁴³ История Армянского народа, ч. I (под редакцией Б. Н. Аракельяна и А. Р. Иоаннисяна), Ереван, 1951, сәһ. 191.

⁴⁴ А. А. Али-заде. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Баку, 1956.

⁴⁵ И. Азимбеков (Медлах). Древности Ленкоранского края. «Известия азербайджанского археологического комитета», вып. II., Баку, 1926, сәһ. 74.

ики Човдар чоғрафи ады вардыр⁴⁶. Мин илдән чох тарихә малик олан бу чоғрафи ад өз илк шәклиндән чох узаг дүшдүјүндән, илк бахышда ону танымаг мүмкүн дејилдир. Бунун илк шәклини бәрпа едиб мәншәјини тапмаг үчүн гоншу өлкәләрин тарихинә вә мүасир топонимијасына мүрациәт етмәлијик.

Азәрбајчанда Човдар, Анадолуда Чавдар вә Чавдур⁴⁷, Түркмәнистанда Чоудор⁴⁸ шәклиндә гејд едилмиш бу чоғрафи ад өз мәншәјинә көрә X әсрдән бәри Сыр-Дәрја бојларындан Мангышлаға көчүб кәлән Оғуз елләриндән биринә мәнсуб олан Чавулдур (варианты: Чавундур) гәбиләси илә бағлыдыр⁴⁹. Мәнбәләрдә Чүвәлдәр⁵⁰, Чавулдур⁵¹, Чавундур⁵², Чувундур⁵³ кими мүхтәлиф шәкилләрдә гејд едилмиш бу етник группун шәчәрәси, Рәшидәддинә көрә, Оғуз ханын оғланларындан Көкханын үчүнчү оғлу Човулдура кедиб чыхыр. Јенә онун изаһына көрә, чавулдур—намуслу, јахшылыгда шәһрәти узағлара јайылмыш адам демәкдир⁵⁴.

Һазырда Газахыстан ССР-и тәркибиндә олан Мангышлағ жарым-адасы о заман монгол истиласындан кәнарда галдығындан Чавулдур елләринә мәнсуб тајфаларын чоху орада галмыш⁵⁵, аз бир һиссәси Анадолуја тәрәф кетмиш, мүәјјән бир һиссәси дә сонралар Азәрбајчана кәлмишдир.

Азәрбајчанда вә Анадолуда нисбәтән азлыг тәшкил едән чавулдурлар диқәр јерли тајфаларла гајнајыб гарышмыш, нәтичәдә һәр ики өлкәнин топонимијасында бу тајфанын анчаг изләри галмышдыр. Мүасир Түркия топонимијасында бу гәбилә ады илә бағлы 21 чоғрафи ад вардыр⁵⁶.

Мангышлагда отуран чавулдурлар XIX әсрә гәдәр өз етник варлығларыны сахлајыб, Човдар (варианты: Чаудыр) ады алтында давам етмишләр⁵⁷.

XVIII әсрин башланғычында Русија чары I Пјотрун Мангышлагдан Ставропола көчүрдүју түркмәнләр сырасында човдарлар да варды⁵⁸.

Чох мүхтәсәр олан бу тарихә сәјаһәт бизә мүасир Азәрбајчан топонимијасындакы Човдар ады илә тарихи етноним олан Чавулдур арасындакы әлағәни ачыг көстәрир.

Азәрбајчанын тарихи топонимијасында биз әслиндән узаг дүшмүш Човдар чоғрафи адынын архаик варианты олан Чаундур адлы бир чаја, бир дә маһала раст кәлирик. Республикамызын Зәнкилан рајонунда Араза төкүлән Охчај XIX әсрдә Чаундурчај адланырды⁵⁹. Кечмиш Чаундур маһалы Охчајын сағ, Аразын солунда јерләшән эрази-

⁴⁶ Азәрбајчан ССР (инзибати-эрази бөлкүсү).

⁴⁷ Dr. Farik Sümer. Oguzlar (Türkmenler), сәһ. 279, 315.

⁴⁸ Материалы по истории туркмен и Туркмени, т. II, М., —Л., 1938, сәһ. 377.

⁴⁹ Dr. Faruk Sümer. Көстәрилән әсәри, сәһ. 316.

⁵⁰ Маһмуд Кашғари Көстәрилән әсәри, сәһ. 90.

⁵¹ Рәшидәддин Фәзлуллаһ. Көстәрилән әсәри, сәһ. 122.

⁵² Јазычыоғлунун (Dr. Faruk Sümer Bey) әсәринә әлава едилмиш сијаһыдан.

⁵³ А. Н. Кононов. Родословная Туркмен свһ. 31.

⁵⁴ Рәшидәддин Фәзлуллаһ. Көстәрилән әсәри, сәһ. 112.

⁵⁵ Dr. Faruk Sümer, Oguzlar (Türkmenler) сәһ. 188.

⁵⁶ Јенә орада, сәһ. 433.

⁵⁷ Ю. Э. Брегель. Хорезмские туркмены в XIX веке (бах: гәбилә адлары индексинә).

⁵⁸ В. В. Бартольд. Очерк истории туркменского народа, сәһ. 613.

⁵⁹ Письмо ген. Вильямновою к Аббас Мирзе от 22. XII 1825 г., «Кавказский сборник», XXI чилд, Тифлис, 1900, сәһ. 166.

вокупности исторических, языковых и других данных, относящихся к этническому составу древнего населения данной территории, прослеживает связь этих топонимов с тюркоязычными племенами, побывавшими здесь в разные времена, и пытается установить их племенное происхождение.

В заключение автор приходит к выводу, что из рассматриваемых в статье топонимов Эймур, Чавдар и Джабани генетически связаны с огузскими племенами Эймур, Чаундур и Чепни, упоминаемыми у Махмуда Кашгарского (XI в.) и Рашид ад-Дина (XIV в.), а Оран (варианты — Оран, Уран) — с племенем Уран, зафиксированным у историка Джувайни (XIV в.).

Д. С. ГУСЕЙНОВА

ИЗ ИСТОРИИ РЕВОЛЮЦИОННЫХ ВЫСТУПЛЕНИЙ РАБОЧИХ-МОРЯКОВ АЗЕРБАЙДЖАНА НАКАНУНЕ И В ПЕРИОД ПЕРВОЙ РУССКОЙ РЕВОЛЮЦИИ

(Статья первая)*

Борьба рабочих-моряков накануне и в годы первой русской революции представляет яркие страницы истории революционной борьбы рабочего класса Азербайджана.

События героической борьбы трудящихся Азербайджана в 1905—1907 гг. получил отражение в ряде монографических исследований¹ и обобщающих трудов², в которых в той или иной степени освещается и участие рабочих-моряков в революционном движении накануне и в годы первой русской революции.

Однако почти во всех работах советских историков рассматривается главным образом выступление каспийских моряков в 1907 г., а революционная борьба рабочих морского транспорта Азербайджана, предшествовавшая всеобщей забастовке 1907 г., не получила должного освещения.

В данной статье сделана попытка охарактеризовать революционные выступления рабочих-моряков Каспия накануне и в период первой русской революции, которые имели важное значение для последующей

* Данная статья, охватывающая лишь 1903—1905 гг., представляет собой первую из серии статей о революционном движении моряков Каспия накануне и в годы первой русской революции. В последующих статьях будет рассматриваться борьба моряков в период спада революции.

¹ См.: А. Н. Гулиев. Июльская всеобщая стачка в Баку в 1903 г. Тр. Азерб. филиала ИМЭЛ при ЦК ВКП(б), 1949, т. XVI (на азерб. яз.); его же. Славная победа бакинского пролетариата. Баку, 1955; А. Н. Гулиев, М. И. Найдель. 50 лет профсоюза рабочих нефтяной промышленности. Баку, 1955 (на азерб. яз.); З. Ибрагимов. Революция 1905—1907 гг. в Азербайджане. Баку, 1955; М. А. Казиев. Из истории революционной борьбы бакинского пролетариата (1905—1910 гг.). Баку, 1956; К. Гусейнов, М. Найдель. Профсоюзы Советского Азербайджана. М., 1962; В. Ю. Самедов. Распространение марксизма-ленинизма в Азербайджане, ч. 1. Баку, 1962; ч. 2. Баку, 1966; Н. И. Шахраманова. Всеобщая забастовка моряков Каспийского торгового флота 1907 г. «Изв. АН Азерб. ССР, серия обществ. наук», 1962, № 12; П. Н. Валуев. Большевики Азербайджана в первой русской революции. Баку, 1963; Н. Саркисов. Борьба бакинского пролетариата в период первой русской революции. Баку, 1955; К. А. Гусейнов, М. И. Найдель. Очерки истории профдвижения в Азербайджане. Баку, 1966.

² История Азербайджана, т. 2. Баку, 1960; Очерки истории Коммунистической партии Азербайджана. Баку, 1963; Очерки истории коммунистических организаций Закавказья, ч. 1, 1883—1921 гг. Тбилиси, 1967.

борьбы тружеников моря против социального и политического гнета. При написании статьи автор опирался на материалы II съезда РСДРП, воспоминания деятелей Коммунистической партии и Советского государства, партийную печать.

Значительный фактический материал почерпнут нами также из архивных фондов и прессы тех лет.

История революционной борьбы рабочих-моряков с самого начала тесно связана с героической борьбой других отрядов бакинского пролетариата, с деятельностью революционной социал-демократии.

Образование в 1901 г. Бакинского комитета РСДРП сыграло важную роль в активизации социал-демократического движения в Баку. Революционная работа приняла массовый характер. В Баку было создано 5 районных комитетов РСДРП, деятельностью которых руководил Бакинский комитет. Большую работу проводил, в частности, Городской районный комитет РСДРП, осуществлявший руководство агитационно-пропагандистской работой и партийными связями среди передовых рабочих табачных фабрик, типографий, паровозных мастерских и доков, а также среди моряков¹.

Значительную роль в политическом воспитании рабочих-моряков сыграла социал-демократическая пропаганда. Следует отметить, что большая текучесть моряков, сезонность и разнохарактерность труда, большое количество в составе рабочих отходников из деревни создавали на водном транспорте более сложную картину общественных отношений по сравнению с фабрично-заводским производством и осложняли партийную работу среди тружеников моря. Тем не менее Бакинский комитет РСДРП с самого начала своей деятельности прилагал большие усилия к организации партийно-политической работы и среди этого отряда рабочего класса Азербайджана.

Бакинский комитет старался охватить работой не только рабочих, но и представителей судовой администрации, о чем свидетельствует выпущенная комитетом в 1902 г. гектографированная листовка «К шкиперам и штурманам торгового флота»². Среди членов функционировавшего в тот период «Общества каспийских судоводителей» было немало прогрессивных деятелей и революционно настроенных моряков, одним из которых являлся шкипер дальнего плавания социал-демократ Д. Мукасеев³, пользовавшийся большим авторитетом в среде моряков.

Большую партийную работу среди моряков вел в этот период рабочий социал-демократ Е. А. Бабушкин, переехавший в Баку в связи с увольнением его с работы за активное участие в забастовке рабочих пермских железнодорожных мастерских⁴.

По-видимому, к лету 1903 г. относится и образование Набережного районного комитета РСДРП, созданного для проведения партийно-политической работы среди рабочих паровозных мастерских, доков, портняжников и моряков⁵.

¹ Второй съезд РСДРП. Июль—август 1903 года. Протоколы. М., 1959, стр. 516.

² Там же, стр. 523.

³ ЦГАОР СССР, ф. ДП, IV, 1903, д. 2092, лл. 3—5, 7—11 и об.; Аршак Хачиев. Три периода работы в Баку. В кн.: «Двадцать пять лет Бакинской организации большевиков». Баку, 1924, стр. 138.

⁴ См.: Э. А. Воскобойников, Я. М. Серый. Ефим Адрианович Бабушкин. Ташкент, 1961, стр. 8.

⁵ ЦГИА Азерб. ССР, ф. 185, оп. 34, д. 36, лл. 28—29; газ. «Революционная Россия» № 32, 15 сентября 1903 г. По данным В. Ю. Самедова, в июле 1903 г. была обнародована первая листовка за подписью Набережного районного комитета РСДРП. См.: В. Ю. Самедов. Указ. работа, ч. I, стр. 538.

В условиях экономического кризиса начала XX в., обострившего до крайности все противоречия в стране, рабочее движение, руководимое социал-демократами, нарастало и в Баку.

Именно в этих условиях под руководством революционной социал-демократии в 1902—1903 гг. в Баку произошли первые открытые политические демонстрации, явившиеся своего рода боевым смотром революционных сил пролетариата Баку и имевшие важное значение в политическом воспитании рабочих¹.

До июля 1903 г. протест моряков против тяжелых условий труда и политического бесправия находил свое выражение преимущественно в такой форме борьбы, как самовольный уход с пароходов. Причем такие формы протеста к лету 1903 г. стали носить не единичный, как прежде, а более массовый, а в некоторых случаях и организованный характер².

Начальник Бакинского торгового порта в отчете о полуторогодовой деятельности Портового управления отмечал, что за это время (т. е. с июня 1902 по конец 1903 г.) администрацией было заявлено 265 жалоб на самовольный уход команд с судов. Однако, признавался он, таких фактов было значительно больше, ибо «о многих таких случаях судовладельцами и капитанами не доводилось до сведения Портового управления»³.

1903 г. был годом дальнейшего подъема революционного движения во всей стране, в частности в Азербайджане. Выдающимся явлением в движении этого периода стала первая всеобщая стачка бакинского пролетариата в июле 1903 г., положившая начало знаменитым забастовкам-демонстрациям в городах юга России.

Стачка началась 1 июля, а к 5 июля число бастующих достигло 45 тыс.⁴

5 июля к стачке присоединились моряки⁵. Одним из организаторов выступления моряков и активным участником июльской стачки являлся упоминавшийся выше Е. А. Бабушкин⁶.

Ленинская «Искра» отмечала, что команды прибывающих наливных шхун немедленно присоединялись к стачке, прекратился, следовательно, всякий привоз и вывоз товаров... рейд заполнен наливными шхунами⁷.

5 июля Набережным районным комитетом была выпущена гектографированная листовка «Ко всем товарищам верхней и нижней команды, служащим на пароходах и шхунах Каспийского торгового флота»⁸, которая призывала моряков к активному участию в забастовке.

К стачке стало примыкать все больше и больше судовых команд. 7 июля бастовали рабочие нескольких сот паровых и парусных судов⁹.

¹ См.: А. Н. Гулиев. Всеобщая стачка в Баку в июле 1903 г. — начало летних забастовок в Закавказье и на юге России. В кн.: «Славные страницы борьбы и побед». Баку, 1965, стр. 92.

² ЦГИА Азерб. ССР, ф. 387, оп. 21, лл. 7—8, 24, 66; д. 31, лл. 13, 18; д. 39, лл. 1—2, 57; д. 94, л. 182.

³ Там же, д. 92, лл. 29—34; д. 122, лл. 81—97.

⁴ См.: А. Н. Гулиев. Всеобщая стачка в Баку в июле 1903 г. — начало летних забастовок в Закавказье и на юге России. В кн.: «Славные страницы борьбы и побед», стр. 103.

⁵ Его же. Июльская всеобщая стачка в Баку в 1903 г. Тр. Азерб. филнала ИМЭЛ при ЦК ВКП(б), т. XVI, стр. 74.

⁶ Э. А. Воскобойников, Я. М. Серый. Указ. работа, стр. 8.

⁷ Газ. «Искра» № 45, 1 августа 1903 г.

⁸ В. Ю. Самедов. Указ. работа, ч. I, стр. 583.

⁹ Листовки Кавказского Союза РСДРП. 1903—1905 гг. М., 1955, стр. 36; газ. «Революционная Россия» № 29, 5 августа 1903 г.

К 9 июля, по сообщению начальника Бакинского торгового порта, «наливное движение остановилось, грузовое почти прекратилось»¹.

9 июля под грифом РСДРП и за подписью «Комитет Союза каспийских моряков» была выпущена литографированная прокламация «Товарищи моряки»².

Отсутствие данных не позволяет нам сделать безапелляционный вывод о характере организации, носившей название «Комитет Союза каспийских моряков». По-видимому, она носила политический характер, а ее название способствовало привлечению к стачке широких масс тружеников моря*. Издание прокламации от имени Комитета Союза каспийских моряков под грифом РСДРП свидетельствует о его непосредственных связях с социал-демократической организацией и прямом отношении Бакинского комитета к составлению и распространению этого документа. Основанием для указанного предположения служит и ряд рапортов и донесений органов царской полиции и жандармерии, из которых явствует, что за издание и распространение указанной листовки впоследствии были арестованы член РСДРП Д. Мукасеев и ряд других революционно настроенных моряков³.

В прокламации были впервые сформулированы требования моряков Каспийского торгового флота, состоявшие из 14 пунктов, большинство которых отражало основные экономические нужды моряков: увеличение зарплат, содержание команд в течение всего года, оплата за время болезни, медицинская помощь и страхование за счет судовладельцев, оплата сверхурочных работ и др. В требования были включены также пункты правового и политического характера, такие как введение 3 смен, т. е. 8-часового рабочего дня, отмена телесного наказания, «более человеческое обращение со стороны администрации»⁴. Хотя и этом документе не нашли отражения политические лозунги, однако сам факт предъявления столь обширных требований служил наглядным свидетельством политического пробуждения рабочих-моряков. «Пусть с нынешней нашей стачки начнется летоисчисление присоединения рабочих Каспийского торгового флота к мировому рабочему движению»⁵, — отмечалось в указанной листовке.

Стремясь предотвратить дальнейшее расширение забастовки в торговом флоте, власти направили на пристани войска⁶. 10 июля прибывшие в Бакинский порт солдаты заставили рабочих грузить товарные пароходы⁷.

Над бастовавшими рабочими-моряками была учинена жестокая расправа. Бесчеловечному избиению подвергли царские слуги матросов шхуны «Ани» и других пароходов⁸. С. Ф. Мотяков, служивший в этот период на пароходе «Феодосий Колесников» рулевым, в своих воспоми-

наниях описывает картину жестокой расправы полиции с забастовщиками¹. О репрессиях против бастующих моряков свидетельствует и ряд корреспонденций в периодической печати².

Хотя борьба рабочих-моряков не была продолжительной, тем не менее моральное значение ее для тружеников моря, впервые открыто выступивших против эксплуатации и гнета, было велико. Стачка показала, что залогом успешной борьбы в будущем является тесное сплочение моряков и их солидарность со всем бакинским пролетариатом.

Говоря об итогах июльской стачки и отмечая, что в результате репрессий властей не удалось вполне выиграть ее, Бакинский комитет РСДРП в своей листовке «Ко всем морякам Каспийского флота», выпущенной после окончания стачки, призывал моряков к дальнейшей открытой борьбе, к объединению и солидарности со всеми рабочими³.

Бакинские большевики придавали большое значение дальнейшему вовлечению в революционное движение рабочих-моряков. О внимании, которое уделяла Бакинская партийная организация труженикам моря, свидетельствует выпущенная 15 августа 1903 г. листовка⁴, в которой разоблачалась жестокая эксплуатация этого отряда пролетариата судовладельцами, показывалось его политическое бесправие, разъяснялись причины «вопиющей несправедливости их жизни»⁵.

Важным событием накануне революционной бури 1905 г., явилась декабрьская стачка 1904 г. в Баку. В дни стачки в городе и в его районах происходили массовые собрания и митинги, демонстрировавшие исключительную спаянность рабочих. Такие митинги и собрания возникали также на пристанях и в доках⁶. Агитацию среди моряков проводили большевики Мир-Башир Касумов, Афанасьев и др. Выступая на собраниях моряков, они разъясняли им суть требований рабочих, распространяли среди них листовки⁷. Полиция строго следила за такими собраниями и разгоняла их⁸.

17 декабря к стачке примкнули и моряки⁹. «Когда мы рассказали морякам о наших требованиях к предпринимателям, они единогласно решили присоединиться к забастовке»¹⁰, — пишет в своих воспоминаниях М. Б. Касумов.

К сожалению, отсутствие материалов не позволяет в должной мере осветить участие рабочих-моряков в декабрьской стачке бакинского пролетариата. Но судя по воспоминаниям М. Б. Касумова, специальные требования моряками выдвинуты не были. Они присоединились к общим требованиям бакинского пролетариата. Следует учесть и то обстоятельство, что декабрьская стачка совпала с периодом закрытия навигации, когда основная масса моряков увольнялась судовладельцами, и предъявление в таких условиях специальных требований не дало бы практических результатов. Факт же присоединения моряков к общим требованиям бакинского пролетариата свидетельствовал о заметном росте у них чувства классовой солидарности, что имело важное политическое значение.

¹ ЦГИА Азерб. ССР, ф. 387, оп. 1, д. 70, л. 9; ЦГИА СССР, ф. 95, оп. 4, д. 173, л. 92.

² ПААФ ИМЛ, ф. 276, оп. 1, ед. хр. 375, лл. 1—3.

³ Этот вопрос нуждается в дальнейшем исследовании.

⁴ ЦГАОР СССР, ф. ДП, IV, 1903, д. 2092, лл. 3—5; 7—11 и об. На факт нахождения в заключении в Бакинской тюрьме социал-демократа Д. Мукасева со второй половины 1903 до апреля 1904 г. указывает в своих воспоминаниях старый рабочий-большевик А. Хачиев. (См. Двадцать пять лет Бакинской организации большевиков, стр. 138).

⁵ ПААФ ИМЛ, ф. 276, оп. 1, ед. хр. 375, лл. 1—2.

⁶ Там же, л. 3.

⁷ ЦГИА Азерб. ССР, ф. 387, оп. 1, д. 70, л. 11.

⁸ А. Н. Гулиев. Июльская всеобщая стачка в Баку в 1903 г. «Тр. Азерб. филиала ИМЭЛ при ЦК ВКП(б)», т. XVI, стр. 94.

⁹ Листовки Кавказского Союза РСДРП, 1903—1905 гг., стр. 89, ПААФ, ИМЛ, ф. 276, оп. 1, ед. хр. 375, л. 1.

¹ ПААФ ИМЛ, ф. 276, оп. 2, ед. хр. 96, л. 1 об.

² Газ. «Революционная Россия» № 29, 5 августа 1903 г.

³ Листовки Кавказского Союза РСДРП, 1903—1905 гг., стр. 71—73.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

⁶ П. Бляхин. На рассвете. Казань, 1955, стр. 191.

⁷ Рабочее движение в Баку в годы первой русской революции. Документы и материалы. Баку, 1956, стр. 51.

⁸ Там же.

⁹ М. А. Казиев. Указ. работа, стр. 45, 51.

¹⁰ Рабочее движение в Баку в годы первой русской революции. Документы и материалы, стр. 51; А. Н. Гулиев. Славная победа бакинского пролетариата, стр. 51.

Кровавые события 9 января всколыхнули трудящиеся массы всей России. Началась революция 1905—1907 гг. — первая народная революция эпохи империализма.

Под влиянием ширившегося движения российского пролетариата весной 1905 г. усилилась борьба бакинских рабочих. Лето 1905 г. было отмечено новым приливом революционного движения в Баку. В июне—июле волной забастовок было охвачено 3/4 всех промыслов, заводов и других промышленных предприятий Баку¹.

В революционной борьбе бакинского пролетариата летом 1905 г. видное место принадлежит выступлениям рабочих-моряков Каспия.

Начавшись 16 июля на ряде наливных судов Мусы Нагиева, об-ва «Мазут» и М. С. Манафова, забастовка моряков стала распространяться на команды других предприятий².

17 июля 1905 г. Бакинский комитет РСДРП выпустил листовку, призывавшую моряков к солидарному выступлению³. Стремясь внести планомерность в борьбу моряков и помочь им выработать общие требования, БК в изданной листовке призывал их: «Сговоритесь, предъявите ваши требования. Если будете действовать дружно, ваши требования будут удовлетворены»⁴.

Встревоженные расширением забастовки власти стали принимать экстренные меры к предупреждению дальнейшего ее развития. На рейд были высланы баркасы с полицейскими и солдатами, которые должны были наблюдать за судами и не допускать агитаторов на стоящие на рейде пароходы⁵.

Однако забастовка продолжала расширяться и распространилась на суда других фирм и обществ.

19 июля забастовала команда парохода «Або» Г. З. А. Тагиева⁶, а 20 июля команда шхуны «Дуэль» пароходной компании «Надежда». В тот же день, не прекращая работ, предъявили требования палубные команды всех судов этой компании⁷. Правление спешно объявило о прибавке жалованья на 20%⁸.

В целях предотвращения дальнейшего расширения забастовки и некоторые другие судовладельцы удовлетворили предъявленные требования, в результате чего значительная часть забастовщиков приступила к работе⁹.

Однако принятые меры не смогли остановить развития забастовки. Важную роль в ее расширении имела агитационная работа бакинских большевиков. «В дело забастовки, видимо, вмешались агитаторские элементы, под влиянием которых судовые команды стали предъявлять более обширные требования»¹⁰, — писал начальник Бакинского порта в Петербург.

21—22 июля с помощью Бакинского комитета, стремившегося придать выступлению моряков организованный характер, были выработаны и предъявлены общие требования моряков Каспийского торгового флота, которые заключали в себе пункты об увеличении заработной платы ко-чегарам, масленщикам и матросам на 5 руб., об отдельной плате за

сверхурочные работы, лечении и страховании моряков за счет судовладельцев, оставлении штатов на зиму с тем же окладом, установлении 8-часового рабочего дня, вежливом обращении с командой и т. д. В требованиях нашли отражение такие важные пункты, как неувольнение за забастовку и выдача полного жалованья за все забастовочные дни¹.

В отличие от требований, предъявленных командами отдельных судов или пароходных компаний, в общих требованиях нашли отражение пункты, имевшие важное правовое-политическое значение. В общем же требования отражали те аспекты положения рабочих-моряков, которые были характерны для этого отряда рабочего класса в целом. Характер предъявленных требований свидетельствовал о качественно новой ступени в стачечной борьбе каспийских моряков, о росте их классового самосознания и стремлении большевиков и передовых моряков повысить сознательность тружеников моря.

В 20-х числах июля забастовка продолжала расширяться.

22—23 июля забастовали команды семи судов Т-ва бр. Нобель, к 26-му же числу бастовали команды почти всех судов Товарищества, а так же «Восточного об-ва»².

Командами судов Т-ва бр. Нобель были предъявлены свои требования из 13 пунктов³, отличавшиеся от предъявленных моряками других фирм. Рабочие моряки этой фирмы требовали повышения жалованья до 30 руб. в месяц, не считая навигационных. В результате состоявшихся 24 июля переговоров между администрацией фирмы и командами судов, почти все требования бастующих были приняты⁴, и работы на судах в тот же день возобновились⁵.

Однако прекратившись в одних фирмах, забастовки вновь возникали у других судовладельцев. 27 июля к забастовке примкнули матросы и машинные команды пароходов об-ва «Кавказ и Меркурий»⁶. Бастовали также команды пароходов, принадлежавших некоторым мелким судовладельцам⁷.

Созванное 27 июля начальником торгового порта совещание судовладельцев, обсудив требования бастующих моряков, вынуждено было пойти на некоторые уступки. Почти на всех наливных судах была увеличена заработная плата в требуемом размере, на судах же оперировавших сухим грузом, увеличение было сделано лишь в некоторых крупных фирмах («Восточное об-во», К° «Надежда»).

Компании, имевшие собственные ремонтные мастерские, согласились в отношении лечения приравнять команды своих судов к заводским рабочим, а также обещали по возможности не сокращать штаты в зимнее время и избегать производства работ в праздничные дни⁸.

Таким образом, в итоге почти двухнедельной борьбы⁹ рабочие-моряки добились определенных результатов, хотя многие, довольно существенные пункты их требований остались невыполненными.

Это была первая, хоть и небольшая, но коллективная победа тру-

¹ ЦГИА Азерб. ССР, ф. 387, оп. 1, д. 160а, лл. 8—11; газ. «Баку» № 85, 22 июля 1905 г.

² ЦГИА Азерб. ССР, ф. 798, оп. 4, д. 5, лл. 60, 62; ЦГИА СССР, ф. 1458, оп. 1, д. 237, лл. 22—23; газ. «Баку» № 88, 26 июля 1905 г.

³ ЦГИА Азерб. ССР, ф. 798, оп. 4, д. 5, л. 54; ЦГИА СССР, ф. 1458, оп. 1, д. 237, л. 24.

⁴ ЦГИА Азерб. ССР, ф. 798, оп. 4, д. 5, л. 30; ЦГИА СССР, ф. 1458, оп. 1, д. 237, л. 25.

⁵ ЦГИА Азерб. ССР, ф. 798, оп. 4, д. 5, л. 25; ЦГИА СССР, ф. 1458, оп. 1, д. 237, л. 23; ж. «Морская волна» № 7, 10 сентября 1909 г., стр. 5.

⁶ Газ. «Баку» № 90, 28 июля 1905 г.

⁷ ЦГИА Азерб. ССР, ф. 387, оп. 1, д. 160а, л. 22; газ. «Баку» № 86, 22 июля 1905 г.

⁸ ЦГИА Азерб. СССР, ф. 387, оп. 1, д. 160а, лл. 37—39.

⁹ Там же.

¹ История Азербайджана, т. 2, стр. 567.

² ЦГИА Азерб. ССР, ф. 484, оп. 1, д. 27, л. 32 и 32 об.; д. 30а, лл. 35—36.

³ Листовки бакинских большевиков, 1905—1907 гг. Баку, 1955, стр. 135.

⁴ Там же, стр. 135—136.

⁵ ЦГИА Азерб. ССР, ф. 484, оп. 1, д. 27, л. 34 об.; д. 30а, лл. 35—36.

⁶ Газ. «Баку», № 88, 26 июля 1905 г.

⁷ ЦГИА Азерб. ССР, ф. 387, оп. 1, д. 160а, лл. 14—15 и 15 об.

⁸ Там же, л. 14.

⁹ Там же, д. 2, т. 1, л. 44; газ. «Баку» № 87, 24 июля 1905 г.

¹⁰ ЦГИА Азерб. ССР, ф. 387, оп. 1, д. 160а, лл. 37—39.

женников моря, укрепившая их в сознании, что залогом достижения цели является только упорная совместная борьба.

Июльские выступления каспийских моряков выявили и слабые стороны этой борьбы. В ходе ее проявились недостаточная организованность движения, отсутствие полной солидарности и единства среди бастующих, особенно среди команд судов, принадлежавших мелким судовладельцам. Этим следует объяснить и то, что выступления моряков в июле 1905 г. не переросли во всеобщую забастовку флота¹.

Сознательная, передовая часть моряков прислушивалась к голосу большевиков, которые стремились воспитать у тружеников моря чувство солидарности и единства. Однако уровень сознательности, понимания своих классовых интересов и задач среди бастовавших был далеко не одинаков. Рабочие некоторых фирм, участвуя в забастовке, рассчитывали улучшить лишь собственное экономическое положение. Этим нужно объяснить и поведение моряков Т-ва бр. Нобель, которые в силу некоторого отличия их положения от положения рабочих-моряков других фирм и владельцев, выступали и предъявляли требования особняком.

Успешному завершению забастовки помешала также та ожесточенная борьба против бастующих, которую повели судовладельцы, администрация порта и местные власти с первых же дней ее возникновения.

Именно с этого времени начали применяться против бастующих моряков условия Положения об усиленной охране². Целый ряд активных забастовщиков был арестован и брошен в тюрьму³. Забастовавшие моряки многих фирм и владельцев были уволены с работы⁴.

Достигнутые ценой борьбы некоторые улучшения условий труда моряков не были закреплены ни в каком документе, и в любой момент могли быть отняты владельцами.

Направляя борьбу каспийских моряков, Бакинский большевистский комитет одновременно вел подготовку всеобщей стачки бакинских рабочих⁵. 16 августа утром гудки возвестили о начале стачки. С самого начала она приняла организованный и массовый характер⁶, ее поддерживали также моряки и рабочие доков⁷.

Большевистская газета «Пролетарий» сообщила, что бастующие моряки выдвигают экономические требования и легко поддаются политической агитации⁸.

Однако вскоре забастовка была сорвана меньшевиками-шендрик-овцами вкупе с дашнаками и гичакистами⁹. Поражению стачки способствовали также провокации царских властей и буржуазии, подрывная деятельность их агентов¹⁰.

В дни октябрьской всероссийской политической стачки, охватившей всю страну¹¹, вместе со всем бакинским пролетариатом в этом движении

¹ ЦГИА Азерб. ССР, ф. 387, оп. 1, д. 160а, лл. 37—39; Рабочее движение в Баку в годы первой русской революции. Документы и материалы, стр. 195; газ. «Баку» № 87, 24 июля 1905 г.

² ЦГИА Азерб. ССР, ф. 387, оп. 1, д. 160а, л. 28 и об.; ф. 484, оп. 1, д. 49, л. 1 и 1 об.

³ Там же, ф. 387, оп. 1, д. 160а, л. 18; Рабочее движение в Баку в годы первой русской революции. Документы и материалы, стр. 195.

⁴ Газ. «Баку» № 95, 4 августа 1905 г.

⁵ Листовки бакинских большевиков 1905—1907 гг., стр. 143.

⁶ История Азербайджана, т. 2, стр. 570.

⁷ М. А. К а з и е в, Указ. работа, стр. 98.

⁸ Газ. «Пролетарий» № 15, 5 сентября (23 августа) 1905 г.

⁹ Очерки истории Коммунистической партии Азербайджана, стр. 89.

¹⁰ Газ. «Пролетарий» № 18, 26 (13) сентября 1905 г.

¹¹ В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 12, стр. 2.

приняли участие также рабочие-моряки. 18—19 октября вся производственная жизнь в городе замерла¹.

24 октября началась забастовка на судах Т-ва бр. Нобель, а к 26 октября она охватила весь нефтеналивной флот этой фирмы².

Рабочие-моряки бастовали одновременно с рабочими и служащими черноморских предприятий Товарищества, предъявив ряд экономических требований³. Когда моряки отказались от получения объявленного им расчета, администрация стала принимать меры к насильственному удалению команд с судов⁴.

4 ноября рабочие и судовые команды стали на работу⁵.

Примечательной особенностью этой забастовки явилось проявление солидарности в отстаивании требований между заводскими рабочими и рабочими-моряками фирмы⁶.

В ноябре—декабре 1905 г. революционная борьба трудящихся Азербайджана продолжала нарастать. В условиях бурного роста стачечного движения в Баку, как и во всей России, начался массовый рост профсоюзов.

Одним из знаменательных событий в жизни моряков в этот период явилось создание Профессионального союза моряков Каспийского торгового флота⁷, который призван был сыграть большую роль в объединении и сплочении тружеников моря для грядущей борьбы.

20 и 21 ноября 1905 г. в Бакинском доке состоялись митинги моряков, посвященные организации профсоюза⁸. Была избрана комиссия из 20 чел. для составления устава Союза, куда входили и двое моряков-азербайджанцев⁹. Выступавшие на митинге рабочие говорили: «Как и фабричные, мы должны образовать свой союз. Соединимся в один союз, станем рядом с заводскими пролетариями и поведем общую борьбу против общего врага»¹⁰.

Кампания по организации Союза моряков проходила в острой борьбе между большевиками и мелкобуржуазными партиями.

Часто общие собрания моряков превращались в арену острых политических дискуссий большевиков с меньшевиками, а также с эсерами, стремившимися укрепить свое влияние среди тружеников моря¹¹.

Большевики призывали к созданию такого профсоюза, который объединил бы только рабочих-моряков. Меньшевики же ратовали за образование общей профессиональной организации для всех служащих Каспийского торгового флота, т. е. за включение в союз также представителей администрации судов¹². То обстоятельство, что меньшевикам удалось протолкнуть свои организационные принципы, наложило отпечаток на структуру Союза моряков, обусловив пестроту его состава.

В то время, как меньшевики главной задачей движения моряков ставили экономическую борьбу, большевики считали, что Союз каспий-

¹ В. Ю. Самедов. Указ. работа, ч. 2, стр. 111.

² ЦГИА Азерб. ССР, ф. 387, оп. 1, д. 160а, лл. 60—72.

³ В. И. Фролов. Очерк забастовочного движения рабочих Бакинского нефте-промышленного района за 1903—1906 гг. Баку, 1907, стр. 95—96; Рабочее движение в Баку в годы первой русской революции. Документы и материалы, стр. 267—268.

⁴ ЦГИА Азерб. ССР, ф. 387, оп. 1, д. 160а, л. 73; В. И. Фролов. Указ. работа, стр. 96.

⁵ В. И. Фролов. Указ. работа, стр. 96.

⁶ Газ. «Каспий» № 213, 5 ноября 1905 г.

⁷ Газ. «Большевик Каспия» № 44 (918), 23 марта 1937 г.

⁸ Газ. «Баку» № 168, 23 ноября 1905 г.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же.

¹¹ Там же; № 182, 13 декабря 1905 г.

¹² Газ. «Баку» № 168, 23 ноября 1905 г.

ских моряков, кроме защиты своих чисто профессиональных интересов, должен выступать и в роли политического борца¹.

Активное участие в создании Союза моряков принимал большевик И. И. Чернышев².

Главный штаб организаторов Союза каспийских моряков находился на пароходе «Дуэль» компании «Надежда», которым командовал один из учредителей Союза и будущий его председатель капитан I разряда И. Я. Микелов³. Другим учредителем Союза моряков Каспийского торгового флота являлся капитан I разряда В. И. Крыльцов⁴, который командовал пароходом «Ваган» судовладельца Адамова.

11 декабря 1905 г. выработанный комиссией устав Союза был представлен на рассмотрение общего собрания моряков, на котором присутствовало около 2 тыс. чел.⁵

Таким образом, с этого времени Союз фактически стал функционировать, хотя официальное оформление его было завершено немного позднее.

В дни декабрьского вооруженного восстания моряки Каспия не раз проявляли свою солидарность с борющимся пролетариатом Азербайджана, выражая готовность «протянуть руку помощи товарищам—борцам за свободу»⁶ и присоединиться к бастующим.

Стойкая солидарная борьба бакинского пролетариата была замечательной революционной школой для моряков Каспия. В этой борьбе они политически зрели, приобретали опыт, переходили от стихийных разрозненных выступлений к крупным, массовым забастовкам. Под руководством большевиков каспийские моряки приобретали навыки организованной борьбы против самодержавия и буржуазии.

В ходе классовых битв кануна первой русской революции и в период ее наивысшего подъема стачечная борьба моряков Каспия сделала значительный шаг вперед по пути организации движения, повышения классового самосознания этого отряда рабочего класса Азербайджана, воспитания пролетарского интернационализма и солидарности с другими отрядами пролетариата страны.

И хотя на пути стачечного движения моряков все еще стояли большие трудности, обусловленные неоднородностью их состава, большой текучестью, недостаточной политической зрелостью отдельных групп моряков, дезорганизаторской деятельностью мелкобуржуазных партий и т. д. опыт, приобретенный рабочими-моряками Азербайджана в борьбе с врагом в эти годы, помог им вести упорную борьбу в условиях спада революции.

Д. С. Гусейнова

Биринчи рус ингилабы эрэфэсиндэ вэ дөврүндэ Азербайжан дэнизчи фəһлэлəринин ингилаби чыхышлары тарихиндэн

ХУЛАСƏ

Биринчи рус ингилабы эрэфэсиндэ вэ дөврүндэ дэнизчи фəһлэлəрин ингилаби чыхышлары Азербайжан фəһлэ синфинин мұбаризə тарихиндэ парлаг сəһифəлəрдэн бирини тəшкил едир. Бу ингилаби чыхышлар Бақы пролетариатынын дикəр дəстəлəринин гəһрəманлыг мұбаризəси вэ ингилаби социал-демократиянын фəалијјəти илэ сых бағлы олмушдур.

Дэнизчи фəһлэлəрин илк дəфə ачыг мұбаризə мејданына атылмасы 1903-чү ил Бақы үмүмјүл тəтили илэ əлагəдардыр.

Дэнизчилəрин 1904-чү ил декабр тəтилиндэ иштиракы фəһлэ синфинин бу дəстəсиндэ синфи хəмрəјлик шүүрунун артмасыны кəстəрирди. Биринчи рус ингилабынын јүксəлиши дөврүндэ дэнизчи фəһлэлəрин эн кəркəмли чыхышы 1905-чи илин јəјында олмушдур. Бу тəтил нəтичəсиндэ дэнизчилəр биркə мұбаризəнин, о гəдэр əһмијјəтли олмасы да, илк бəһрəсинин кəрмүш, кəркəмли мұбаризə тəчрүбəси газанмышлар.

1905-чи илин сонунда дэнизчи фəһлэлəрин хəјатында баш вермиш əламəтдар хəдисəлəрдэн бири Хəзэр дэнизчилəринин хəмкарлар иттифагынын јарадылмасы олмушдур. Бу тəдбир Бақы болшевиклəри илэ хырда буржуа партијалары арасында кедэн гызгын мұбаризə шəраитиндэ хəјата кечирилмишдир.

Тəркибчə вэ иш шəраити илэ əлагəдар олараг дэнизчи фəһлэлəрдə сјјаси шүүрлүлүг, өз синфи мəнафе вэ мəгсəдлəрини дəркетмə сəвијјəси ејни дəјилди. Бунунла белə, биринчи рус ингилабы эрэфэсиндэ вэ ингилабын јүксəлиши дөврүндэ болшевиклəрин апəрдыгы сјјасикүтлəви иш вэ Бақы пролетариаты илэ биркə мұбаризə нəтичəсиндэ газандыглары тəчрүбə, онлара ингилабын кери чəкилмəси дөврүндэ инадли мұбаризə апармага кəмəк етди.

¹ Газ. «Баку» № 176, 6 декабря 1905 г.

² ПААФ ИМЛ, ф. 276, оп. 2, ед. хр. 10, л. 108 об. (Воспоминания И. И. Чернышева).

³ И. Я. Микелов — выходец из рабочих-моряков. Работал в Каспийском торговом флоте с 1893 г. сначала в должности матроса, а затем рулевого, боцмана, а впоследствии пом. капитана и капитана. Принимал активное участие в революционном движении моряков (ПААФ ИМЛ, ф. 276, оп. ед. хр. 17, л. 1; Воспоминания И. Я. Милекова; Архив Министерства социального обеспечения Азерб. ССР, д. 144, лл. 7, 11).

⁴ В. И. Крыльцов до 1917 г. был беспартийным. С 1917 г. член большевистской партии (ЦГИА Азерб. ССР, ф. 46, оп. 2, д. 64, лл. 3, 23, 30, 36; газ. «Большевик Каспия» № 14/52, 8 февраля 1933 г.) Оба они являлись представителями прогрессивной революционно настроенной интеллигенции и искренне стремились облегчить участь моряков. Однако ни тот, ни другой не принадлежали в те годы к какой-либо политической организации.

⁵ ПААФ ИМЛ, ф. 276, ед. хр. 17, л. 2; газ. «Баку» № 182, 13 декабря 1905 г.

⁶ Газ. «Баку» № 182, 13 декабря и № 185, 29 декабря 1905 г.

С. А. МЭММЭДОВ

«АБ-И-КУРАН» ВЕРКИСИ ҺАГГЫНДА

XVII әсрин сонларында ағыр иғтисади бәһрәна мәруз галмыш Иран дәвләтинин хәзинәси, демәк олар ки, бүсбүтүн бошалмышды. Истәһсал гүввәләринин инкишафы үчүн һеч бир шәраит олмајан бу дәвләтдә јекәнә кәлир мәнбәјини истисмарда кәрән Шаһ Султан Һүсејн әһалинин онсуз да верә билмәдији веркиләрин сајыны вә мигдарыны артырмағы гәрәра алды. Бу веркиләрдән бири дә «Аб-и-күран» иди. Һәмни веркиләр барәдә тарихчи белә дејир: «Бундан сонра јени бир верки тәләб олунду; ону «аб-и-күран» адландырдылар, јенидән бирини тәләб етдиләр, ону «шаһзадеји-иһрачат», башга бирисини әләвә етдиләр, ону исә «шеш-динар» адландырдылар ки, буну да үч гат артырдылар»¹.

Азәрбајҗанын иғтимаи-иғтисади тарихини өјрәнмәк үчүн биринчи верки нөвүнүн изаһы мүһүм әһәмийјәт кәсб етдјинә кәрә бу мәғаләдә о барәдә данышчағы.

XVII әсрин сону вә XVIII әср Азәрбајҗан тарихинин иғтисади вә сијаси мәсәләләрини тәдгиг едән тарихчиләр² истәр-истәмәз бу дәврдә Сәфәви дәвләтиндә башланмыш тәнәззүлүн кетдикчә кәскинләшмәсиндән, бу просесин гаршысыны алмағ вә өлкәнин иғтисадијјатында мүәјјән дәјишиклик апармағ мәғсәди илә Шаһ Султан Һүсејнин һәјата кечирдији тәдбирләрдән данышаркән бәзән бу терминләрдән бу вә ја дикәринин адыны чәкмиш вә јахуд ондан бәһс етмишләр. Бизчә, «аб-и-күран»ын әсил маһијјәти ачылмамыш, судан истифадә үчүн алынан верки нөвү кими изаһ едилмишдир. Еһтмал ки, бу да тәрчүмә әдәбијјатындан истифадә олундугундан, тәрчүмәнин ориғиналла мүғајисә едилмәмәсиндән ирәли кәлмишдир. Бәс ермәни мүәллифләри бу

¹ Есаји Һәсән Чәләлјан. Албан өлкәсинин ғыса тарихи, I нәшр, Шуша, 1839, сәһ. 20. II нәшр, Јерусәлим, 1868, сәһ. 15—16. (Гәдим ермәни дилиндә).

² Лео. Ермәни мәтбәәси, III һиссә, Тифлис, 1901, сәһ. 250—251; јенә онун. Тичарәт капиталы, I һиссә, Јереван, 1934, сәһ. 195; В. Левиагов. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке, Баку, 1948, сәһ. 64—65; И. П. Петрушевский. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—начале XIX вв. Л., 1949, сәһ. 277; А. Г. Абраһамјан. Загафгазија халқлары вә ермәни-рус мүнәсибәтләри тарихиндән бир сәһифә, Јереван, 1953; Егна Гарнесинин диваны, Јереван, 1968, сәһ. VII, П. Т. Арутюнян. Освободительное движение армянского народа в первой четверти XVIII в. М., 1954, сәһ. 104; Н. В. Пигулевская, А. Ю. Якубовский, И. П. Петрушевский, Л. В. Строева, Л. М. Белицкий. История Ирана с древнейших времен до XVIII века, Л., 1958, сәһ. 306, Г. Б. Абдуллаев. Азербайджан в XVIII в. и взаимоотношения его с Россией, Баку, 1965, сәһ. 9; Ф. М. Әлијев. XVIII әсрин биринчи јарысында Азәрбајҗанда тичарәт. Баку, 1964, сәһ. 10—29; јенә онун. О положении трудящихся масс Азербайджана в первой четверти XVIII в. (Бах: Азәрбајҗан тарихи музејинин әсәрләри, VII ч, Баку, 1968, сәһ. 46).

термини нә үчүн белә изаһ етмишләр? Гејд етмәлијик ки, сонунчулардан Тад. Авдалбекјан³ мүстәсна олмагла, башгалары бу терминин ачылмасына фикир вермәмиш, Шаһ Султан Һүсејнин вахтында мөвчуд веркиләрә даһа үч веркинин— «аб-и-күран»; «иһрачат-шаһзаде» вә «шеш-динар»ын әләвә олундугуну гејд етмәклә кифајәтләнмишләр. Н. Ачарјан өзүнүн чохчилдли «Көклү лүғәти»ндә Есаји Чәләлјанын әсәриндән дә истифадә етмишдир. Биз бу мәсәләни дәгигләшдирмәк мәғсәди илә Һәмни лүғәтә дә мүрациәт етдик. Лакин бурада да «аб-и-күран», јахуд «аб-и-күран» истилаһына раст кәлмәдик⁴.

Есаји Һәсән Чәләлјанын әсәрини франсыз дилинә тәрчүмә едән шәрғшүнас акад. М. Броссе вә тарих елмләри доктору Ф. Әлијев мүстәналыг тәшкил едиләр. Броссе јалныз веркинин изаһыны дејил, һабелә бу терминин етимолокијасыны вә франсызча тәрчүмәсини дә вермәјә чалышыр⁵.

Броссенин фикричә, абикиран — abicougan әрәб сөзү олуб, „pere des troupeaux“ демәкдир: азәрбајҗанчаја чевирәндә нахырын атасы, нахырын бөјүјү, саһиби, илхынын башыны чәкән вә с.

Бизчә, Броссе јанылыр, «аб-и-күран» әрәб сөзү дејил, фарс сөзүдүр. «Аб-и-күран»ын илк һечасы әрәбчә ави—ата сөзү јох, фарсча «ав» (аб) сөзү олуб «су» демәкдир. Сонунчу һәмчинин ахар «чај» мәнасында да ишләнир. Иранда вә гоншу өлкәләрдә бир чох чајлар вә дикәр су архларынын (канал) адлары елә адыны чәкдијимиз истилаһын илк һечасы олан ав-и илә башлајыр. Мәсәлән, Ab-i, Basnol, Ab-i-Dis, Ab-i Germ, Ab-i Cym Ab-i Istadah, Ab-i Ras, Ab-Ischur, Ab-i-talk вә с.⁶

Ф. Әлијев исә Есаји Һәсән Чәләлјанын әсәринин Азәрбајҗан дилинә тәрчүмәсинә әсасланарағ «аб-и-күран» термини етимолокијасынын изаһы барәдә акад. М. Броссе илә һағлы оларағ разылашмадығы һалда, бу веркинин судан истифадә үчүн алынан верки нөвү һесаб едилмәсиндә Т. И. Тер-Григорјанла разылашыр⁷.

Гејд етмәк лазымдыр ки, ермәни дилиндә олан јумшағ «а» (б)⁸ һәм дә «п» кими тәләффүз едилдијинә кәрә Т. И. Григорјан бу истилаһы мүртмүсә «аб-и-күран» әвәзинә «апикуран» тәрчүмә етмишдир. Беләликлә дә, «аб-и-күран»да олан «Күр» исим, «и» бирләшдиричи үнсүр вә «ан» мәнсубијјәт категоријасы бир нөв нәзәрдән гачмыш, «абгиран»⁹ формасында јајылмышдыр.

³ Бу һағда илк дәфә Тад. Авдалбекјан фикир сөјләмишдир. Бах: Ермәнишүнаслыға аид тәдгигатлар, Јереван, 1969, сәһ. 457 (ермәни дилиндә).

⁴ Н. Ачарјанын Есаји Һәсән Чәләлјанын «Тарих»индән истифадә етмәси барәдә бах: «Көклү лүғәт», VII ч., мәнбәләрин хуласәси, сәһ. 39; һәмчинин мәсәлән, «ғизир», «динк», «түмән» истилаһларына Һәмни лүғәтин 2-чи чилдиндә раст кәлирик, сәһ. 168, 555, 1304. Гејд етмәк лазымдыр ки, Һәсән Чәләлјанын әсәриндән лазыми сөзләрин һамысы лүғәтә чәлб едилмәмишдир. Тәкчә «аби—күран», «шаһзадеји-иһрачат», «шеш-динар» истилаһлары дејил, һәмчинин елә (Јерусәлим нәшри, сәһ. 28) «динк» сөзүнүн көтүрүлдүјү сәһифәдә «зәбт», «гум» сөзләри дә нәзәрдән гачмышдыр. Бах: Тадевос Авдалбекјан. Ермәнишүнаслыға аид тәдгигатлар, Јереван, 1969, сәһ. 457—458 (ермәни дилиндә).

⁵ M. Brosset. Collection d'Historiens Armeniens, t. II, SPB, 1876, сәһ. 204.

⁶ Ф. М. Алиев. О положении трудящихся масс Азербайджана в первой четверти XVIII в. (Бах: Труды Музея истории Азербайджана, т. VII, Баку, 1968, сәһ. 46).

⁷ Stieler's Hand-Atlas. Gotha, 1905, Nomenvezeichins, сәһ. 1; Hand-Atlas, Bielefeld und Leipzig, 1893, Nomenvezzet, сәһ. 2 (бах: Тад. Авдалбекјан. Ермәнишүнаслыға аид тәдгигатлар, Јереван, 1969, сәһ. 458 (ермәни дилиндә); И. П. Петрушевский. Земледелие и аграрные отношения в Иране XIII—XIV веков. М.-Л., 1960, сәһ. 122.

Бах: فرهنگ جغرافیائی ایران, جلد چهارم, دائرة جغرافیائی ستاد ارتش ایران, تهران, 1330 ه. ش. صحیفә 71.

⁸ Ермәни дилиндә јумшағ вә сәсли тәләффүз едилән ики «б» сәси вардыр.

⁹ Ф. Алиев. О положении трудящихся масс Азербайджана в первой четверти XVIII в. (Бах: Труды Музея истории Азербайджана, т. VII, Баку, сәһ. 46).

Мараглыдыр ки, «Аб-и-күран»—Аб-и-карун Иранда чај адыдыр¹⁰. Буну ермәни тарихчиләри дә гејд едирләр. Мәсәлән, Тәбризли Аракел «Авикуран дејилән чај»¹¹, Абраам Јереванлы «Абукуран адланан чај»¹², Чулфалы Хачатур «фарс ләһчәсиндә «Абыкуран» адланан чај»¹³ нәһа-јәт, Месроп Тағыадјан садәчә олараг «Абыкуран»¹⁴ дејә гејд едир. Чулфалы Хачатур нәинки «аб-и-күран» әвәзинә «Күр чајы» сөзүнү ишләдир, һәтта бу чајын етимологијасыны Күрүн ады илә бағлајыр. «Бу һәммин Күр чајыдыр ки, фарс ләһчәсиндә она «Абыкуран дејир-ләр...»¹⁵. Месроп Тағыадјан да сонунчу фикри играр едәрәк јазыр: «Абыкуран» Күр чајы демәкдир»¹⁶. Аракел Тәбризли һәтта «Авикуран» адланан јер¹⁷, Јәни Чулфанын тарихини јазан Һ. Тер—Һовһаннисјан исә «Абыкуран чөлү»¹⁸ адларыны хатырладырлар.

Иранда суварма шәбәкәси илә әләгәдар бир сыра мәшһур тикинти-ләр Аби-Күранын ады илә бағлыдыр. Бу каналын чәкилмәсиндә Ира-нын мәркәзи Исфәһан шәһәринин су тәсәррүфатыны инкишаф етдирмәк, һабелә шәһәрләри ичмәли су илә тәһһиз етмәк мәгсәди илә Карун вә Зәндәруд (Зәјәндәруд—С. М.) чајларынын бирләшдирилмәси нәзәрдә тутулмушдур.

XVII әсрин 30-чу илләриндә Ирана сәфәр едән авропалы сәјјаһ Адам Олеари I Шаһ Аббас һаггында јол гејдләриндә јазыр: «Шаһ Аббас 14 ил Демавәнд (Demavend)¹⁹ дағлары архасындан ахан Аб-курен (Авкиген) чајыны дагдан ашырараг Зәндәруд (Senderut) ча-јына бирләшдирмәк вә даһа тәһһиз су әлдә етмәк үчүн чидди чалышыр-ды. Бунун үчүн күндә нөвбә илә 800—1000 нәфәр ишләдир, бунларын һәр биринә әмәк һаггы олараг күндә јарым аббасы²⁰, јахуд дөрд гуруш²¹ верирди. Лакин чох сојуг вә гарлы һава олдугуна көрә бу тикинтидә илдә үч ајдан артыг ишләмәк мүмкүн олмурду. Бир сөзлә, иш ирәли кетмирди. Ханлар вә мүхтәлиф рутбәли шәхсләр шаһын бу ишә олан һәдсиз марагыны көрәрәк ону разы салмаг вә ишә јахындан көмәк етмәк мәгсәди илә гајанын мүәјјән һиссәсини өз хәрчләри илә парчала-магы вә тикинтијә көмәк етмәји өһдәләринә көтүрдүләр. Иш вә хәрч һәдсиз иди. Гајанын сон дәрәчә сәртлијинә вә һәммин јердән 100 мил²²

¹⁰ Бу чај өз мәнбәјини Бахтијари дағларынын «Сары» адланан әтәјиндән алыр. Зәјәндәрудла Карун чајлары бир-биринә јахын олдугуна көрә I Шаһ Аббас онлары бирләшдириб Исфәһан шәһәринә кәтирмәк истәјирди. Онун мүнәдиси Шејх Баһа-уддин иди. Һәммин чај инди халг арасында «Аб-и-карун» да адланыр. Бах:

فرهنگ جغرافیائی ایران، جلد ششم تهران ۱۳۳۰، صحیفه ۲۸۵-۲۹، جلد ۴
دهم تهران ۱۳۳۲، صحیفه ۱۰۲.

«Аби-күран» истилаһы «аб-и-карун»ун тәһриф едилмиш формасыдыр.

¹¹ Аракел Тәбризли. Тарих. Вағаршапат, 1896, сәһ. 148 (ермәни дилиндә).
¹² Абраам Јереванлы. 1721—1736-чы илләр мүнәрибәләринин тарихи. Јере-ван, 1938, сәһ. 45, 68 (ермәни дилиндә).

¹³ Хачатур Чулфалы. Фарсларын тарихи. Вағаршапат, 1905, сәһ. 128—129; ејни фикир һагда һәмчинин бах: «Аздарар» гәзети, Мәдрәсә, 1795, сәһ. 240—241. Мүг. ет. Та д. Авдалбекјан. Көстәрилән әсәри, сәһ. 458.

¹⁴ Месроп Тағыадјанын редактә етдији «Милләти севән» гәзети, Кәлкүттә, 1845, № 2, сәһ. 9 (Бах: Та д. Авдалбекјан. Көстәрилән әсәри, сәһ. 458).

¹⁵ Хачатур Чулфалы. Көстәрилән әсәри, сәһ. 128—129.

¹⁶ «Милләти севән» гәзети, сәһ. 9 (Бах: Та д. Авдалбекјан. Көстәрилән әсә-ри, сәһ. 458).

¹⁷ Аракел Тәбризли. Көстәрилән әсәри, сәһ. 142.

¹⁸ Һ. Тер-Һовһанисјан. Јәни Чулфанын тарихи, I һиссә. Јәни Чулфа, 1880, сәһ. 281—282.

¹⁹ Әслиндә Әлвәнд дағларыдыр, һәмәданын чәнубунда јерләшир, јүксәклији 3575 м-дир. (Бах: .۲۱ صحیفه ۱۳۳۱، تهران، جلد پنجم، تهران ۱۳۳۱، جلد ۲۱)

²⁰ Аббасы күмүш пул 8 гуруша бәрабәрди.

²¹ 1 гуруш 2,5 гәпикдир.

²² 1 рус мили 8,954 м-дир.

јүксәкдә олмасына бахмајараг, ону тәғрибән бир о гәдәр (јә'ни 100 ми-лә јахын—С. М.) сындырыб парчаламышдылар. Лакин елә бу вахт Шаһ Аббас өлдү (1629). Онун хәләфи јенијетмә шаһ һәрәмхананын јумшаг јатагында ләззәт алмагы һәр һансы бир сәрт гаја һагда дүшүнмәкдән үстүн тутду. Мәһз буна көрә дә башланмыш иш сона чатмады, јарым-чыг галды»²³.

1672-чи илдә Исфәһана чатан башга бир сәјјаһ Јан Стрейс, Адам Олеаринин дедикләрини тәғрибән олдугу кими тәкрар едир²⁴. А. Олеа-ринин вә Ј. Стрейсин Абкарун каналы барәдә дедикләрини онларын мүасири, ермәни тарихшұнасы Тәбризли Аракел тәсдиғ едир. О јазыр: «Күнләрин бириндә шаһ (I Аббас) Исфәһан маһалына кедиб Авику-ран адланан чајын саһилиндә әјләшир вә онун сујуну кәтириб Исфәһан чајына гатмаг истәјир. Чүнки Исфәһанын сују чох аз иди. Бу саһәдә хејли газынты ишләри дә апарылды. Һәтта шаһ өзү дә бурада мәскән салды»²⁵.

Ермәни тарихшұнаслыгында Иран тарихини јазмаға илк тәшәббүс көстәрән Чулфалы Хачатур гејд етдијимиз каналын чәкилмәси барәдә А. Олеари, Ј. Стрейс вә А. Тәбризидән ирәли кедәрәк хејли вә конкрет тарихи фактлар верир. О, јазыр: «Бизим тарихин 1065 (—1616)-чи илиндә (I) Шаһ Аббас Күр чајынын сујуну Исфәһана кәтирмәк истә-ди, бу о Күр чајыдыр ки, фарс ләһчәсиндә она Абыкуран дејирләр. Бурада өлән Иран шаһыны да Күр дејә чағырырдылар. Бу марлар өлкәсинин чајыдыр... бу чајда Иран шаһы мәһв олдү²⁶ .. һәммин сујун Исфәһана кәтирилмәси барәдә Шаһ Исмајылын оғлу, шејх һејдәрин нәвәси, шејх Сәфинин нәтичәси Тәһмасиб әввәлчәдән фикирләшди, онун үзәриндә чох чалышды, лакин мәгсәдинә наил ола билмәди. Чүнки дағлар сон дәрәчә јүксәк вә кечилмәз иди. Чајын өз истиғамәтини дәјишмәдән ахмасыны тә'мин етмәк үчүн бу дағлары, сылдырым гаја-лары парчаламаг, суја јол ачмаг лазым иди, бу исә һеч чүр мүмкүн олмады. Шаһ Аббасын вахтында исә бу ишә дәбдәбәли сурәтдә јенидән башланды. Мүгәддәс вә һејранедичи Исфәһан шәһәринә әввәлкиндән даһа чох әһали сакин олдү. Шаһ Аббас өлкәдә, хүсусилә Исфәһан шәһәриндә боллуг јаратмаг наминә сују шәһәрә кәтирмәјә чалышды, онун үзәриндә дөрд илдән чох әзијјәт чәкди, лакин бу чидд-чәһдләр нәтичә вермәди, сују шәһәрә кәтирмәк мүмкүн олмады. Һәмчинин шаһ-лар шаһы дәһшәтли Надир дә һәммин сујун Исфәһана кәтирилмәси үчүн чох чалышды, кәркин вә мәшәггәтли иш апарды, анчаг онун да чох узун давам едән чәһди вә әзаблары сәмәрәсиз галды»²⁷.

Көрүндүјү кими, Чулфалы Хачатур бир тәрәфдән каналын чәкил-мәси тарихини керижә —XVI әсрә I Шаһ Тәһмасибин (1524—1576) дөв-рүнә апарыр, диқәр тәрәфдән, иши давам етдирәнләрдән I Шаһ Аббас (1587—1629) вә Надир шаһы (1736—1747) көстәрмәклә каналын ти-килмәси тарихини тәғрибән XVIII әсрин орталарына гәдәр кәтириб чат-дырыр. Бундан әлавә, Чулфалы Хачатур каналын чәкилмәсинин хроно-локијасына даир мүтләғ рәғәмләр верир. 1616+4=1620.

Иран шаһынын чајда өлүмү вә бу чајын онун ады илә адланмасы

²³ Адам Олеарий. Подробное описание путешествия в Московию и Пер-сию в 1633, 1636 годах, пер. П. Барсова, М., 1870, сәһ. 716—717.

²⁴ Јан Стрейс. Три путешествия, пер. Э. Бородинной. СОЦЭКГИЗ, 1935, сәһ. 309.

²⁵ Аракел Тәбризли. Көстәрилән әсәри, сәһ. 140—141.

²⁶ Еһтимал ки, сәһбәт Кири вә ја Коран тајфа башчысынын бурада боғулма-сында кедир.

²⁷ Чулфалы Хачатур. Көстәрилән әсәри, сәһ. 128—129; «Аздарар» гәз. 1795, сәһ. 240—241; мүг. ет. Т. Авдалбекјан. Ермәнишұнаслыға аид тәдғигатлар. Јереван, 1969, сәһ. 460.

мәсәләсинә кәлдикдә, ону демәлијик ки, бу һагда мөвчуд олан еһти-маллар Чулфалы Хачатурун фикрини тамамлајыр. Белә ки, Әһмәниләр нәслиндән олан Кир, Кур вә ја Гурош чајда боғулуб өлмүшдүр. Бундан әләвә, Иранда «Коран» адлы тајфа да олмушдур. Еһтимала көрә бу тајфа башчысы бир күн чајдан су ичәркән орада боғулмуш, онун ады илә дә һәмин чај «аб-корун», јахуд — «аб-и-күран» адланмышдыр. Бу һадисә инди дә халг арасында сөйләнилир. Бизчә, Чулфалы Хачатур «Күр чајы», «Иран шаһы» дедикдә елә һәмин бол-кур сују олан «Карун» чајыны вә орада боғулан Кири вә ја «Коран» тајфа башчысыны нәзәрдә тутур. Һәр үч истилаһы мугајисә етдикдә «Кир», «Коран» вә «Карун» истилаһларындакы «и», «о», «а» вә «у» сәсләринин тәдричән сәсләрин әвәзләнмәси һадисәсинә (фонетик просеса) уғрајараг «ү» вә «а» сәсинә (и>ү, о>ү, у>а) чеврилдијини, беләликлә дә, «Аб-и-карун»ун халг арасында «Аб-и-күран» кими формалашдығыны көрүрүк.

Марағлыдыр ки, XIX әсрдә дә Аби-и карун каналынын чәкилиб баша чатдырылмасы барәдә дүшүнмүшләр. Мүтәрәгги ермәни јазычысы Месроп Тағыадјан өз гәзетинин хәбәрләр бөлмәсиндә белә мәлумат верир: «Ән јүксәк нур сачан... Исфәһан шәһәринин һакими, мәишәт үчүн јарарлы ишләр көрән, хүсуси китаб алудәси Манучар хан шаһлыг әләминин абадлығы, тәбәәләринин исә хошбәхт олмалары барәдә кечә-күндүз фикирләширди. Бунун үчүн о, Исфәһана ипәк гурду вә барама кәтирирди. Инди дә ешидирик ки, «Аби-Күрана», јәни Күр чајына доғру кедиб һәмин чајы шаһа мөхсүс чидди вә бөјүк иш апармагла Исфәһана кәтирмәк фикриндәдир. Биз сәһим-гәлбдән она мүвәффеғијјәтләр арзу едирик»²⁸.

Беләликлә, фактлар, онларын мугајисәси, каналын вә веркинин адынын ејни олмасы ашағыдакы нәтичәјә кәлмәјә имкан верир.

Әкәр «Аби-карун» каналынын чәкилмәси XVI әсрдән XIX әсрә гәдәр мүтәмади олараг Иранын ишшаат ишләринин күндәлијиндән чыхарылмамышса, демәли, Шаһ Султан Хүсәјнин вахтында да (1694—1722) һәмин каналын чәкилиб баша чатдырылмасы ишинә јенидән башланмаса да, бу фикрин доғмасы тамамилә тәбиндир. Көрүндүјү кими, каналын чәкилмәси иши Иранын кәнд тәсәррүфаты, шәһәр тәсәррүфаты вә шәһәрин су илә тәһһиз едилмәси үчүн чидди әһәмијјәти олдугу гәдәр дә ағыр вә әзәмәтли бир тикинти олмушдур. Шүбһәсиз, бу да өз нөвбәсиндә күлли мигдарда малијјә вәсаити тәләб едирди. Мүхтәлиф әләвә хәрчләрлә јанашы, белә бир хәрчи өдәмәјә, тикинтидә ишләјәнләри әмәк һаггы илә тәмин етмәјә ағыр игтисади бөһран кечирән шаһлыг һөкүмәтинин һеч чүр имканы јох иди. Мәһз бу сәбәбә көрә дә Иранда вә онун тәркибинә дахил олан Азәрбајҹанда вә Ермәнистанда әһалинин үзәринә каналын ады илә јени верки нөвү — «аб-и-карун» (آب کارون) гојулур.

«Албан өлкәсинин тарихи»ни јазан гарабағлы Есаји-Һәсән Чәләл-јан елә һәмин «Аб-и-карун» каналынын ады илә дә «Аб-и-карун» веркисинин алындығыны гејд едир.

Сәфәвиләр дөврүндә мүәјјән тикинти ишләри апарылдыгда иши ичра етмәк үчүн јахын вилајәтләрдән ишчи гүввәси, бир гәдәр узағларда сакин олан әһалидән исә әвәзиндә һәмин верки алынырды.

²⁸ Арарат јолдашығынын «Милләти севән» күндәлији, Кәлкүттә, 1845, № 2, 23 август, сәһ. 9. М. Тағыадјанын һаггында бәһс етдији Манучар хан дахили ишләри тәһһиз едән (сарај назири) мөһтем ед-уд-дөвләјәти-дөвләтин еһтимад кәстәрдији шәхс-дир. Бу һагда әтрафлы бах: Месроп Тағыадјан. Фарс тарихи, Кәлкүттә, 1846, сәһ. 175; мүғ. ет. Тад. Авдалбекјан. Ермәнишүнаслиға аид тәдгигатлар. Јереван, 1969, сәһ. 460—461 (ермәни дилиндә).

XVIII әсрин әввәлләринә гәдәр бу верки башга ад алтында алынса да, Шаһ Султан Хүсәјнин вахтында, Есајинин дедији кими, мөвчуд ахар судан бу вә ја диқәр мәгсәдлә истифадә етмәк үчүн јох, һәлә XVI әсрдән тикинтисинә башланылан «Аб-и-карун» каналынын чәкилиб баша чатдырылмасы үчүн мүәјјән едилән вә бу бәһанә илә јерли әһалидән алынан ејни адлы верки нөвләриндән бири иди. Әслиндә исә Шаһ Султан Хүсәјнин вахтында Иранда һеч бир тикинти-абадлығы ишләри апарылмамышдыр.

С. А. Мамедов

О налоге «Аб-и-куран»

РЕЗЮМЕ

На основе данных армянских источников и высказываний Тадеоса Авдалбекяна показано, что налог «Аб-и-куран» в период правления шаха Султана Гусейна (1694—1722) взимался в подвластных ему странах не за пользование проточной водой, как об этом пишется в исторической литературе, а за строительство грандиозного по тому времени канала, который должен был соединить реку Куру (в Иране) с рекой Зайендеруд и через горы Демавенд подвести воду к г. Исфаган еще в XVI в. Налог на строительство этого канала, взимавшийся до этого под другим названием, во время упомянутого шаха взимался под названием «Аб-и-куран», хотя в его время никаких работ подобного характера не производилось.

Ə. Һ. РƏҺИМОВ

БƏДР ШИРВАНИНИН ГƏБƏЛƏЖƏ ҺƏСР ЕТДИЈИ ШЕ'Р

Тəзкирəчилəрин өз дəврүнүн мəшһур шаирлəриндən бири кими танытдырдылары Бəдр Ширванинин (1387—1450) һəјат вə јарадычылыгы бу күнə гəдэр лəзымынча өјрəнилмəмиш вə əсəрлəри топланылыб нəшр олунмамышдыр. Тəхминən 50 ил бəдди јарадычылыгла мəшғул олуб, 12 500 бейтдən артыг ше'р јазан шаирин ше'рлəри XV əсрин биринчи јарысындакы əдəбијјат вə тарихимизи өјрəнмək үчүн чох гиймəтли бир мənбəдир.

Бəдр Ширвани 7 000 бейтдən чох мəдһијјэлəри вə 122 бейтдən ибадət маддєји-тарихлəриндə өз дəврүнүн бир чох тарихи мəсəлэлəринə тохунмуш, мұхтəлиф һадисəлəрин тарихини вермишди. Шаирин мəдһијјэлəри ичəрисиндə «вəзир Əмир Шұчаэддин Əрдəширə» һəср етдији 268 бейтдən ибарət бир нечə ше'р ичəрисиндə Гəбəлəнин тəрифинə һəср олунмуш «Гəбəлə» рəдифли 26 бейт чох гиймəтлидир. Чўнки бу тəсвирлəр артыг бу күн јер үзəриндən бир јашајыш мəнтəгəsi кими силинмиш Гəбəлəнин XV əсрин биринчи јарысындакы вəзијјəтини өјрəнмək үчүн илк вə мұһүм мənбəлəрдəндир.

Узун мүддət Гафгаз Албанијасынын пайтахты олмуш Гəбəлə шəһəri¹ илк орта əсрлəрдə дə өз əзəмəтини сахлаја билмишди. Мұхтəлиф əсəрлəри нəзəрдən кечирдикдə мə'лум олур ки, Гəбəлəдə XIX əсрин əввəллəринə гəдэр əһали јашамышдыр. Һəлəлик, дəгиг мə'лум олмајан сəбəблəрə кəрə XIX əсрдə орада һəјат сөнмүш вə 2 000 илдən артыг тарихə малик олан шəһəрин аңчаг харабалылары галмышдыр.

Археологлар фəсиллəлəрлə олса да узун иллəрдир ки, Гəбəлə шəһəri əразисиндə бəјүк газынты ишлəри апармагдадырлар. Сон заманлар мəрһүм археолог Салəһ Газыјєвин башчылыгы алтында апарылмыш археоложи газынтылар нəтичəсиндə Гəбəлə шəһəринин харабалыларындан чохлу мадди-мəдəнијјət абидəsi ашкара чыхарылмышдыр².

Бə'зи антик дəвр мұəллифлəри, орта əср чоғрафијашўнаслары, тарихчилəри Гəбəлə һаггында мұəјјən гeyдлəр етмишлəр. Лакин онла-

¹ В. В. Бартольд. Сочинения, т. II, ч. I М., 1963, сəһ. 666, 672, 778; Јенə онун, III чилд, М., 1965, сəһ. 334, 372; Јенə онун Сочинения, V ч., М., 1968, сəһ. 597; А. С. Крымский. Страницы из истории Северного и Кавказского Азербайджана (классической Албании). Сб. статей в честь С. Ф. Ольденбурга. Ленинград, 1934, сəһ. 289—305; О. Ш. Исмијаде. Кабала — столица «древней Кавказской Албании». «Вопросы истории Кавказской Албании», Баку, 1962, сəһ. 74.

² Л. Д. Шарифов. Обследование развалин Кабалы, Известия общества обследования и изучения Азербайджана, 1927, № 4 сəһ. 178—184; Јенə онун. Раскопки Ялойлу-Тапа (Нухинский у., 1926), Баку, 1927; С. М. Газыјєв. Гəбəлə шəһəринин

рын вердиклəри мə'лумат аз олдуғундан шəһəрин мұкəммəл тарихини јазмага имкан вермир. Бүтүн бунлара бахмајараг, археологларын хўсусилə сон 10—15 илдə апардылары тəдгигат вə чап етдирдиклəри мəгалəлəр тəдгирəлајигдир. Аңчаг гeyд етмək лəзымдыр ки, бу мəгалəлəрдə Һəлəлик шəһəрин əсəсən XIV əсрə гəдərки дəврүнə аид тарихи ишыгландырмышдыр.

Гəбəлəнин гəдим тарихə малик олмасына бахмајараг. мənбəлəрдə əсли Гəбəлəдən олан бир шаир, алим, мə'мар, хəттат вə б. сənəткарлар барəдə гeyд, мə'лумат јохдур³. Бейлəган шəһəri Гəбəлəдən даһа тез мəһв олуб хəритəлəрдən силинсə дə, бу шəһəрдə Мұчирəддин Бейлəгани, Шејх Сəид Нəғмəддин Бейлəгани, Зəки бини-Һүсєјн бини-Өмэр Бейлəгани, Шəһабəддин Бейлəгани, Əгтəэддин Бейлəгани кими шаир, алим вə дəвлəт хадимлəринин јашамасы мə'лумдур.

Мənбəлəрдə Гəбəлəдə һəјатын сөнмəsi, əһалинин башга јерə кəчүрүлмəsi вə с. барəдə мə'лумата, Һəлəлик, тəсəдүф олунмамышдыр. Еһтимал етмək олар ки, бу гəдим шəһəрдə јашајыш тəдричən кəсилмиш. буна кəрə дə нəзəри чəлб етмəмиш вə һаггында мə'лумат верилмəмишди. Шəһəрдə јашајышын кəсилмəсинин əсəс сəбəбини тəбии вə гисмən дə иғтисади һадисəлəрлə əлагəлəндирмək даһа инандырычы олар.

Бəдр Ширванинин Гəбəлəнин XV əсрин биринчи јарысындакы һакими Əмир Шұчаэддин Əрдəширə һəср етдији ше'рлəри, һəмчинин шəһəрин тəрифинə даир јазылмыш бейтлəри шəһəрин 1386—1387-чи иллəрдə Тејмурун гошунлары тəрəфиндən əсəсли сүрəтдə дағдылдыгыны вə өз əһмийјəтини бир јашајыш мəнтəгəsi кими тамамилə итирдijини јазан мұəллифлəрин⁴ јанылдыгыны сұбута јетирмək үчүн јахшы бир сənəддир. Чўнки бу ше'рлəрдə верилмиш Гəбəлəнин кəзəл тəбии мənзəрəсинин тəсвиринə əсəсən дəмək олар ки, шəһəр һеч дə Тејмур гошунлары тəрəфиндən харабазара чеврилмəмиш вə бу заман јер үзəриндən силинмəмишди. Бу фикрин доғрулуғуну вə Гəбəлəдə XIX əс-

тарихи-археоложи тəдгиги. «Азербайчанын мадди мəдəнијјəти», V ч., Баку, 1964, сəһ. 7—45; Јенə онун. Гəбəлəдə апарылмыш археоложи тəдгигат вə газынтыларын илк јекунлары. «Азербайчанын мадди-мəдəнијјəти», VI ч., Баку, 1965, сəһ. 145—155; Јенə онун. Гəбəлə əразисинин гəдим дəфи мəрасимлəри һаггында. «Азербайчанын мадди мəдəнијјəти», VI ч., сəһ. 235—246; Ф. Л. Османов. Гəбəлəдə бағчылыгын инкишафына даир (1959—1961-чи ил археоложи материаллары əсəсиндə). «Азербайжан ССР ЕА Мə'рузэлəри», 1962, № 2, сəһ. 97—99; Јенə онун. Гəбəлəнин метал мəмулаты һаггында. «Азербайжан тарихи мəсəлэлəри», Баку, 1966, сəһ. 33—46; Јенə онун. Гəбəлəдən тапылмыш шўшə билəрзиклəр һаггында. «Азербайжан ССР ЕА Мə'рузэлəри», 1963, № 1, сəһ. 63—66; Р. Б. Кəјүшəв. Гəбəлəнин кил чырағлары. «Азербайжан ССР ЕА Мə'рузэлəри», 1961, № 1, сəһ. 971—975; Јенə онун. Керамика гəрода Кабалы (I—X вв), автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Баку, 1962; Јенə онун. I—X əсрлəрдə Гəбəлə шəһəринин дулус мəмулатынын инкишаф мəрһəлэлəри, «Азербайжан ССР ЕА Мə'рузэлəри», 1963, № 12, сəһ. 63—67; И. А. Бабаев, С. М. Казнев. Кабалнинский клад монет эллинистической эпохи. «Нумизматика и эпиграфика», 1971, № IX, сəһ. 16—21. И. Бабајєв. Гəбəлə пул дəфинəsi. «Əдəбијјат вə инчəсənəт» гəзети, 4 сентјабр 1971-чи ил.

³ XI əср тарихчилəриндən Хəтиб Багдади Əбубəкр Мəһмəд бин-Өмэр Гəбəли адлы бир алимни Гəбəлəдə анадан олдуғуну, илк тəһсилини орада алдыгдан сонра Багдада кедиб Мəһмəд бин-Əбдүлəзиз Һилал бин-Əла вə башгаларындан дəрс алдыгыны даһа сонралар нсə бир чох əрəб дилли алимлəрин мұəллими олдуғуну јазмышдыр. Бах: А. Ј. Мəммəди. IX—XII əср əрəб мəдəнијјəтинин инкишафында Азербайжан алимлəринин ролу, əлјазмасы, 1971, сəһ. 67.

⁴ Д. Шарифов. Обследование развалин Кабалы, сəһ. 184; И. П. Шеблыккин. Остатки крепостных стен Кабалы, «Доклады АН Азербайджанской ССР», 1954, № 1, сəһ. 90; Гара Əһмəдов. Азербайчанын гəдим пайтахты, «Азербайжан кəнчлəри» гəзети, 12 мај 1957-чи ил; Т. Бунјадəв. Азербайжан археолокијасы очерклəри. Баку, 1960, сəһ. 173; О. Ш. Исмијаде. О раскопках в Кабале на территории южной части городища в 1960 г. «Материальная культура Азербайджана»

рин эввэлләринә гәдәр әһали яшадығыны археоложи материалларла јанашы XIV—XIX әср Азәрбајчан тарихиндән бәһс едән тарихи әсәрләрдә шәһәрин адынын чәкилмәси дә сүбүт едир.

Һәмчинин гејд етмәк ләзимдыр ки, XV әср тарихчиләриндән Шәрәфәддин Әли Јәзди, Низамәддин Шаһи, Әбдүррәззәг Сәмәргәнди, Мирханд вә бир гәдәр сонра јашамыш Хандәмирин әсәрләриндә Гәбәләнин Тејмур тәрәфиндән дағыдылмасы барәдә мәлүмат јох дур. Мәсәлән, Шәрәфәддин Әли Јәзди 788 (2 феврал 1386—24 декабр 1386)-чи ил һадисәләрини тәсвир едәркән кәстәрир ки, Тејмур Тифлиси ишғал вә гарәт етдикдән сонра ғышламағ үчүн Гарабаға кәлир. Јолда кафирләрин әлиндәки галалары алып, онлары гарәт едир. Тејмурун фәрманы илә Әмир Чаһаншаһ, Мәһәммәд Аргушаһ, Рамазан Хачә, Әмир Муса вә башгаларынын башчылығы алтында орду һиссәләри ләзкиләр үзәринә һүчүм едиб, Шәки, Тәнкәүт, Ағчәб вә с. виләјәтләри әлә кечирирләр. Тејмур өзү исә Елбрус дағы әтәкләринә кедир. Гәбәлә мөвгејиндә Тејмурун ордулары бирләшир, Сорх галасы алыныб јерлә јексан едилир. Ғышламағ үчүн Сорхаб Гарабағына кәлирләр. Ширваншаһ Шейх Ибраһим чохла һәдијјә илә Тејмурун јанына кәлир вә Ширванын һакимлији она һәвалә олунур⁵.

Низамәддин Шаһи дә өз әсәриндә тәхминән ејни һадисәләри тәсвир едир, ләкин Гәбәләнин адыны чәкмир⁶.

Беләликлә, дөврүн тарихчиләринин әсәрләриндә Тејмурун Гәбәләни дағытмасы барәдә мәлүмат раст кәлирир. Әкәр Гәбәлә һәгигәтән дағыдылсајды, тарихчиләр бу шәһәрин дә Сорх галасы кими јерлә јексан едилдијини, дағыдылдығыны јазардылар.

Бәзи мүасир алимләр исә Гәбәләнин XVI әсрдә Сәфәвиләр тәрәфиндән дағыдылдығыны јазмышлар⁷.

Тарихчиләрдән Әбди бәј Ширази⁸, Әмин Әһмәд Рази⁹, һәсән бәј Румлу¹⁰, Искәндәр бәј Мүнши¹¹, Мәчдәддин Мәһәммәд Әлһүсәјни Мәчди¹², Мәһәммәд Казым¹³, Мирзә Чамал Чаваншир Гарабағи¹⁴, Аббасгу-

Баку, 1964, V ч., сәһ. 87; Е. И. Васильева. Примечания к книге Шарафхана Бидлиси. «Шараф-наме», I часть, перевод, предисловие, примечания и приложения Е. И. Васильевой, М., 1967, сәһ. 541. Гәбәләнин 1386—1387-чи илләрдә дағылдығыны гејд едән мөәллифләрин әксәријјәти А. Е. Крымскинин «Из истории Северного или Кавказского Азербайджана» (Сборник статей в честь С. Ф. Ольденбурга, Ленинград, 1934, сәһ. 291—305) адлы мәғаләсиндәки мәлүмат асасланмышлар.

⁵ Шәрәфәддин Әли Јәзди. Зәфәрнамә, I ч., Кәлкүттә, 1886, сәһ. 396—407 (фарсча).

⁶ Низамәддин Шаһи. Зәфәрнамә, I ч., Бејрут, 1937, сәһ. 98—101 (фарсча).

⁷ Советская историческая энциклопедия, т. VI, М., 1965, сәһ. 741.

⁸ Әбди бәј Ширази. Тәкмиләтүл-әхбар. Азәрбајчан ССР ЕА Јахын вә Орта Шәрг Халғлары Институтунун архиви, әлјазмасы, инв. №48, вәр. 273 а (фарсча).

⁹ Әмин Әһмәд Рази. Һәфт иглим, III ч., Тегран (тарихсиз), сәһ. 269 (фарсча).

¹⁰ Һәсән бәј Румлу. Әһсәнүт-тәварих. Салтыков-Шедрин адына Ленинград Дөвләт Күтләви китабханасы, Дорн №287, вәр. 178 а (фарсча).

¹¹ Искәндәр бәј Түркмән. Тарихи-әләм-араји-Аббаси, II ч., Тегран, 1335, сәһ. 680—693 (фарсча).

¹² Мәчдәддин Мәһәммәд Әлһүсәјни Мәчди. Зинәтүл-мәчалис, Азәрбајчан ССР ЕА Республика Әлјазмалары фонду, әлјазмасы, Д¹¹/5318, вәр. 230 а (фарсча).

¹³ Мәһәммәд Казым. Намеји-әләм-араји-Надири, II ч., М., 1965, вәр. 151 б, 165 б, 319 а; һәммин әсәр III ч., М., 1966, вәр. 131 б (фарсча).

¹⁴ Мирзә Чамал Чаваншир Гарабағи. Гарабағ тарихи, Баку, 1959, сәһ. 14.

лу аға Бакыханов¹⁵, Һачы Зејналабдин Ширвани¹⁶, Һәси Абдуллајев¹⁷, вә башгаларынын әсәрләриндә Гәбәләдән бәһс олунмасы, Исмајыл бәј Гутғашынлынын¹⁸ (1806—1869) «Рәшид бәј вә Сәадәт ханым» әсәриндә вә Мәккә зијарәтинә аид гејдләриндә дәфәләрлә Гәбәләнин адынын чәкилмәси XIX әсрин эввәлләринәдәк бу гәдим шәһәрдә јашајыш олдуғуну бир даһа сүбүт едир. Әлбәттә, бу заман артыг Гәбәлә өз эввәлки эзәмәтиндә дејилди, кичик бир шәһәр, јахуд гәсәбә һалында имиш.

Бәдр Ширвани Гәбәләдә о заманлар мөвчуд олмуш һовуз барәдә 42 бејтдән ибарәт ајрыча бир ше'р јазмыш вә онун көзәллијини тәриф етмишдир¹⁹. Бу мәлүмат да археолоғлар үчүн гијмәтлидир. Чүнки мәрһум С. Газыјев Гәбәлә шәһәринин харабалығлары ичәрисиндә мөјјән бир јерин һовуз олмасыны еһтимал едирди²⁰. Бәдр Ширванинин һовуза һәср етдији ше'р алимин бу еһтималынын доғрулуғуну тәсдиғ едән сәнәд ола биләр²¹.

Шаирин Гәбәләнин ады чәкилән башга ше'рләриндә Әрдәширдән башга Хачә Тәл'әт²², Әмир Әли²³, Әмир Көнәпуш²⁴ кими шәхс адларына раст кәлирир. Тәәссүф ки, һәммин шәхсләрин бәзиләринин нә вәзифә дашыдығлары кәстәрилмәмишдир.

Шүчаәддин Әрдәширә һәср олунмуш ше'рләрдә Гәбәлә илә әләгәдар оларағ قوچلان (Гочалан)²⁵, «کل دنکن کل دنکن» (Кәлдәнкәлән, Күлдәнкәлән вә с.)²⁶, «Әмир дағы» кими чоғрафи адлара, «ләзкјан» (ләзкиләр), «торкан» (түркләр-азәрбајчанлылар), «торкман» вә с. кими халғ адларына раст кәлирир.

Бәдр Ширванинин Шүчаәддин Әрдәширә јаздығы фарсча ше'рләри ичәрисиндә доғма ана дилиндә јазылмыш бејтләрә дә раст кәлирир. Шаир бу бејтләрдә «торкманларын», даһа доғрусу, Гарагојунлу һөкмдарларындан Искәндәрин адамларынын она әзијјәт вермәләриндән, ону сојмаларындан бәһс едир:

¹⁵ А. Бакыханов. Күлүстани-ирәм. Баку, 1951, сәһ. 144, 146, 154, 162, 164, 174, 178, 183.

¹⁶ Һачы Зејналабдин Ширвани. Һәдајигүс-сәјаһә, Тегран, 1348, ш., сәһ. 371; Н. Кәрәмов. Сәјјаһ вә чоғрафијашүнас Зејналабдин Ширвани, Баку, 1958, сәһ. 50.

¹⁷ Һәси Абдуллаев. Азәрбајджан в XVIII веке и взаимоотношения его с Россией, Баку, 1965, сәһ. 120, 136, 239, 298.

¹⁸ Исмајыл бәј Гутғашынлы. Рәшид бәј вә Сәадәт ханым, «Сәфәрнамә», Баку, 1967, сәһ. 49, 50, 53, 54, 76, 80, 92, 93.

¹⁹ Бәдр Ширвани. «Диван», вәр. 167 б—168 б. (Бундан сонра «Диван» кими кәстәриләчәкдир).

²⁰ С. М. Газыјев. Гәбәләдә апарылмыш археоложи тәдғигат вә газынтылары илк јекунлары, сәһ. 149.

²¹ Диван, вәр. 167 б—168 б.

²² Јенә орада, вәр. 251 а.

²³ Јенә орада, вәр. 257 а.

²⁴ Јенә орада, вәр. 352 а.

²⁵ Гәбәлә әтрафында чај адыдыр.

²⁶ Бу топонимик адын дәғиг тәләффүзүнү тәјин етмәк мүмкүн олмады. Дорн һәммин аддан бәһс едәркән кәстәрир ки, «Шаһәншаһнамә»јә көрә «Күлденкел»и «Келдинкел» кими тәләффүз етмәк ләзимдыр. Хандәмирин өзү вә Искәндәр бәј Мүнши вә јахуд онлардан көчүрәнләр тәләффүзү гејри-мөјјән шәкилдә вермишләр. Сонунчуда: «قلعة سرخاب گلدنکیان» шәклиндә верилиб. Dorn Bernh Jeschichte Schirwams unter den statthaltern und chanen von 1538-1820... St. Petersburg, 1840, сәһ. 117, һәммин топонимик ад һәсән бәј Румлунун «Әһсәнүт-тәварих» әсәриндә کدی کن، کدی کیلان кими јазылмышдыр. Кәстәрилән әлјазмасы, вәр. 178 а, 249 а. Бәдр Ширванинин Сиди Әһмәдә јаздығы кичик бир ше'рдәки (Диван, вәр. 255 аб) гејдә әсасланыб демәк олар ки, Кәлдәнкәлән—Кәлдинкәлән вә с. биләваситә Гәбәлә илә әләгәдар јер адыдыр.

Гаһи жеки гофти беман, кимсән сәни мән танымән,
 Јағымсән, нә јерлүсән, доғру дикил, димә јәлан,
 ...Бир ип апар бојунда тах, дони чыхәр гојнында бах,
 Ја агчәник вер сән сорах, ја малчуки вер сән нишан.
 ...Гофтәм мәни бир сојдулар, неј дон, нә ашдән гојдыләр,
 Ағчам једиләр дојдыләр, мән галдым ач вә нәтәван.
 Галмышәм инди јалынкач, көнлүм һәзиндир, гарным ач,
 Он күндә көрмән бир комач, авареәм әз хануман²⁷.

Јазылыш гәјдасы әсасән сахланылан бу бейтләрә әсасланыб демәк олар ки, Гәбәләнин һакими Шүчаәддин Әрдәшир азербәјчанлы олмушдур. Һәмчинин ше'рләрин үмуми мәзмунундан мә'лум олур ки, Шүчаәддин Әрдәшир шаир тәрәфиндән мәдһ едилдији заман чаван имиш.

Бәдр Ширванинин Гәбәләјә һәср етдији ше'рин шәһәрин тарихини өјрәнмәк ишиндә әһәмијјәтини нәзәрә алараг онун орижиналыны вә Азербәјчан дилинә сәтри тәрчүмәсини мәгаләјә әлавә етмәји мәгсәдәүјгүн һесаб едирик.

Нәһајәт, бир мәсәләни гејд етмәк истәрдик ки, Бәдр Ширвани бир шаир кими Гәбәләнин тәсвириндә мүбалигәјә варса да, шәһәр һәгигәтән Азербәјчанын ән көзәл күшәләриндән бириндә салыныбмыш. Һазырда анчаг харабалары галмыш Гәбәләнин әтрафындакы мүнбит торпаг, ахар сулар, уча дағлар, сых мешәлик, үмумијјәтлә көзәл тәбиәт инсаны илк бахышдан валәһ едир.

Вә јенә һәмчинин Гәбәләнин тә'рифи һаггында

Гәбәләнин һавасы вә рејһанларынын әтри нә гәдәр көзәлдир. Гәбәләнин сәфасы вә сују нечә хоша кәләндир.

Көзәлләрин һамысы туба гәдди, һури сифәтлидирләр. Елә бил ки, Гәбәләнин бинасы беһишт торпағындандыр.

Бизим кими хәстә нәркиз јола көз дикиб, Гәбәләнин руһ артыран нәфәсинин нә вахт кәлмәсини (көзләјир).

Дуру су өз сафлығындан үрәји ишыгландырыр, о сафлығынын чоғлуғундан Гәбәләни өзүндә әкс етдирик.

Сөјүдү сәба күләји она көрә һәрәкәтә кәтирди ки, о, Гәбәләнин һавасы илә бостандан баш галдырды.

Онун көмәји илә чинар әл галдырыб, бу күн Гәбәләјә сөзсүз дуа едир.

Бағда азад сүсән дилини итиләјибдир ки, дили илә Гәбәләни тә'риф етсин.

Әкәр гөнчәнин бағры үрәји дарыхдығындан ган идисә, бу күн Гәбәлә үчүн күлшән ачылмышдыр.

Бүлбүл чошмуш вә һәзар нәғмәјә кәлмиш, чәрхи-фәләк Гәбәләнин сәси илә долмушдур.

Дүнјанын бүтүн бағ вә бостаны әкәр мәһв олса, Гәбәлә галса, бизим ејш-ишрәтимизә зијан кәлмәз.

Гочалан вә онун шәрабы һаггында нә демәк олар, онун сәјәсиндә Гәбәләнин шаһынын да, кәдасынын да үзү гырмызыдыр.

Баһар вахтларында дүнја күлләрин әтрини тутан заман бүтүн әләмин чаны Гәбәләјә фәда олсун.

Чаван, зәриф әмирин гәдәми илә Гәбәлә сарајы беһишт бағындан даһа көзәлдир.

Һикмәтләр бостанынын сәрви, елмләр күлзарынын күлү Әрдәширдир. Гәбәләнин сәфасы да ондандыр.

Еј сәадәтли чаванбәхт чаһанкир, Гәбәләнин ишығыны сәнин игбалынын шамы јандырды.

Елбрус башыны сәнин һаванла учалтмышдыр, Гәбәләнин иззәти, чәлалы сәнин кәлишиндәндир.

О күндән ки, Гәбәлә сәнин гәдәминин хошлуғундан бөјүмүшдүр, көј Гәбәләнин ајағынын алтыны өпүр.

Хызр әкәр вардырса, сәнин гәдәминин хошлуғундандыр, аби-һәјат Гәбәләнин аби-һәвасы гаршысында хәчәләт чәкир.

Кәлдинкәлини (?) шадлығы сәнин һаванла олур, Гәбәләнин инкишафы сәнин нәсиминдән олур.

Һәгигәтдә дүнјанын һасил вә мәһсулу ағыл сәррафынын јанында Гәбәләнин јарысына дәјмәз.

О күндән ки, Гәбәлә торпағы сәнин игбалындан шәһрәт тапмышдыр, Гәбәлә үрәк сәһибләринин, сәфа әһлинин гибләсидир.

Сәнә олан мәһәббәтимлә Гәбәлә мәним мәнзилим олду, мән Гәбәләнин он дөрд кечәлик ајы, сән исә күнәшбәнизлисисән.

Бу күн күл кими үзүнүн тә'рифини едән, Гәбәләнин нәғмә охујан хош нәфәсли бүлбүлү мәнәм.

Сәнә хидмәт етмәк арзусу мәним башымдан кетмәз, Гәбәләнин мәһәббәти мәним үрәјимдән кетмәз.

Нә гәдәр ки баһар вар, Әмир дағы фәләк рәссамынын әли илә Гәбәләнин чәһрәсини чәксин.

Һеч заман Гәбәлә сәнсиз олмасын, чүнки Гәбәлә сәнин үзүндән нур вә сәфа алып¹.

Абульфаз Рагимов

Стихи Бадра Ширвани, посвященные Кабале

РЕЗЮМЕ

Поэзия выдающегося поэта своего времени Бадра Ширвани (1387—1450) является замечательным источником для изучения истории Азербайджана первой половины XV в.

В статье, на основе стихов Бадра Ширвани, посвященных Кабале, а также замечаний средневековых и современных ученых научно обосновывается то, что Кабала не была полностью разрушена в 1386—1387 гг. Тимуром, как это указывают некоторые авторы. Город до начала XIX в. был заселенным.

²⁷ Диван, вәр. 167 а.

¹ Ше'рин тәрчүмәсиндә бизә көмәк етмиш Ә. Келавиж јолдаша миннәтдарлығымызы билдиририк.

Г. Г. АСЛАНОВ

БƏЈҮК ГАРАМУРАД КƏНДИНДƏН ТАПЫЛМЫШ ЈЕНИ АРХЕОЛОЖИ МАТЕРИАЛЛАР

Кəдəбəј археоложи абидəлəрлə зəнкинدير. XIX əсрин икинчи јарысындан етибарən бу район рус вə харичи тəдгигатчыларын диггəтини чəлб етмишдир. Сименсин мəдəнлəриндə электротехник ишлəјən Волдемар Белк¹ 1888—1890-чы иллəрдə бу əразидə 300-дən артыг абидə ачыб, хєјли мадди-мəдəнијјət галыглары ашкара чыхармышдыр. О, топлadyгы материаллары Берлин, Һамбург вə Мүнхен музейлəринə кəндəрмишдир.

1896-чы илдə чоғрафијашунас алим А. А. Ивановски Москва Археоложи Чəмијјəтинин тапшырыгы илə һағгында данышылан əразидə кəлмиш вə бурада 72 даш гуту гəбир тəдгиг етмишдир².

Ијирминчи иллəрин ахырында акад. И. И. Мешшанинов³, отузунчу иллəрдə И. М. Чəфəрзadə⁴, Ј. А. Пахомов⁵ тəрəфиндən бурадакы сиклоп тикинтилəр гєјдə алынмыш, даһа сонралар исə АзəрбајҶан Тарихи Музеји кəшфијјат характерли експедисия тəшкил етмишдир⁶.

Сонракы иллəрдə кəстəрилən əразидə елə бир археоложи тəдгигат ишлəри апарылмамышдыр. Лакин тəсəррүфат ишлəри илə əлагəдар оларағ бурадан бир сыра мадди-мəдəнијјət абидəлəри тапылмышдыр. Бу чəһəтдən 1966-чы илин март ајында ашкара чыхарылмыш бир даш гуту гəбирдən əлдə едилмиш археоложи материаллар мўјјən əһмијјət кəсб едир⁷. Бу абидə район мəркəзиндən 20 км шимал-гəрб тəрəфдə Бəјүк Гарамурад кəнди əразисиндə «Бəјүк Галача» вə «Кичик Галача» сиклоп тикинтилəринин чənуб этəјиндə, Инəкбоған кəндинə кəдən шосе јолунун сағ тəрəфиндə Һəзи Асланов адына колхозун үзвү Ејвəз Гулијевин һəјəтиндə јер шумланаркən ашкара чыхарылмышдыр⁸.

¹ Ч. Ә. Хəлилов. Гəрби АзəрбајҶанын тунч дəврү вə дəмир дəврүнүн əввəл-лəринə анд археоложи абидəлəри. Б., 1959, сəһ. 7.

² А. А. Ивановский. По Закавказью МАК, VI ч., М., 1911.

³ И. И. Мешшанинов. Циклопические сооружения Закавказья. ИГАИК. Бур. 4—7, XIII ч., 1932.

⁴ И. М. Джафарзadə. Циклопические сооружения Азербайджана. Тр. АЗФАН т. 55 1938; Јенə онун. Экспед. по обслед. цик. соор. Изв. АЗФАН, т. 3, 1939; Јенə онун. АЕАТИЕА, иш № 1534.

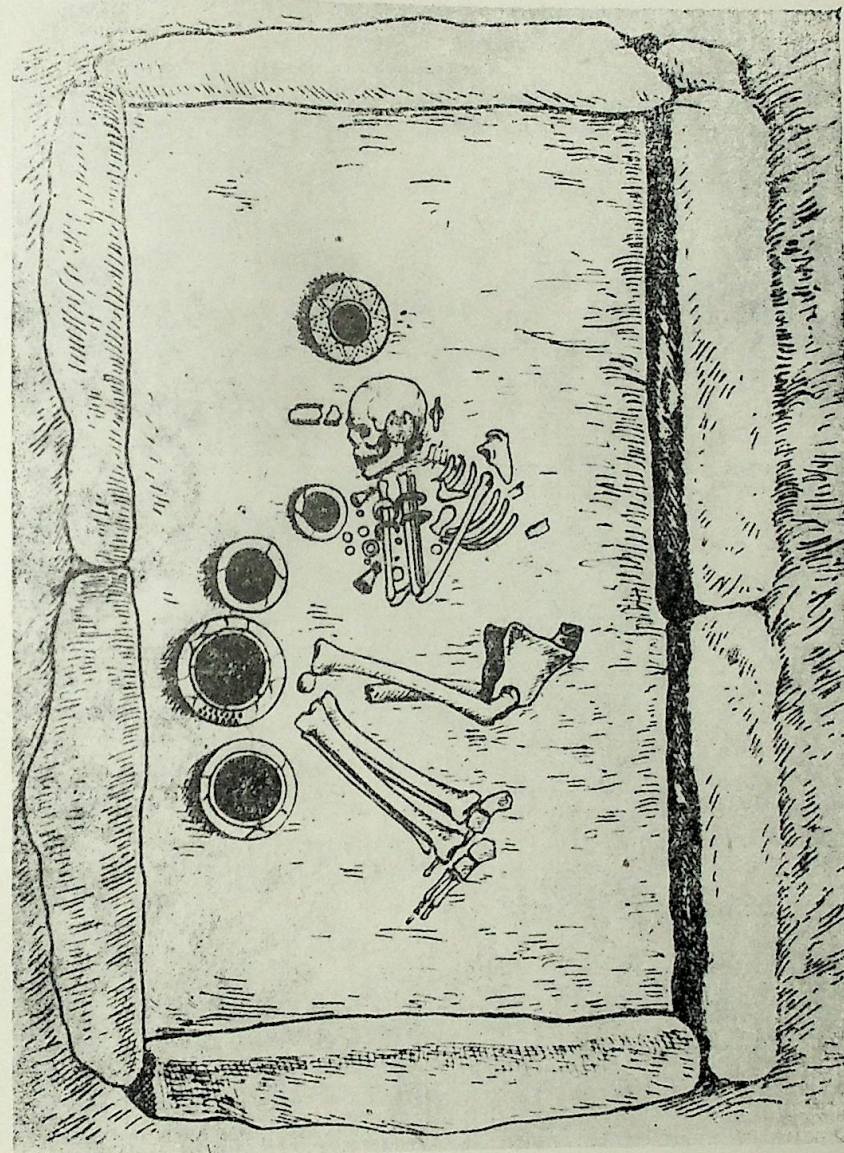
⁵ Е. А. Пахомов. К результатам Шамхор-Кедабекской экспедиции. АЕАТИЕА, иш № 790/а.

⁶ К. Ә. Əбйлова. 1957-чи илдə апарылмыш археоложи экспедициянын ғыса һесабаты. АТМ əсəрлəри, III ч., Б., 1960, сəһ. 97—105.

⁷ Мүəллифə Кəдəбəј районунда елми е'замијјəтдə оларкən бəһс едəчəјимиз даш гуту гəбир һағгында мəлүмат вермишлəр.

⁸ Ејвəз Гулијевə өз тəшəккүрүмүзү билдиририк.

Тəдгигат нəтичəсиндə мəлүм олду ки, һəмин даш гуту гəбирин үстүнə үч, јанларына һər тəрəфдən ики вə кəллə тəрəфлəринə исə бир əдəd ири, сал даш гојулмушдур. Гəбирин ичəрисинə долан торпағ тəмиз-лəндикдən сонра скелетлə бəрəбər хєјли мадди-мəдəнијјət нүмунəлəри топланмышдыр. Гəбир камерасынын узунлугу 1 м 90 см, ени 1 м 10 см, һүндүрлүјү исə 1 м олмушдур.

1-чи шəкил.

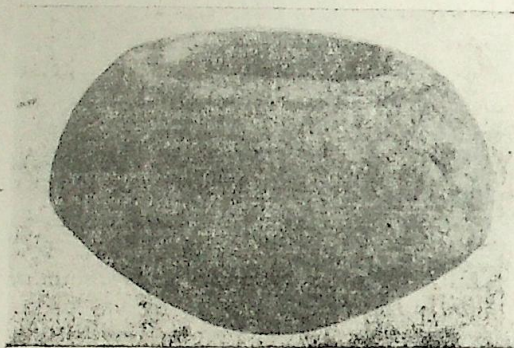
Гəбирдən ашкар едилən скелет сағ бəјрү үстүндə, ајағлары диз-дən, голлары исə дирсəкдən бүкүлү вə əллəри үзүнə галдырылмыш вəзијјəтдə дəфн едилмишдир. Кəллə шəргə истигамəтлəндирилмишдир. Гəбирин чənуб-гəрб тəрəфинə 5 əдəd кил габ гојулмушдур⁹ (1-чи шəкил).

⁹ Габлир АзəрбајҶан Тарихи Музејинин археолокија фондунда сахланылар.

Габлардан бири кэлленин јанында јерләшдирилмишдир. Гара рәнкли, шар көвдәли, јасты отурачаглы бу допу дулус чархында һазырланмыш вә үзәри шүјрәләнмиш (I табло, 4-чү шәкил), ағзынын кәнары харичә гатланмышдыр. Допунун үзәри вә отурачагы чәртмә үсулу илә зиг-заг вә паралел хәтләрлә нахышланмышдыр. Габ зәиф биширилдијиндән сынмышдыр. Бәрпа едилдикдән сонра габын өлчүләри беләдир: һүндүрлүјү 14 см, ағзынын диаметри 7 см, отурачагынын диаметри 7 см. Габын ичәрисиндә хырда бујнузлу һејван сүмүкләри мұһафизә олунамышду.

Әл сүмүкләринин јахынлығындан дүз вә кениш ағызлы, әлдә кобуд формалашдырылмыш чам көтүрүлдү. Чәһрајы рәнкли, дүз отурачаглы бу габ да пис биширилмишдир (I табло, 5-чи шәкил). Онуң һүндүрлүјү 10 см, ағзынын диаметри 16,5 см, отурачагынын диаметри исә 7 см-дир. Габ јенидән бәрпа едилмишдир.

Тәсвир етдијимиз икинчи габын ичәрисиндән хашал көвдәли чәһрајы рәнкли кичик габ әлдә едилмишдир. Онуң дүз ағзынын кәнарындан батыг хәтт кечир (2-чи шәкил). Габын кичик отурачагы бир гәдәр габарыгдыр. Габ әлдә һазырланмыш вә зәиф биширилмишдир. Габын һүндүрлүјү 8 см, ағзынын диаметри 6,5 см отурачагынын диаметри 5 см-дир.

2-чи шәкил.

Икинчи габын јанында, ондан бир гәдәр ашагыда кениш ағызлы, боз рәнкли, әлдә кобуд һазырланмыш даһа бир чам гојулмушдур (I табло, 3-чү шәкил). Онуң ағзы ичәријә доғру мејллидир. Отурачагындан азча јухарыда даирәви кичик дешији вардыр. Чам пис биширилмишдир вә үзәриндә һис ләкәләри билинир. Габ бәрпа едилмишдир. Өлчүләри ашагыдакы кимидир: һүндүрлүјү 10 см, ағзынын диаметри 15 см, көвдәсинин диаметри 17 см, отурачагынын диаметри 5 см-дир.

Диз сүмүкләри јахынлығында даһа ики габ јерләшдирилмишдир. Онлардан бири шар көвдәли, гара рәнкли, кениш ағызлы чөлмәкдән ибарәтдир. Габын отурачагы дүз олуб, әлдә һазырланмыш вә үзәри шүјрәләнмишдир (I табло, 1-чи шәкил). Лакин зәиф биширилдијиндән габ гырылмыш вә јенидән бәрпа едилмишдир. Габын чийин һиссәсиндә чәртмә үсулла чәкилмиш үчбучаг нахышлардан ибарәт ики чәркә бәзәк вардыр. Ағзынын кәнары јана гатланыр. Габын һүндүрлүјү 15 см, ағзынын диаметри 24 см, отурачагынын диаметри 9 см-дир.

Дикәр габ кениш ағызлы, шар көвдәли олуб, ағзынын ғырагы јана гатланмышдыр (I табло, 2-чи шәкил). Габын килинин тәркибинә чохла ири гум гатылмыш, әлдә һазырланмыш вә пис биширилмишдир.

Отурачагы дүз олуб, диаметри 8 см, һүндүрлүјү 13,5 см, ағзынын диаметри 21 см, көвдәсинин диаметри исә 23 см-дир.

Тәсвир етдијимиз кил габлара охшар нүмунәләр бизә Азәрбајҗанын бир чох абидәләриндән (Кәдәбәј¹⁰, Хачбулаг¹¹) мәлүмдур.

Габирдән дулус мәмулаты илә бирликдә чохла метал әшја вә әгиг мунчуг да көтүрүлмүшдүр. Метал әшјалар әсасән тунчдан олуб, биләрзикләрдән, гулағүстү даирәви асмалардан, асма гуш фигурлардан, асма зәнкләрдән, дүјмәләрдән, мунчулардан, сач борусу вә алынлығын һиссәләриндән ибарәтдир.

Биләрзикләр. Биләк сүмүкләринин һәрәсиндән ики әдәд биләрзик әлдә едилди. Сол биләјиндән көтүрүлән биләрзикләрдән, биринин ен кәсији даирәви олуб, учлары бир-бириндән бир гәдәр аралыдыр (табло II, шәкил I). Биләрзијин үзәри батыг вә чәртмә үсулу илә паралел, јолкавари нахышларла, учлары исә боғмалы шәкилдә бәзәдилмишдир, диаметри 8,3 см-дир. Бундан әлава, онун сол биләк сүмүјүндән көтүрүлән икинчи биләрзик биринчијә нисбәтән бир гәдәр јоғун олуб, учлара доғру кетдикчә назикләшир. Ен кәсији даирәви олан бу биләрзијин диаметри 8,0 см-дир (II табло, 2-чи шәкил).

Үзәриндә һеч бир нахыш әләмәти олмајан һәммин биләрзијин кимјәви тәһлили ашагыдакы нәтичәни вермишдир¹².

	Cu	Sn	Pb	Zn	As	Sb	Ad	Au	Bi	Ni	Co	Fe	Mo	P
әсасы	6,15	0,3	0,3	0	0,025	0,14	0	0,25	0,015	0,01	0,1	0	0	0

Үчүнчү биләрзик скелетин сағ биләјиндән тапылды (II табло, 3-чү шәкил). Онуң үзәри паралел, даирәви вә үчбучаг кәсмәләрлә бәзәдилмишдир. Биләрзијин ен кәсији даирәви олуб, диаметри 7,5 см-дир.

Көстәрилән биләрзикләрин үчү дә төкмә үсулла һазырланмышдыр. Онлара охшар биләрзикләрә Кәдәбәј¹³, Човдар¹⁴, Ханлар¹⁵, Минкәчевир¹⁶, Хачбулаг¹⁷, Доланлар¹⁸ вә башга абидәләрдә раст кәлмәк олар.

Скелетин сағ биләјиндән тапылан дөрдүнчү биләрзик истәр форма, истәрсә дә һазырланма техникасына көрә әввәлки үч биләрзикдән фәргләнир. О, дөјмә үсулу илә назик тунч тәбәгәдән һазырланмышдыр; орта һиссәси учлара нисбәтән дөјүлүб јастыланараг овал форма ал-

¹⁰ А. А. Ивановски. Көстәрилән әсәри, VIII таб., 4-чү шәкил, XI таб., 10-чу шәкил.

¹¹ Ҳ. П. Кәсәмәли. Хачбулаг даш гуту гәбирләри һағгында АММ, VI ч., Б., 1965, сәһ. 42, I таб., 4—6-чы шәкилләр; Јенә онун Погребение с бронзовым поясом из Хачбулага. СА, №3, 1966, сәһ. 223, 2-чи рәсм, 4-чү шәк.; Јенә онун Хачбулагада археоложи газынтыларын 1962-чи ил һесабаты. Азәрб. ССР ЕАТИ ЕА, фонд 1, сјаһы 13, иш 5646; Ш. Һ. Садыгзадә. Хачбулагада Хочалы-Кәдәбәј мәдәнијәти абидәләринин тәдғиги (1962—1963-чү илләр). АТМ әсәрләри, VII ч., Б., 1968, III таб., 5-чи шәкил.

¹² Кимјәви тәһлиләр проф. И. Р. Сәлимхановун рәһбәрлик етдијн Азәрб. ССР ЕА Тарих институтунун археоложи технолокија лабораторијасында едилмишдир.

¹³ А. А. Ивановски. Көстәрилән әсәри, II таб., 7, 10-чу шәк.

¹⁴ Д. Шарифов. Раскопки близ сел. Човдар Ганджинского уезда. Изв. АЗКОМСТАРИС. Бур. 4, Б., 1928.

¹⁵ Я. И. Гуммель. Археологические очерки. Б., 1940.

¹⁶ Г. М. Асланов, Р. М. Вандов, Г. И. Ионе. Древний Мингечаур, Б., 1959 табло XX.

¹⁷ Ш. Садыгзадә. Хачбулагада Хочалы-Кәдәбәј мәдәнијәти абидәләринин тәдғиги (1962—1963-чү илләр). АТМ әсәрләри, VII ч., Б., 1968, II таб.

¹⁸ Н. В. Минкевич—Мустафајева. Об археологических находках из сел. Доланлар. АТМ, I ч., Б., 1949, сәһ. 54, II таб.

мыш, учлары исә ичәриҗә тәрәф әйләмишдир. Үзәриндә һеч бир бәзәк јохдур (I табло, 6-чы шәкил), диаметри 7,6 см-дир.

Загафгазија әразисиндә бу биләрзиҗә охшар нүмунә, һәләлик, бизә мәлум дејилдир. Јалһыз һазырланма техникасына көрә бу биләр-зиклә мүүјән гәдәр уғунлуғ тәшкил едән, јәни тунч тәбәгәдән дөјмә үсулу илә һазырланан нүмунәләрә Минкәчевир¹⁹, Хачбулаг²⁰, Ермәнистан вә Күрчүстан²¹ абидәләриндә тәсадүф едилмишдир.

Гуш фигурлары. Скелетин синә сүмүјүнүн үстүндән дөрд әдәд асма гуш фигуру көтүрүлдү. Онларын алт вә көвдә һиссәләри үчбучаг, овал вә дүзбучаг шәкилли шәбәкәләрлә бәзәдилмишдир (III табло, 1—4-чү шәкилләр). Гуш фигурларынын күрәк һиссәсиндә, бојунун бәдәнлә бирләшдији јердә асмаг үчүн илкәк вардыр. Анчаг фигурлардан биринин (III табло, 13-чү шәкил) илкәји вә дөш һиссәси бир гәдәр сынмышдыр. Бу гуш фигурунун ичәрисиндә сәс чыхармаг үчүн килдән кичик шар вардыр. Гуш фигурлары бәзәк вә формаларына көрә бир-бириндән фәргләнир. Онларын димдик, көз, гујруг һиссәләри даһа габарыг вә ајдын дүзәлдилмишдир. Бу фигурлар төкмә үсулу илә дүзәлдиләрәк ичәрисин ојуг шәклиндәдир. Һүндүрлүјү 3,5—4, узунлуғу 4,8—5, илкәјинин диаметри исә 0,3—0,4 см-ә гәдәр олан бу гуш фигурларына охшар нүмунәләрә Кәдәбәј²², Човдар²³, Гушчу²⁴, Кәнчә-чај саһили²⁵, Хочалы²⁶, Хачбулагда²⁷ тәсадүф олушмуш, гошшу Ермәнистан ССР²⁸ вә башга һәмдөвр абидәләрдә ашкар едилмишдир.

Илкәк јери сынап (III табло, 3-чү шәкил) фигурун кимјәви тәһлилин белә нәтичә вермишдир:

Cu	Sn	Pb	Zn	As	Ad	Au	Bi	Ni	Co	Fe	Mo	P
асасы	3,5	0,3	0	0,1	0,16	0	0	0,006	0	0,02	0	

Гулагүстү лөвһәләр. Тунч тәбәгәдән һазырланмыш асма лөвһәләр ики әдәддир. Онлар скелетин кәллә сүмүјүнүн үстүндән көтүрүлмүшдүр. Лөвһәләр кәнарлары боју гоша батыг нөгтәләрлә һашијәләнмишдир. Асмаг үчүн бир тәрәфләриндә ики әдәд даирәви дешик ачылмышдыр. Һәмин дешикләрин арасы кәсиләрәк ајпара шәклинә салынмышдыр. Кәсијин әтрафы вә лөвһәнин мәркәзи һиссәси нөгтәләрлә бәзә-

¹⁹ В. П. Фоменко. Грунтовое погребение № 63 в Мингечауре. АММ, III чилд. Б., 1953, II табло, I-чи шәкил.

²⁰ Хачбулагда 1971-чи ил археоложи газынтылары, инв. № 657.

²¹ Т. С. Хачатрян. Материальная культура древнего Артика. Ереван, 1963. 4-чү табло, 5, 6-чы шәкилләр. сәһ. 71.

²² А. А. Ивановски. Көстәрилән әсәри, IX таб., 15—18-чи шәкилләр; Ч. Ә. Хәлилов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 67, 70, 113. VIII, XXV таб., Т. Пассек и Б. Латынин. Очерк до истории Северного Азербайджана. ИЗВ. ООИА, № 3, Б., 1926, сәһ. 136, 18-чи шәкил.

²³ Д. Шарифов. Раскопки близ сел. Човдар Ганджинского уезда. Изв. АЗКОМСТАРИС, Бур. 4, Б., 1928, сәһ. 254.

²⁴ Я. И. Гуммель. Погребальный курган (№ 1) около Еленендорфа Азерб. ССР. Изд. АЗГНИИ, Б., 1931, сәһ. 37, VII таб., эксп. 24, сәһ. 41. IX таб. эксп. 26. Јенә онун. Археологические очерки. Б. 1940, сәһ. 133, фиг. 3, № 10.

²⁵ И. Нәриманов. Кәнчәчај рајонунун археоложи абидәләри. Б., 1958, таб., шәк. 5, 6; Т. Пассек вә Б. Латынин. Көстәрилән әсәри, сәһ. 132, шәк. 12.

²⁶ Т. Пассек вә Б. Латынин. Көстәрилән әсәри, сәһ. 126.

²⁷ Ш. Садыгзаде. Хачбулагда Хочалы—Кәдәбәј мәдәнијјәти абидәләринин тәдгиги (1962—1963-чү илләр). АТМ әсәрләри, VII ч., Б., 1968, табло VI. шәк. 2, 2а.

²⁸ Т. Хачатрян. Көстәрилән әсәри, сәһ. 75—78, V таб., 1—4-чү шәк; А. А. Мартиросян. Армения в эпох бронзы и раннего железа. Ереван, 1964, XXXII таб., 14, 26-чы шәкилләр.

дилмишдир. Бу бәзәкләр ајпара вә даирә шәклиндә олдуғуна көрә еһтимал ки, гәдим сәнәткарлар мәркәздәки даирәни Јер. лөвһәнин кәнарындакы ајпараны Ај (јахуд Күнәш), онларын икисини бир-биринә бирләшдирән нөгтәләри исә Ајын Јерә сәпәләнән шүасы кими тәсвир етмәк истәмишләр (II табло, 6-чы шәкил). Ајпаралардан биринин кәнары бир гәдәр овулуб сынмышдыр. Дикәри исә тамамилә бүтөв олуб, диаметри 9,3 см-дир.

Ашағыда кәнары овулан лөвһәнин кимјәви тәһлилини веририк:

Cu	Sn	Pb	Zn	As	Sb	Ad	Au	Bi	Ni	Co	Fe	Mo	P
асасы	5,8	0,55	0	0,45	0,5	0,12	0	0,006	0,01	0	0,3	0	0

Тунч лөвһәләрин һәр икиси ејни форма вә техника илә һазырланмышдыр. Дөјмә үсулу илә һазырланмыш бу лөвһәләрин бир үзү нахышлы дикәр үзәри исә нахышсыздыр.

Хочалы-Кәдәбәј мәдәнијјәти үчүн сәчијјәви олан мұхтәлиф формада һазырланмыш бу тип гулагүстү асма лөвһәләрә Кәдәбәј²⁹, Кәнчәчај³⁰ саһили, Човдар³¹, Хачбулаг³² вә с. әразиләрдән әлдә едилмиш археоложи материаллар ичәрисиндә раст кәлмәк мүмкүндүр. Белә даирәви тунч тәбәгәдә һазырланмыш лөвһәләрдән, әдәтән, баш бәзәји кими истифадә едилмишдир.

Назик тунч лөвһәдәр динкә. Енсиз тунч тәбәгәдән һазырланмыш бу алынлыг сынг-сынг олдуғуна көрә өлчүсүнү вермәк мүмкүн дејилдир. Јалһыз бир парчаја әсасән онун енинин 3,2 см олдуғу мүүјәнләшдирилди. Лентшәкилли һәмин динкәнин кәнарлары сүнбүләохшар нахышла бәзәдилмишдир (I табло, шәкил 7). Динкә кәллә сүмүјүнүн габаг һиссәсиндән көтүрүлмүшдүр: үмумијјәтлә, алынлыг баш бәзәји олуб, ондан алын һиссәни бәзәмәк үчүн истифадә едилмишдир. Форма етибарилә буна охшар, ләкин үзәриндә нахыш олмајан тунч динкәләр Чәбрајыл рајонунда³³ вә Гафгазын, о чүмләдән Азәрбајчанын бир сыра абидәләриндә тәсадүф едилмишдир³⁴.

Зәнк формалы асмалар. Скелетин синә сүмүкләри арасындан ики әдәд асма тапылмышдыр. Онларын икиси дә јарымкүрә формасында, ичәрисин ојуг, илкәкләри бир гәдәр әйләмиш шәкилдә төкмә үсулу илә тунчдан һазырланмышдыр. Зәнкләрин ичәрисиндә сәс чыхармаг үчүн тунчдан әшја вардыр (табло II, шәкил 4). Һүндүрлүкләри 1,8—2 см, ојуг һиссәләринин диаметри 1,3 см-дир. Белә зәнк формалы асмалара Азәрбајчанын сон тунч вә илк дәмр дөврү абидәләриндә тез-тез тәсадүф олушур³⁵.

²⁹ А. А. Ивановски. Көстәрилән әсәри, VI таб., 3-чү шәк., VIII таб., шәк. 18, Ч. Ә. Хәлилов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 67—70, 113. VIII, XXV таб., Т. Пассек и Б. Латынин. Очерк до истории Северного Азербайджана. Изв. ООИА, № 3, Б., 1926, сәһ. 136, 18-чи шәкил.

³⁰ И. Нәриманов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 92, XXVII табло, 2-чи шәк.

³¹ Д. Шарифов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 252, 253; ОАК за 1903 г. Г. О. Розендорфун газынтылары, сәһ. 103, рәсм. 192.

³² Н. Кәсәмәнли. Көстәрилән әсәри.

³³ Н. В. Минкевич-Мустафаева. Об археологических находках из сел. Доланлар. АММ, I чилд. Б., 1949, сәһ. 63, табло V, шәк. 7.

³⁴ Я. И. Гуммель. Археологические очерки. Б., 1940, сәһ. 134, фиг. 4, № 54; Хачбулагда 1971-чили археоложи газынтылары, инв. № 622.

³⁵ Г. М. Асланов, Р. М. Ваһидов, Г. И. Ионев. Көстәрилән әсәри, табло XVIII, шәк. 2—4; 8—11...

Дүймәләр. Тунчдан төкмә үсулу илә һазырланмыш мүхтәлиф һәчмли дүймәләр скелетин үстүнә сәпәләнмиш вәзијјәтдә ашкар едилди. Онларын арха тәрәфләриндәки илкәкләр гајнаг үсулу илә бәркидилмишдир (II табло, 5-чи шәкил *a, б, в, г*). Дүймәләрин үзәри габарыг шәкилдә даирәләрлә һашијәләнмишдир. Азәрбајчанын һәмдәвр абидәләриндән бунлара бәнзәр чохла дүймә тапылмышдыр³⁶. Дүймәләрин ән бөјүүнүн диаметри 5,4 см, галанларынын диаметри исә 1—1,4 см-ә гәдәрдир. Һәмин дүймәләрдән палтара тикилмәк үчүн истифадә олунмушдур. Бөјүк Гарамурад кәндиндән тапылан дүймәләрин чохунун ичәрисин ағ маддә илә долдурулмушдур. Онлардан бири башгаларына нисбәтән бөјүк олуб, илкәји сынмышдыр (II табло, 5-чи шәкил — *a*).

«Сач борусу». Тунчдан төкмә үсулу илә һазырланмышдыр, орта һиссәси учлара нисбәтән даһа галындыр. Һәмин һиссәдә ганад формалы ики чыхыг вардыр. О, скелетин бојун һиссәсинин арха тәрәфиндән көтүрүлдү. Онун узунлуғу 8 см, ичәрисинин ојуг һиссәсинин диаметри 0,5 см, ганадлары олан һиссәдә ени 2,8 см-дир (III табло, 5-чи шәкил). Буна охшар формалы «сач борусу» бизә Минкәчевир³⁷, Ханлар³⁸, Хачбулаг³⁹ вә с. јерләрдән мәлумдур. Умумијјәтлә, «сач борулары» Азәрбајчанын бир чох абидәләриндән әлдә едилмишдир.

Мунчуглар. Скелетин бојун вә синәсиндән мүхтәлиф һәчмли вә формалы әгиг, тунч мунчуглар јығылмышдыр. Әгиг мунчуглар шар вә бочка шәкилдә (III табло, 6-чы шәкил), тунч мунчуглар исә спирал вә цилиндрик формада һазырланмышдыр (III табло, 7-чи шәкил). Хочалы—Кәдәбәј мәдәнијјәтинин јайылдығы әразинин әксәр абидәләриндән, о чүмләдән Гафгазын һәмдәвр абидәләриндән, күлли мигдарда әгиг вә тунч мунчуг әлдә едилмишдир. Бунлардан башга гәбрин камерасы тәмизләнәркән торпаға гарышмыш күлли мигдарда ағ, сары, фирузәји, мави рәнкли кичик паста мунчуг ашкар едилмишдир. Кичик вә нәм олдуғларына көрә овулуб торпаға гарышмыш бу мунчуглары көтүрмәк олмады.

Бәзәк әшјаларынын чохлауғу вә мүхтәлифлији Бөјүк Гарамурад кәндиндән ашкара чыхарылмыш даш гуту гәбринин гадына мәхсус олдуғуну сүбүт едир. Әлбәттә, бир даш гуту гәбирдән әлдә едилмиш материаллара әсасән там фикир сөјләмәк чәтиндир. Лакин бунула белә, материаллар белә бир гәнаәтә кәлмәјә имкан верир ки, Гафгаз, о чүмләдән Азәрбајчан гәдим металлуркија очагларындан бири олмушдур. Буну кимјәви тәркиби тәдгиг едилмиш үч әдәд тунч әшјада (биләрзик, гуш фигуру, гулағүстү асма) башга металларын сүн'и гатышығлары да бир даһа сүбүт едир. Умумијјәтлә, белә тәркиб Гафгазын, о чүмләдән Азәрбајчанын гәдим металлуркија мәмулаты үчүн дә характерикдир⁴⁰.

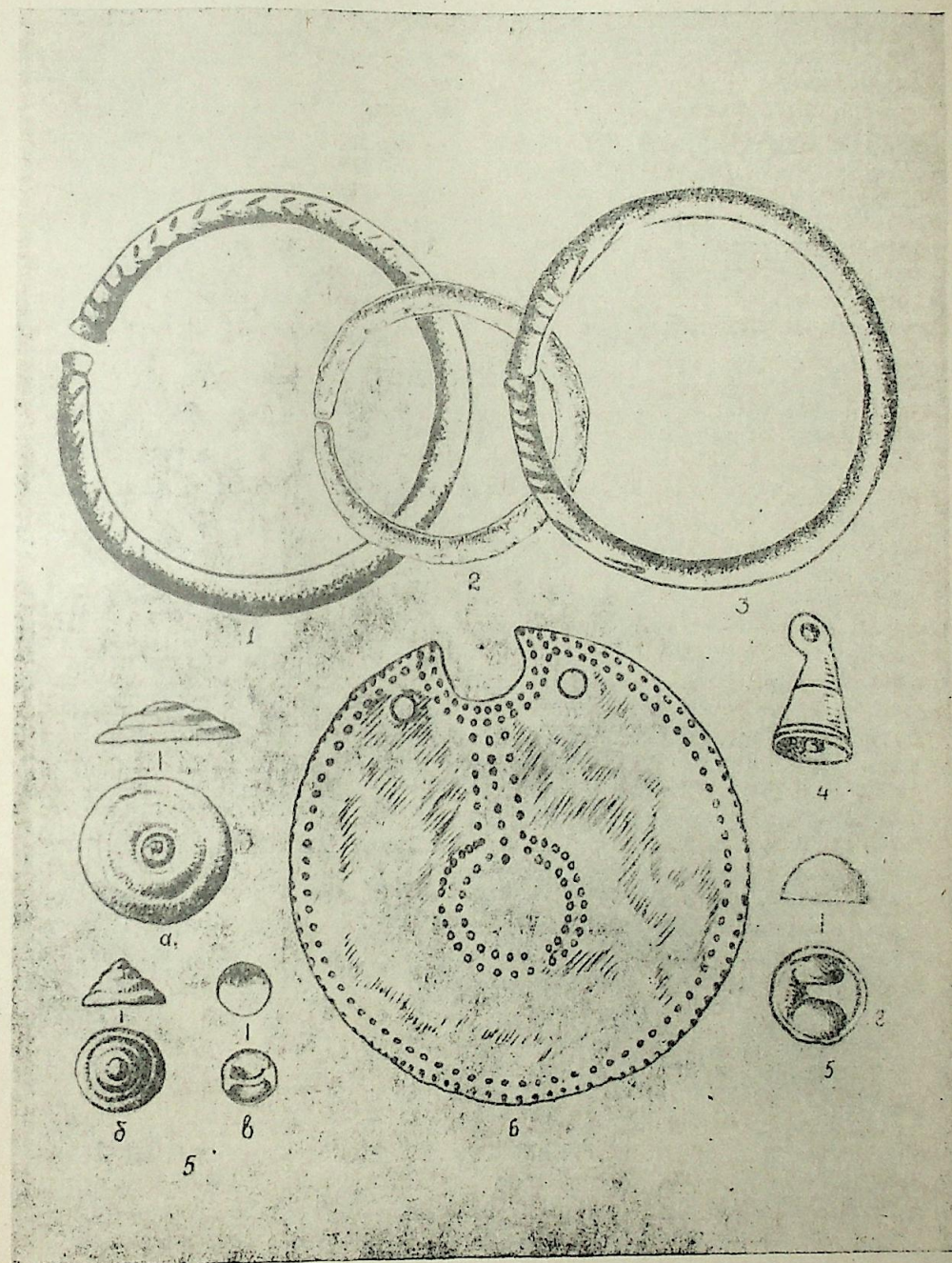
³⁶ Г. М. Асланов, Р. М. Ваһидов, Г. И. Ионе. Көстәрилән әсәрләр, XXI табло; А. А. Ивановски. Көстәрилән әсәри, VIII табло, шәк. 1—4 10—13, 25, 26, XIV табло, 9-чу шәкил; XVI табло, 1, 3, 5, 6, Д. Шәрифов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 251—253, 257—258; В. П. Фоменко. Көстәрилән әсәри, I таб., II, 13-чу шәк.; И. Нәриманов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 94; Ш. Садығзадә. Көстәрилән әсәри, VI таб., 6-чы шәкил.

³⁷ Г. М. Асланов, Г. И. Ионе, Р. М. Ваһидов. Көстәрилән әсәри, XXI табло, 30-чу шәкил.

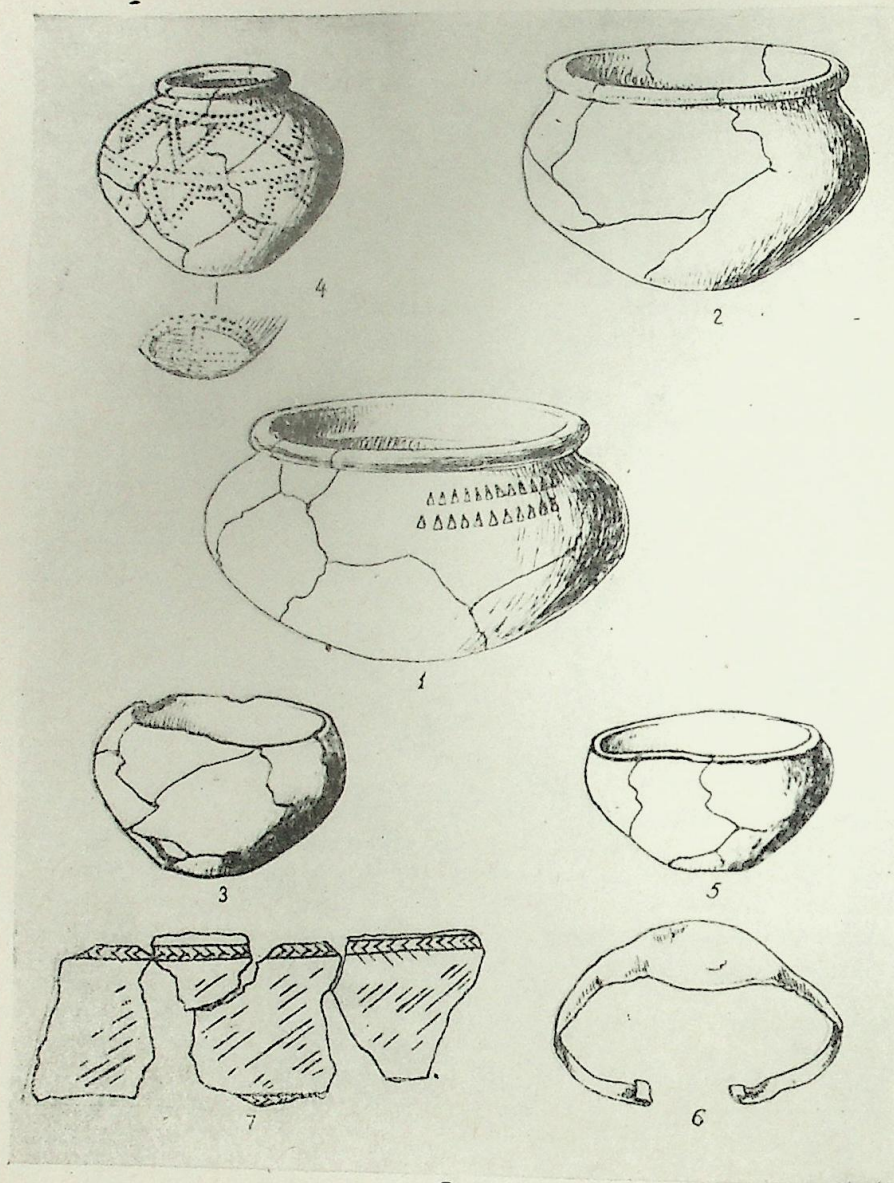
³⁸ Я. И. Гуммель. Погребальный курган (№ 1).... сәһ. 33, V табло, 43-чу експ.

³⁹ Хачбулагда 1971-чи плин археоложи газынтылары, инв. № 711.

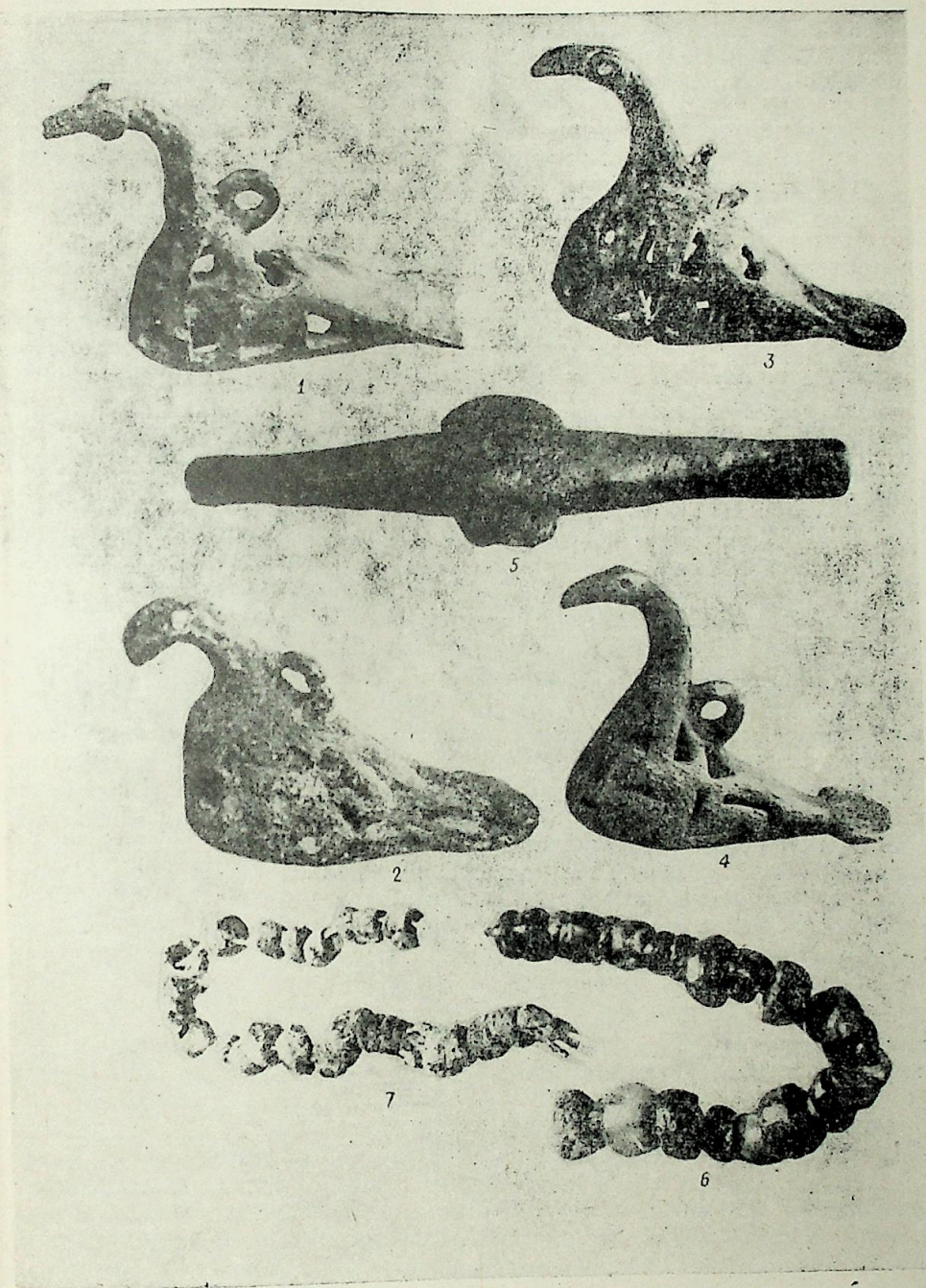
⁴⁰ Ц. Абесадзе, Р. Бахтадзе, Т. Двали, О. Джапаридзе. К истории медно-бронзовой металлургии в Грузии (курчу дилиндә), Тбилиси, 1958; Ц. Н. Абесадзе. Производство металла в Закавказье в III тыс. до н. э. (курчу дилиндә), Тбилиси 1966; Е. Н. Черных. История древнейшей металлургии Восточной Европы. М., 1966; И. Р. Селимханов. Историко-химические и аналитические исследования древних предметов и медных сплавов. Б., 1960; И. Р. Селим-

I. табло

II табло.

III табло.

Һаггында бәһс етдиҗимиз даш гуту гәбирдән топланан археоложи материалларын охшар нүмунәләринә Хочалы—Кәдәбәҗ мәдәниҗәтинин әһәтә етдиҗи абидәләрдә тәсадүф едилир. Буна көрә дә һәммин матери-аллары да Хочалы—Кәдәбәҗ мәдәниҗәтинин инкишаф етмиш (ер. әв. XI—IX әсрләр) дөврүнә аид етмәк олар.

Г. Г. Асланов

Археологические новинки в селении Беюк Карамурад

РЕЗЮМЕ

Кедабекский район богат разнообразными археологическими памятниками, целый ряд которых открыт во время хозяйственных и строительных работ. К числу последних относится погребение в каменном ящике, обнаруженное в марте 1966 г. во время пахоты.

Погребение находится в сел. Беюк Карамурад в 20 км. к северо-западу от районного центра. Погребальный инвентарь представлен 6 глиняными сосудами различной формы и размера. Кроме того, на шейных, грудных, головных и запястных костях скелета было найдено множество бронзовых украшений: браслеты, фигурки птиц, подвески в виде бубенцов, трубочка для волос, фрагменты диадемы, бусы, пуговицы, височные диски, образные пластинки и сердоликовые бусы.

Обилие и разнообразие украшений свидетельствует о том, что погребение было женским.

Каждый из предметов инвентаря рассматриваемого нами погребения находит себе аналогию среди памятников Ходжалы-Кедабекской культуры, что дает нам возможность отнести его к данной культуре.

Ш. А. ГУЛИЈЕВ, Г. Ч. ЧАВАДОВ

«ӘВРӘЗ» ҺАГГЫНДА

Азәрбајҗанда гәдимдән мөвчуд олан вә инди галыг шәклиндә да-вам едән көмәкликләр «гаршылыгылы јардым» мәфһуму алтында мүх-тәлиф ад вә формалары илә мәлүмдур. Көзәл ән'әнә шәклини алмыш бу көмәкликләр заманы еһтијачы олан һәр бир аиләјә чамаат тәрә-финдән мүмкүн гәдәр јардым көстәрилирди.

Азәрбајҗан кәдиндә гаршылыгылы јардым формалары—*имәчилик*, *һој*, вә *ја һов*, *бәдәл*, *чеј*, *мөдкәм*, *авача*, *дајагдурма*, *зијанлыг*, *дамаз-лыг*, *әврәз*¹ (авариз) вә с. адларла танынмышса да, онлар мәзмун, мәсәд вә маһијәт е'тибарилә бир-биринә јахын вә охшар олмушлар.

Адәтән, көмәкликләр гонһум, гоншу, мәһәллә вә һәмкәндлиләр ара-сында тәшкил едиләрди. Лакин топланмыш этнографик материаллар-дан ајдын олур ки, белә көмәкликләр гоншу кәндлиләр арасында да олмушдур.

Мөвчуд ичтимаи-игтисади амилләрин тәләбиндән ирәли кәлән гар-шылыгылы јардым вә онун мүхтәлиф формалары халғымызын тәсәррү-фат һәјатында даһа кениш јайылмышдыр. Белә ки, әсасән сүн'и су-варма, ибтидаи вә садә кәнд тәсәррүфаты аләтләри үзәриндә гурулан Азәрбајҗан әкинчилијиндә кәндлиләрин көмәклијә вә һәр чүр јардыма даһа чох еһтијачы вар иди.

Азәрбајҗан халғынын мадди-мәдәнијјәтиндә вә тәсәррүфат һәја-тында өзүнәмәхсус јер тутмуш гаршылыгылы јардым формалары, һәбе-лә мүәјјән дөврләрдә онларын мәзмун вә маһијәтиндә јаранмыш дә-јишикликләр индијәдәк этнографларын, тарихчи вә игтисадчыларын хүсуси монографик тәдгигат объекти олмамышдыр. Һалбуки белә мү-һүм проблемин комплекс шәкилдә өјрәнилмәси халғымызын ичтимаи-игтисади вә сијаси һәјаты илә бағлы олан бир сыра мәсәләләрин, һәм-чинин адәт-ән'әнәләрин тәшәккүл тапыб формалашмасыны вә инкишаф хүсусијјәтләрини арашдырмаға имкан верәрди.

Сон илләрдә Азәрбајҗан этнографлары гаршылыгылы јардымын бә'зи формаларына даир мүәјјән тәдгигат ишләри апармыш вә бу мә-сәләјә бир нечә елми мәгалә һәср етмишләр². Лакин бәһс едәчәјимиз

¹ Әврәз истилаһы јазылы мәнбәләрдә вә халг арасында *авариз*, *авариб*, *аваризат*, *аваризат*, *өврәз* кими дә ишләдилир.

² Қ. Т. Каракашлы. О пережитках древнего института взаимопомощи в Азербайджане. Известия АН Азерб. ССР (ичтимаи елмләр), 1958, № 2; Ш. А. Гу-лиев. О традиционном институте взаимопомощи у чалтыковод Азербайджана. «Материалы сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований, 1964 года в СССР». (Тезисы докладов). Баку, 1965, сәһ. 186; Г. Ә. Рәчәбов. «Зијанлыг» гаршылыгылы јардым формасы һаггында. «Азәрб. ССР ЕА Мә'рузәләри», 1966, № 9; В. А. Чырағзадә. «Дамазлыг гаршылыгылы јардым

ханов, Ж. Р. Марешаль. О ранних этапах древней металлургии меди на тер-ритории Европы и Кавказа в свете новых понятий и результатов анализа. Доклады и сообщения археологов СССР, М., 1966.

эврэз-авариз (عوارض)³ гаршылыгылы жардым формасы һәләлик там ма'насы илә өйрәнилмәмишдир. Јерн кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, Азәрбајчанда ингилабдан әввәлки дөврү әһатә едән јазылы мәнбәләрдә эврәз әсасән бир мүкәлләфијјәт формасы кими мәлумдур⁴. Азәрбајчан совет тарихшүнаслығында да эврәз феодал мүкәлләфијјәтләриндән бири һесаб олунар. «Азәрбајчан тарихи»ндә һәмчинин Ә. Ә. Әлизадә, И. П. Петрушевски, С. П. Агајан вә башгалары⁵ эврәзә анчаг бу бахымдан јанашмышлар. Мәһз буна көрә дә тәгдим едилән һәмнин мәғаләдә эврәзин мәзмун вә маһијјәтини бир гәдәр кениш изаһ етмәклә, онун Азәрбајчанда гаршылыгылы жардым формасы кими тәшәккүл тапыб, даһа сонрақы дөврләрдә өзүнүн илкин мәзмунуну сахламагла јанашы, бир истисмар формасына чеврилмәси үзәриндә дајанмаг истәр-дик.

Тарихи-этнографик материаллар көстәрир ки, Азәрбајчанда бу «эврәз», «эвариз» вә ја «эравәз» ады илә мүхтәлиф истилаһларла ифадә едилмишсә дә, маһијјәт етибарилә ејни олмушдур.

Шимал-шәрги Азәрбајчанда, һабелә ән бөјүк этнографик зона һесаб едилән Ширванда эврәслә јанашы, «имәчилик» истилаһы да ишләнмишдир⁶. Бу истилаһлар иштиракчылары вә көрүләчәк ишин хүсусијјәтләринә көрә бир-бириндән фәргли олмушдур. Белә ки, эврәз дедикдә, әкин, бичин, су архы вә каналларынын әкчилиши, евтикмә, көрпүсалма, үмумијјәтлә тәсәррүфатла бағлы, даһа доғрусу, агыр зәһмәт тәләб едән вә јеринә јетирилмәси тә'чили олан ишин кишиләр тәрәфиндән көмәклик әсасында јеринә јетирилмәси баша дүшүлүрдү⁷. Имәчиликләр исә гадынлар тәрәфиндән барама топламаг, јун дарамаг, ип әјирмәк⁸, халча-палаз тохумаг, тахыл тәмизләмәк вә с. ев ишләри заманы тәшкил едилирди. Эврәз, бир күндән артыг олмамалы иди.

Эврәз әсасән мүәјјән ичтиман-игтисади сәбәбләрлә әлағәдар олараг тәшкил едилирди. Бу сәбәбләр, адәтән, тәсәррүфат вә ја иншаат ишләри үчүн вәсаитин чатышмамысы, ишин тә'чили көрүлмәси үчүн лазым олан ишчи гүввәсинин азлығы, гошгу гүввәсинин јохлуғу вә с. илә бағлы олурду.

Бундан әлавә, аилә башчысыны итирмиш, шикәст вә ја хәстә олан

формасы һағгында. «Азәрб. ССР ЕА Мәрузәләри». 1968, № 8; М. М. Кулиев. О пережитках взаимопомощи в кооперативе в дореволюционном Азербайджане. «Известия АН Азәрб. ССР» (тарих, фәлсәфә, һуғуг сәријасы), 1968, № 3.

³ Эвариз—әрәб сөзү олуб, тәсадүфи һадисәләр демәкдир. Бах: Эрәб вә фарс сөзләри лүғәти. Баки, 1966, сәһ. 171.

⁴ Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20—60-х гг. XIX в., I т., М.—Л., 1936, сәһ. 107—108; јенә орада, II һиссә, М.—Л., 1937, сәһ. 87; Свод материалов для изучения экономического быта Государственных крестьян Закавказского края, т. I, ч. 3, сәһ. 31, вә с.

⁵ Азәрбајчан тарихи, I ч., Баки, 1958, сәһ. 380—381; II ч., 1964, сәһ. 35, 98, 99, 100; А. А. Ализадә. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Баку, 1956; И. П. Петрушевский. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении XVI — начала XIX вв., Л., 1949; Ц. П. Агајан. Крестьянская реформа в Азербайджане. Баку, 1956; М. М. Эфендиев. Повинности и правовое положение владельческих райтов в Азербайджане в первой половине XIX в. Труды Музея истории Азербайджана, т. II, Баку, 1957; И. М. Гасанов. Частновладельческие крестьяне Азербайджана в первой половине XIX в. Баку, 1957 г.; Г. Абдуллаев. Азербайджан в XVIII в. и взаимоотношения с Россией, 1965; Ф. М. Әлијев. Шимали Азәрбајчан шәһәрләри. Баки, 1960; Т. Мусәви. Азәрбајчан тарихинә даир орта әср сәнәдләри. Баки, 1960.

⁶ Имәчилик—гаршылыгылы жардым формасы кими Азәрбајчан әразисиндә ән ке-ниш јайылмышдыр.

⁷ Г. А. Раджабов. Пережитки сельско-общинного быта в дореволюционном Азербайджане. Автореферат канд. дисс. Баку, 1966, сәһ. 26.

⁸ Јенә орада.

аиләләрә, үмумијјәтлә таванасыз аиләләрә жардым мәгсәди илә чамаат тәрәфиндән эврәз тәшкил едилирди. Халғ адәтинә көрә һәмкәндлиләр чәтинлијә дүшмүш гоншусуна жардым етмәјә борчлу иди⁹. Бир гајда олараг эврәз зәрури һалларда чағырылырды.

Адәтән, эврәз чағырмаг истәјән шәхс кәндин ағсағгалы илә мәс-ләһәтләшдикдән сонра эврәз күнү һағгында гоһум-әгрәбаја, мәһәллә адамына, бә'зән дә кәнд чамаатына хәбәр верирди¹⁰. Хәбәр верилмиш адамлар эврәздә иштирак етмәјә чалышырдылар. Имканы олуб эврәзә кәлмәмәк ел арасында гәбаһәт сајылырды.

Эврәз чох чанлы вә ишкүзар шәкилдә башланыб, иш күнүнүн сонунадәк давам етдирилди. Белә ки, һәмнин күн эврәз иштиракчысы ишә даһа тез чыхмаға вә ја өз иши илә башгаларындан фәргләнмә-јә чалышарды. Эврәзин белә ишкүзар хүсусијјәтини өзүндә әкс етдирән бә'зи ифадәләр халғ арасында инди дә сахланылмағдадыр. Мәсәлән, бири тәләсик јејәркән она: «нә олуб, эврәздир?», јахуд бири тез-тез јол кедәркән: «нә тәләсирсән, эврәзә кетмирсән ки?» дејирләр. Бунун әксинә олараг, ләнк јол кедән адама исә «бијара кетмирсән ки?» вә ја «елә бил бијара кедир» ифадәси илә мүрачигәт едилди. Гејд едил-мәлидир ки, дилимиздә ишләдиләрәк, мәсәл һалына чеврилмиш һәмнин ифадәләрин мә'на вә мәзмуну эврәзин үмумијјәтлә там көнүллүлүк әсасында кечирилдијини сүбүт едән марағлы фактлардан биридир.

Эврәзин мәзмун вә маһијјәтини даһа ајдын баша дүшмәк үчүн ај-ры-ајры тәсәррүфат ишләринин көрүлмәси илә әлағәдар олараг бу кө-мәк формасынын тәшкили вә кечирилмәсинә даир топланмыш этног-рафик материаллар даһа марағлыдыр.

Торпағын шумланмасы мәгсәди илә тәшкил едилән эврәз заманы көмәјә чағырылмыш бир вә ја бир нечә котан¹¹ мүәјјән олунмуш са-һәдә торпағы шумлајырды. Дејилдији кими, эврәз көрүләчәк ишин гуртарыб-гуртармамасындан асылы олмајараг чох һалда бир күн да-вам едәрди. Ахы, јохсул кәндлинин бир күндән артыг шумланмаја еһтијачы олан торпағ саһәси дә јох иди.

Адәтә көрә, эврәзи тәшкил едән шәхс иштиракчылара һаһар јемә-ји верәр, имканы олан кәндли исә эврәзчиләр үчүн һәтта гојун да көсәрди.

Шум эврәзи заманы марағлы вә спесифик адәтләрә әмәл олунурду. Мәсәлән, эврәз күнү кимин котаны ишә тез чыхыб «ғарабас»¹² атар-дыса, һөрмәт әләмәти олараг һәмнин рәнчбәринә һаһар заманы гојунун дөш әтиндән биширилмиш хәрәк вериләрди. Башга бир адәт исә «кәл сынамаг» иди ки, бурада да кәнддә олан ән гүввәтли кәлләр вә онларын саһибләри мүәјјәнләшдирилди. Белә бәһс заманы күч-лү кәлләр котанын диб бојнуна гошулурду. Котанын галаң бојунла-рындан исә кәлләр ачылмалы иди. Бә'зән һечәтләшмә заманы галиб кәл мүәјјән олунмадыгда котанын тәкәрләри дә чыхарылырды. Шәртә көрә, шум заманы дизини јерә гојан кәл мәғлуб һесаб едиләрди. Га-либ кәлән кәлин белинә эврәздә кәсилән гојунун дәриси атылырды ки, һәмнин дәридән дә кәл үчүн бојун јастығы тикиләрди. Эврәздә кечи-рилән кәл сынағы һәмкәндлиләр арасында бөјүк мараға сәбәб оларды. Она көрә дә бә'зән бу сынаға әввәлчәдән һазырлыг көрүләр, сынағла

⁹ Г. Т. Гарагашлы. Көстәрилән әсәри, сәһ. 46.

¹⁰ Эврәзә әксәр һалларда гоһум-әгрәба вә мәһәллә адамы чағырыларды.

¹¹ Бир гара котан чох вахт бир нечә кәндли тәсәррүфатында шәрикли ишләди-лирди. Белә ки, Мүшкүрдә котанын ишләдилмәси үчүн дөрд чүт кәл вә ән азы үч нәфәр ишчи лазым иди.

¹² Котанын илк шырымы «ғарабас» адланыр.

иштирак едәчәк кәлләрә хусуси гајгы көстәриләрди. Бә'зән кәл сынагы заманы Мүшкүрә Мугандан күчлү кәлләр алыныб кәтириләрди.

Әврәз бә'зи тәсәррүфат ишләриндә, хусусилә от чалымы, әкин бичини вә дәрз дашынмасында даһа тез-тез тәшкил олунарды. Әкинчиликдә мөвсүми характер дашыјан бу әмәк просесләрини вахтында вә тә'чили һәјата кечирмәк үчүн биркә гүввә тәләб едилирди. Чүнки әкинчиләрин дедији кими, «бичиндә кечикән удузур». Она көрә дә әврәз чағырылдыгда әкин бичмәји бачаран һәр бир кәндли бу ишдә өз гоншусуна вә ја һәмкәндлисинә бачардыгы јардымы едирди.

Губа рајонунун Ајдынкәнд сакини, 90 јашлы Кәрај Нуријев дејир: «Күнеј адланан саһәдә әсасән арпа әкирдик. Буранын тахылы нисбәтән тез јетишәрәк бизим үчүн пешгурд¹³ оларды. Әкин вағамланыб¹⁴ тәрк олмасын дејә, һәмин саһәнин мәһсулу һәмишә әврәзлә бичиләрди. Әврәз иштиракчыларына анчаг јемәк верәрдик». Гәзанын Мүшкүр адланан әразисиндә јерләшән вә әсасән әкинчиликлә мәшгул олан Нәрәчан, Дәдәлли, Бостанчы, Сејидли, Вәләмир, Мағсудкәнд, Барахум вә с. кәндләриндә от чалымы, тахыл бичини вә дәрз дашынмасы заманы да белә әврәзләр кечириләрди.

Әврәз иштиракчылары бичин вә дәрзин дашынмасы заманы өз јол-дашларындан сечилмәјә чалышырдылар. Адәтә көрә, илк дәрзи бичмиш бичинчијә, јахуд дәрзи саһәдән хырмана биринчи кәтирән арабачыја һәдијјә вериләрди.

Бә'зән бичин әврәзи даһа тәнтәнәли кечириләрди. Белә ки, кәндин вә ја мәһәлләнин ән јахшы бичинчиси бурада танынарды. Бичинә дә'вәт олуномуш әврәз иштиракчылары зурначылар тәрәфиндән ифа олуна «Короғлу»нун сәдасы алтында ејни вахтда ишә башлардылар. Ким илк дәрзи һаһыдан тез бичиб әкин саһибинин гаршысында гојардыса, әврәзин галиби, кәндин ән јахшы бичинчиси һесаб олунарды. Галибә дүшәрлик (һәдијјә) вериләрди. Бә'зи кәндләрдә илк дәрзи бичән әврәзчијә һөрмәт әләмәти олараг наһар вахты әләвә бир сини плов да вериләрди.

Кечмиш Губа гәзасынын Сөһүб кәндиндән гыз әврәзи һагында топланымыш материал этнографик чәһәтдән даһа марағлыдыр. Мөвчуд адәтә көрә нишанлы оғлан гајынатынын тахыл әкиннин әврәз чағыраг бичдирмәли иди. Белә әврәздә әсасән кәнд чаванлары иштирак едирдиләр. Әврәзи тәшкил едән оғлан иш просесиндә башга иштиракчылардан сечилмәк үчүн голуна нишанлысы тәрәфиндән кәндәрилмиш гырмызы долаг бағларды. Бә'зән елә һаллар олуру ки, гызын валидејиләринә белә көмәк, гызын нишанлы галдыгы илләр әрзиндә һәр ил тәкрар едиләрди. Гоһумлуғ мүнәсибәтиндә оғлан еви тәрәфиндән көстәрилән белә јардым чамаат арасында «гыз әврәзи» ады илә танынмышдыр. Бичин мүнәсибәти илә кечирилән гыз әврәзи анчаг индики Губа вә Дәвәчи рајонларынын бә'зи дағ вә дағәтәји кәндләриндә мөвчуд олмушдур.

Гоһумлуғ мүнәсибәтләринә әсасланан белә көмәклик формасы талышларда да јайлымышдыр. Әкәр гајынатаја һәр һансы бир иш үчүн көмәк лазым олардыса, нишанлы оғлана хәбәр кәндәриләрди ки, филан күн филан гәдәр адам көтүрүб ишләмәјә кәлсин. Көмәклијин иштиракчыларына нишанлы оғланын һесабына јемәк вериләрди.

¹³ Пешгурд—пешхурд (پیش خورْد) фарс сөзү олуб, илк јемәк, әввәл јемәк, илкин јемәк мәһасында ишләдилір.

¹⁴ Вағамланма—зәмидә тахылын һәддән артыг јетишмәсинә дејилир.

Бу чүр көмәклик талышларда «зомоа-која—језнә көмәклији» адланырды¹⁵.

Этнографик материаллардан мәлум олуру ки, әврәз евтикмә, тој һазырлығы, су архы вә каналларын чәкилмәси заманы вә с. ишләрдә дә кечириләрди. Хәјли ишчи гүввәси тәләб едән кәрпичкәсмә вә дашыатды» вә башга бу кими көрүлмәси чәтин олан, һәм дә хәјли хәрч тәләб едән ишләрдә көмәјә еһтијач олдугда әврәз чағырыларды. Адәзә кәләнләр исә анчаг кәрпич кәсәрдиләр. Илк кәрпичи гәлибдән чыхарана һәдијјә олараг чиб јайлығы, јун чораб вә с. бағышланарды. Јахуд Мүшкүрдә даш әврәзи заманы даша кедән арабачылардан (бә'зән биринчи кәләнә хонча вериләрди).

Гејд етдијимиз кими, әврәз тоја һазырлығ ишләриндә дә кечирилди. Шимал-шәрги Азәрбајҗанын дағ вә дағәтәји кәндләриндә тој үчүн одун (јаначаг) тәдарүк етмәк мәгсәди илә тој саһибни кәнд чаванларыны евинә чағыраг одун әврәзи кечирмәк истәдијини билдирди. Чүнки бә'зән одун кәтириләчәк мешә кәндин 10—15 км узағлығында јерләширди. Бундан әләвә, тој саһибни 20 баш јүк һејваны вә ишчини һарадан тапа биләрди? Һалбуки тој мәрасиминдә оғлан вә гыз евини бир нечә күн јаначагла тә'мин етмәк үчүн азы 15—20 јүк одун лазым иди. Мүәјјән едилмиш күн әврәз иштиракчысы өз һејваны вә ја киршәси илә мешәјә кедир, тој евинә одун кәтирилди. Адәтә көрә, тој саһибинин һәјәтинә һаһыдан әввәл одун јүкү кәтирәнә хәләт верилір, бүтүн әврәз иштиракчыларына исә әл дәсмалы бағышланырды. Кәтирилмиш одунун мүәјјән һиссәси гыз евинә кәндәрилди¹⁶.

Гошгу гүввәси вә јүк һејваны олмајан јохсул кәндлиләр дә одун әврәзи кечирәрдиләр. Белә әврәздә әсасән гоншулар иштирак едәрдиләр. Бә'зән исә һеч бир имканы олмајан аиләләр үчүн дә әврәзлә одун кәтириләр, әврәз иштиракчылары јемәкдән имтина едәрдиләр. Даһа доғрусу, белә әврәзә кәдәнләр өзләри илә јемәк көтүрәрдиләр. Үмумијјәтлә, гајдаја көрә кимсәсиз вә јохсул аиләләр һәр һансы формада олурса-олсун көмәк көстәрилдикдә, әврәз саһибни хәрчә дүшмәзди.

Этнографик материалара әсасланараг демәк олар ки, әврәз бә'зән кәнд ичмасынын үмуми истифадәси үчүн зәрури олан мүһүм ишләрин көрүлмәси заманы да чағырыларды; су каналларынын чәкилиши вә ја тә'мири, дәһнә басылмасы, јахуд көрпү салынмасы, јол чәкилмәси вә диқәр ишләр чамаат тәрәфиндән биркә һәјата кечириләрди. Лакин бә'зән елә олуру ки, су каналы вә архлардан, јахуд көрпүләрдән кәндин анчаг бир мәһәлләси истифадә едирди. Лазым кәлдикдә һәмин мәһәлләнин ағсагалларынын чағырышы илә башга мәһәлләләрдән канал чәкмәјә, дәһнә басмаға вә ја көрпү салмаға әврәзлә көмәјә кәлирдиләр. Әврәз тәшкил едән мәһәллә иштиракчыларанчаг јемәк верәр, бә'зи һалларда исә әврәзә кәләнләр өзләри илә јемәк кәтирәрдиләр.

Јухарыда дејиләнләрдән ајдын олуру ки, әврәз, шүбһәсиз, гәдимдән өз мәзмуну вә маһијјәти етибарилә көнүллүлүк әсасында халгын бир-биринә көстәрилән тәмәннасыз көмәк кими тәшәккүл тапараг формалашмышдыр. Халгымызын тәсәррүфат һәјатында, мәишәтиндә дәмәшәк кәтириләрди.

¹⁵ Г. Ф. Чурсин. Талыш (этнографические заметки). Известия Кавказского историко-археологического института. т. IV. Тифлис, 1926, сәһ. 32.

¹⁶ Адәтә көрә, тој заманы гыз евиндә јандырылачак одуну да оғлан еви вермәли иди.

рин көк салараг адәт шәклини алмыш белә жардым формасы әсрләр боју јашамыш вә галыг һалында олса да дөврүмүзә гәдәр кәлиб чатмышдыр.

Гејд етмәк ләзимдыр ки, әврәз адәти кими ејни маһијәт вә мәзмун дашыјан көмәклик формалары дүнјанын бир сыра халглары арасында да мөвчуд олмушдыр. Белә ки, Гафгазда, Орта Асијада, Шәрги Авропада вә дикәр јерләрдә бу адәт мүхтәлиф адларла танынмышдыр.

Тачикләрдә «хашар» адланан адәт бу вә ја дикәр сәбәб үзүндән өз тәсәррүфатыны идарә едә билмәјән гонум-гоншуја вә нәһајәт, һәмкәндлиләрә көстәрилән тәмәннасыз коллектив көмәкликдир. Белә биркә ишә сәбәб жардым көстәрилән аиләнин гошгу һејванынын олмасы вә ја аилә башчысынын хәстәлији ола биләрди. Хашар иштиракчыларына анчаг јемәк вериләрди¹⁷. Белә коллектив жардым русларда *помощь* вә ја *толока*¹⁸, *субботник*, күрчүләрдә *дадзахили* вә ја *улами*¹⁹, кумыкларда *булға*²⁰, ләзкиләрдә *мел* кими адланараг шум, әкин, бичин вә башга тәсәррүфат ишләриндә кәндлиләрин бир-биринә көмәји кими танынмышдыр.

Беләликлә, верилмиш материаллар вә онларын мүгајисәси бир даһа тәсдиг едир ки, коллектив көмәк адәти ајры-ајры халгларда мүхтәлиф истилаһларла ифадә едилсә дә, мәгсәдчә јахын вә охшар олмушдыр. Мәһз буна көрә дә белә көмәк формаларына јалныз бир халгын вә ја конкрет бир әразинин мәһсулу кими бахмаг сәһв оларды. Бу көмәк формалары тарихи дөврләрдә мүхтәлиф ичтимаи-иғтисади сәбәбләр үзүндән јени мәһна кәсб етсә дә, өз илкин мәзмунуну гисмән сахлаја билмишдир.

Јухарыда көстәрдијимиз кими, әврәз Азәрбајчанда феодаи мүкәлләфијјәтләри формаларындан бири кими дә мөвчуд олмушдыр. XIII—XIV әсрләрдә Азәрбајчанда зәһмәткеш халгдан алынан вә ја ишләмәклә өдәнилән отуз бешдән артыг верки вә мүкәлләфијјәт ады мәһлумдыр²¹. Бүтүн бунлардан әлавә, даһа сонракы дөврләрдә Азәрбајчанда мүстәгил мүкәлләфијјәт кими танынан «әврәз»ин (әваризат — *عوارضات*) «тәклифат»ын (*تکلیفات*) вә башга веркиләрин адлары чәкилир²².

Беләликлә ајдын олур ки, әврәз феодаи мүкәлләфијјәт формасы кими Азәрбајчанда әсасән XIV—XV әсрләрдән етибарән танынараг гануниләшдирилмишдир. Проф. И. П. Петрушевски Азәрбајчанда феодаи мүнәсибәтләриндән бәһс едәркән гејд едир ки, Сәфәвиләр дөвләтиндә јерли һакимләрин рәијјәтдән тәләб етдикләри һәр һансы фөвгәләдә веркиләр вә рәијјәтин ишләјиб өдәмәли олдуғу мүкәлләфијјәтләр әврәз һесаб олунурду. XVIII әсрин икинчи. јарысында вә XIX әсрин әввәлләриндә «әврәз» истилаһы даһа конкрет маһијәт дашыјыр. Торпаг саһибинин хејринә мәчбури ишләнилән бијар күнләриндән әлавә, бүтүн кәнд елликлә һәммин саһибкар үчүн «әврәз»дә ишләмәли иди²³. Белә ки, XVIII әсрин сонлары, XIX әсрин әввәлләриндә бијар илдә 3—6 күн, әврәз исә 2 күнә олурду²⁴. Лакин бәј вә мүлкәдарлар бир гајда олараг нә алдыглары веркиләрин гәдәри, нә дә ки, мүкәлләфијјәт күнләри-

нин сајы илә кифајәтләнирдиләр. Онлар истәдикләри вахт бијар вә әврәз чағырырдылар. Бәјләр чох заман ел адәтини позараг, кәндлиләрә јемәк вермәдән онлары өзләри үчүн әврәз ишләмәјә мәчбури едирдиләр.

1847-чи ил апрелин 20-дә вә декабрын 28-дә «Кәндли әсаснамәләри» адланан сәнәдләр нәшр олунду. Бу әсаснамәдә Азәрбајчанда әсрләр боју мөвчуд олан феодаи-асылы мүнәсибәтләри бир нөв гануни шәклә салыныр, башга мәсәләләрлә јанашы мүнәсибәтләри бир нөв гануни кәндин бүтүн чамааты анчаг «илдә ики күн һамылыгла торпаг саһибинин тәсәррүфатында әврәз ишинә чыхмалы иди»²⁵.

Һәлә XIX әсрин әввәлләриндә чар һөкүмәтинин јерли идарә органдары тәрәфиндән бүтүн әјаләтләрдә верки вә мүкәлләфијјәтләрин өдәнитмәсини низамламаг үчүн ваһид гајдаларын јарадылмасына да тәшәббүс едилмишдир. Белә ки, Губа гәзасы үзрә 14 бәнддән ибарәт олан һәммин гајдаларын 10-чу бәндиндә дејилирди: «Әкәр бәј әврәз чағырарса, јәһни ишә көнүллү чағырыш елан едәрсә, әһалинин кетмәсинә ичазә верилмәлидир, бу шәртлә ки, бәј онлары өз һесабына једиртсин»²⁶.

Әврәзин XIX әсрдә Азәрбајчанда өдәмә мүкәлләфијјәти кими јеринә јетирилмәси «Кәндли әсаснамәләри»ндә хүсуси гејд едилмишдир. «Торпаг саһибинә әврәзлә, ја да чамаатлыгла көстәрилән көмәк адәти мөвчуд олмуш шәрт вә әсасларла өз әввәлки гүввәсиндә галырды. Јәһни кәндлиләр илдә ики күндән артыг олмамаг шәрти илә саһибкарын торпагыны әкүнә һазырламалы, тахылыны бичмәли, отуну чалмалы вә ја биһа тикмәли, мүгабилиндә исә саһибкар онлара јемәк вермәли иди.

Әврәз јолу илә өлдә едилән бүтүн мәһсул торпаг саһибинә чатырды.

Саһибкар торпагында олан вә елликлә истифада едилән каналлар, көрпүләр, јолларын тәмири, јени јоллар чәкилмәси вә дикәр ишләр јенә дә әврәзлә, јахуд чамаатлыгла көрүлмәли иди»²⁷.

1861-чи илин 13 декабр гануну илә ағаларла кәндлиләр арасындакы гаршылыглы мүнәсибәтләрә даир 1847-чи ил «Әсаснамәси» дејишдирилди. Јени ганун «Кәндлиләрин әввәлләр ичра етдикләри мүкәлләфијјәтләри ејнән сахлајараг, онлары анчаг әврәздән азад етди»²⁸. Лакин әсаснамәдә едилән бу рәсми дәјишликјин «мүнәсибәтләрә», демәк олар ки, һеч бир тәсири олмамышдыр. Белә ки, кәндин бәј вә ағалары әврәз адәтиндән јенә дә истисмар васитәси кими истифада едирдиләр.

Әврәздән бир мүкәлләфијјәт формасы кими истифада олундуғуну топладығымыз этнографик материаллар да тәсдиг едир. Бунунла әлағәдар олараг Дәвәчи рајонунун Молла Камаллы кәнд сакини, 84 јашлы Муса Мусажевин мәһлуматы мараг доғурур: «Кечмишдә бәјләр, јүзбашылар, кәндин һампалары әврәзин «әл тутмаг» адәтиндән өз хејирләринә истифада едирдиләр. Јахшы јадымдадыр, кәндимизин чамааты јүзбашыја бир күн јаз, бир күн пайыз шуму едәрди, бир күн тахылыны бичәрди, бир күн дә дәрзини дашыјарды. Демәли, ил әрзиндә јүзны бичәрди, бир күн дә дәрзини дашыјарды. Бундан әлавә, отуну чалар, башы үчүн азы 4—5 күн әврәз ишләрдик. Бундан әлавә, отуну чалар, одунуну да кәтирәрдик. Ону да дејим ки, зәрури көмәк наһинә чағы-

¹⁷ Н. А. Кисляков. Следы первобытного коммунизма у горных таджиков Вахно-Боло. М.—Л., 1931, сәһ. 33—34.

¹⁸ Н. И. Зибер. Первобытная экономическая культура. СПб., 1899, сәһ. 89—101.

¹⁹ М. К. Гегешидзе. Орошаемое земледелие в Грузии (опыт историко-этнографического изучения), автореферат докт. дисс., Тбилиси, 1963.

²⁰ Народы Кавказа, т. I, М., 1960, сәһ. 422.

²¹ А. А. Ализаде. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв., Баку, 1956, сәһ. 197—198.

²² Јенә орада, сәһ. 252.

²³ И. П. Петрушевски. Көстәрилән әсәри, сәһ. 278.

²⁴ Азәрбајчан тарихи, I-чи ч., Бақы, 1958, сәһ. 381.

²⁵ Азәрбајчан тарихи, 2-чи ч., Бақы, 1964, сәһ. 100.

²⁶ С. Ағажан. Көстәрилән әсәри, сәһ. 104.

²⁷ Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20—60-х гг. XIX в., ч. II, М.—Л., 1937, сәһ. 57—87.

²⁸ Азәрбајчан тарихи, 2-чи ч., 1964, сәһ. 148.

рылан эврээз чох һәвәслә кедәрдик. Адәтә көрә, эврәздән галмаг хәчаләт һесаб олунурду. Дүздүр, бә'зән бу вә ја башга үзүрлү сәбәбдән эврәзә кетмәздик, лакин бәј вә ја јүзбашы эврәзинә кетмәмәк олмазды. Әкәр бәј эврәз едибсә, һәммин күн бүтүн чамаатлыгла һәр евдән бир нәфәр бәјин тәсәррүфатында ишләмәли идик. Эврәз заманы онлар би-зә әксәр һалда јемәк дә вермәздиләр». Јүзбашы эврәзи һаггында Хач-маз рајону Сејидли кәнд сакини Хәлил Гәрибовун вердији мәлумат да сәчијјәвидир: «Хејрхәһ адәт олан эврәз касыбын дирәји иди. Ла-кин бу адәт бәј вә јүзбашынын газанч мәнбәјинә чеврилмишди. Атам дејәрди ки, Тават јүзбашы өзүнүн иш күнүнүн чохуну эврәслә көрдү-рәрди. Онун эврәзинә һәйван бизим чамаат, һәтта гоншу кәндләрдән дә кәләрдиләр».

Этнографик материаллардан ајдын олур ки, кечмиш Губа гәзасы-нын Гыраглы, Дәдәлли, Шихләр, Көдәкли вә с. кәндләриндә бәјләр тез-тез эврәз чағырмагла мүхтәлиф тәсәррүфат ишләрини чамаата көрдүрәдиләр.

Бәјләр, мүлкәдарлар вә һаким синфин башга нүмајәндәләри гар-шылыглы јардым формаларыны Азәрбајҗан кәндлиләрини истисмар етмәк үчүн васитәјә чевирдиләр. Белә ки, Загатала даирәсиндә кәнд-лиләрин јеринә јетирмәли олдуғлары мәчбури мүкәлләфијјәтләр сы-расында һәтта имәчлијин дә ады чәкилир²⁹. Халг белә эврәзи онун мәзмунундан ирәли кәлән вә синфи мә'на дашыјан адла — «јүзбашы эврәзи», «бәј эврәзи» кими таныјараг, эврәзин әсил маһијјәтиндән ајырмышлар. Биз эврәзин мәгсәд вә мәзмунундан ирәли кәлән ад фәр-гинә, јә'ни «бәј эврәзи», ја да «јүзбашы эврәзи» терминләринә јазылы мәнбәләрдә дә раст кәлирик³⁰.

Беләликлә, һәммин проблемин изаһы заманы эврәзин ким тәрәфин-дән вә нә мәгсәдлә чағырылдығындан, онун иғтисади мөвгејиндән асы-лы олараг «эврәз», «бәј эврәзи», «јүзбашы эврәзи» терминләрини је-риндә ишләдилмәси илә мәсәләјә һүғуғи, һәм дә мәнтиғи бахымдан дүзкүн јанашылмыш олар.

Јухарыда гејд едиләнләрә әсасән белә бир нәтичәјә кәлмәк олар ки, эврәз ады илә мә'лум олан көмәклик адәтинин гәдим көкләри вардыр. Әслиндә гаршылыглы јардымын башга формалары кими, эврәзи дә мәншә е'тибарилә ичма торпаг саһиблији дөврүнә анд етмәк олар. Лакин сонракы инкишаф мәрһәләсиндә эврәз өзүнүн ил-кин мәзмунуну гисмән сахламагла, Азәрбајҗанда феодал мүкәлләфиј-јәтләриндән биринә чеврилмишдир. Ф. Енкелсин көстәрдији кими бир нәтичә әлдә едилмәси јолундакы фәалијјәтин даһа узаг нәтичәләри тамамилә башга, чох һалда һәммин нәтичәјә тамамилә әкс олур³¹.

Беләликлә, XIX әср вә XX әсрин әввәлләриндә дә эврәз Азәрбај-чанда кәндлиләрин јалныз торпаг саһибн үчүн ишләјиб өдәмәли мү-кәлләфијјәт олмајыб, һәм дә халгын көнүллү гаршылыглы јардым фор-масы иди. Она көрә дә эврәз көмәк формасы мәһз белә бир нөгтеји-нәзәрдән изаһ едилмәлидир.

Ш. А. Гулиев, Г. Дж. Джавадов

Об «авразе»

РЕЗЮМЕ

В историографии Азербайджана термин авраз означает только феодальную повинность.

По собранным же нами этнографическим материалам трудовые крестьяне авраз понимали как обычай оказания помощи друг другу. Но господствующие классы, используя благородный обычай народа в своих целях, включили авраз в феодальную повинность.

В статье нашли отражение также и другие вопросы, связанные с авразом. Таким образом, научно доказывается, что азербайджанский крестьянин воспринимал авраз как безвозмездную помощь односель-чанам.

Наряду с этим, в статье отмечается, что созданный с целью эксплу-атации авраз, в отличие от народного обычая, крестьяне называли бек-аврази, юзбаши-аврази и т. д.

²⁹ Г. Г. Писаревский. Уничтожение в закатальском округе зависимых от-ношений крестьян к бекам и кешкелевладельцам. Труды Института Истории АН Азәрб. ССР, т. I, Баку, 1947, стр. 98.

³⁰ А. Фон Гакестгаузен. Закавказский край, СПб, 1857, стр. 156.

³¹ К. Маркс в Ф. Енкелс. Сечилмиш әсәрләри. 2-чи ч., Баку, 1953, сәһ. 87.

Н. М. МАМЕДОВ

К ПРОБЛЕМЕ ЕДИНСТВА МЕТОДОВ ПОЗНАНИЯ

Метод исследования, являясь системой регулятивных принципов познавательной деятельности, всегда был предметом пристального анализа как философов, так и естествоиспытателей. Современный этап развития научного познания характеризуется нарастающей взаимосвязью методов познания. Правда, в какой-то мере этот процесс не был неожиданным для методологов, поскольку идея о едином методе познания восходит к античной философии. И даже в начальный период размежевания наук, в XVII—XVIII вв. не вызывало сомнения, что по мере развития науки все области ее будут охвачены единым методом исследования¹. Однако последующая чрезвычайно узкая специализация наук способствовала установлению тезиса «автономии» отдельных методов познания. Но как бы подсмеиваясь над этим тезисом, наука все более доказывает, что именно на перекрестке научных путей открываются новые законы природы, создаются методы, синтезирующие возможности пограничных научных областей.

Действительно, как могло случиться, что историк Луи де Бройль вывел формулу длины электронной волны, стал великим физиком, а Морис Уилкинс, физик, получил Нобелевскую премию в области биологии? Не скрывается ли за подобными фактами нечто более существенное, закономерное? Возможен ли единый метод познания, или каков предел синтеза методов? Ответить на эти вопросы можно лишь благодаря анализу вариаций методов исследования.

Происходящие изменения в возможностях отдельных методов исследования, являясь плодом данной ступени познавательного процесса, рельефно отражают и определяют самый механизм наметившейся тенденции глобальной интеграции наук. Поэтому выяснение природы взаимосвязи путей познания приобретает существенное значение для объективного понимания особенностей «самодвижения» науки.

Вместе с тем осмысление указанного вопроса переходит грань «чисто» философского обобщения. В период, когда усиливается насущная потребность в оптимизации научных исследований, осознание сути взаимодействия методов — имеющего громадные эвристические возможности — может явиться одним из важных каналов организации научного поиска. Стало быть, вскрывается и доселе недостаточно использованная одна из эвристических потенций самой философии, ибо без учета

¹ См.: Э. Б. Модина, У. И. Франкфурт. Проблемы науки в переписке ученых XVII в. Материалы XIII Международного конгресса по истории науки. М., Изд-во «Наука», 1971, стр. 98.

философских принципов взаимодействие элементов знания приобретает стихийный характер.

Естественно, в рамках небольшой статьи не представляется возможным систематическое освещение указанных вопросов. Мы попытаемся выявить лишь некоторые функции взаимодействия методов познания в развитии науки, а также произвести методологический анализ предпосылок и возможных пределов их универсализации.

Исходной предпосылкой нашего изложения будет являться: представление процесса развития науки как функционирования сложной динамической системы, входом которой является взаимодействие методов, новое, до сих пор неизвестное. Иначе говоря, процесс интеграции* мы представляем в виде генерирования знания системой наук, интенсивность которого определяется как производная от эвристического взаимодействия методов познания и их универсализации. Такое представление не противоречит и методологическому анализу, имеющему своим предметом закономерности функционирования науки как системы, порождающей знание (см. Философия, методология, наука. Изд-во «Наука», М., 1972). Безусловно, подобная модель отражает исключительно сложное явление, не поддающееся не только точному формально-логическому, но порой и качественному описанию. Однако рассмотрение в указанном плане весьма целесообразно. Ведь прогресс науки требует не только ретроспективного, но и прогностического анализа концептуальных условий для наиболее рационального развития.

* *

*

В самом широком смысле, как известно, различают два главных метода познания: диалектический и метафизический. Первый метод объективен, он отражает явления такими, какие они есть на самом деле, т. е. рассматривает объекты познания во взаимной связи, в движении. Диалектический метод, корни которого уходят в античную философию, верно схватывая общий характер всей картины явлений, «все же недостаточен для объяснения тех частей, из которых она складывается, а пока мы не знаем их, нам не ясна и общая картина»¹. Здесь в свои права вступает метафизический метод познания, благодаря которому удается разложить природу «на ее отдельные части, вырвать из всеобщей связи различные явления и рассматривать их изолированно»². Однако метафизический подход, способствуя познанию отдельных сторон явлений и предметов отражает их идеализированно, реально существующая взаимосвязь объектов игнорируется. Поэтому этот метод на определенном уровне познания исчерпывает себя, так как, познав отдельные явления, необходимо восстановить связь между ними, что возможно только на основе диалектического метода. В противном случае, как показал своими апориями еще Зенон Элейский, мысль, анализирующая части единого целого не во взаимной связи, может дойти до абсурдных выводов. Осознание односторонности, ограниченности, определенной абстрактности метафизического метода делают неизбежным всесторонний подход к явлениям, возможным «видеть за деревьями леса»,

Изложенное подчеркивает наличие противоречия при познании окружающего нас мира. «Отражение природы в мысли человека, —

* Здесь под интеграцией наук понимается получение новой информации на основе определенного синтеза элементов знания.

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 19, стр. 202.

² К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 20, стр. 546.

пишет В. И. Ленин, — надо понимать «не мертво», не «абстрактно», *не без движения, не без противоречий*, а в вечном *процессе* движения, возникновения противоречий и разрешения их»¹. В этой связи нам представляется, что внутренний источник «самодвижения» науки — суть взаимодействия наук — исходит от определенного сочетания в различные этапы познания диалектической и метафизической концепций. Иначе чем объяснить, что взаимодействие наук проявляется в единстве двух противоположных тенденций в развитии науки: дифференциации и интеграции? Ведь именно в связи с распространением в научном познании метафизического принципа: «Один после другого и один независимо от другого» — начался усиленный процесс дифференциации наук, породивший многочисленные методы и методики изолированно отражающие неограниченное многообразие окружающего нас мира. Интеграция же знаний, являясь отражением материального единства мира, усиливалась по мере осознания этого единства и, следовательно, из-за рецидива диалектического стиля мышления. Следует заметить, что благодаря необходимости *диалектического сочетания* при познании: всестороннего анализа и выделения той или иной стороны объекта, как существенного в нем, доказывается ненаучность как эклектики, так и софистики.

Характер современного этапа развития науки подтверждает управляющую суть взаимодействия методов исследования, что делает в то же время необходимым учитывать этого момента при теоретическом обосновании структуры исследовательских групп.

В наше время, с одной стороны, развитие науки идет так интенсивно вглубь, что специализация делает необходимым исследование предметов изолированно. С другой стороны, развитие науки идет и усиленно вширь, охватывая неучтенные связи между явлениями, требуя диалектического образа мышления. К тому же становится очевидным, что при узкой специализации, помимо других серьезных трудностей, происходит и адаптация стиля мышления исследователя к воспринимаемым фактам. Хотя природа этого удивительного явления недостаточно выяснена, не вызывает сомнения, что метафизический подход, превратившись в стиль мышления, создает гносеологическую основу психологической инерции субъекта, т. е. его приверженность к догматическому применению какого-либо метода или образа мышления при решении различных задач в той или иной области знания. Если учесть, что шаблонный способ мышления сказывается не только в оригинальности, «красоте» разрабатываемых теорий, а не приемлем вообще при разрешении «проблемных ситуаций», то станет понятным актуальность преодоления подобных консервативных тенденций.

Для устранения влияния психологической инерции в настоящее время разрабатывается ряд подходов, основными среди которых можно считать:

1. «Чисто» психологический подход, предполагающий активизацию творческих возможностей индивида;

2. Использование искусственных стимуляторов творчества (применение психофармакологических средств; использование методов и средств кибернетики для вызывания у индивида, так называемой психоинтеллектуальной генерации и т. д.).

Однако, видимо, глобальное разрешение этой проблемы следует ожидать при сочетании в исследовательской группе людей разных специальностей. Ведь психологическая инерция — это следствие обучения. Как показывает Дж. Диксон, если изучен какой-либо конкретный ме-

¹ В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 29, стр. 177.

тод, то вполне естественно появится желание использовать его вновь¹. Таким образом, существует прямая зависимость между стилем мышления индивида, его обучением (специальностью) и его подходом к объекту познания.

Рассмотрение явлений через призму методов ряда наук устраняет односторонний подход, делает возможным инверсию в мышлении исследователя, «выливающейся» впоследствии в новые открытия и изобретения. Взаимодействие «способов мышления» индивидов, составляющих исследовательскую группу, является, пожалуй, той динамической силой, которая приводит мыслительные процессы в действие и направляет их к «эврике». В обстановке «переkreщивания» мыслей, отражающих каждый по-своему какую-то сторону объекта познания, мотивируется генерирование нового знания. Именно поэтому эффективная работа исследовательского коллектива требует определенного сочетания в нем людей разных профессий, с разным складом мышления. Разумеется, здесь методологически определенным образом, выражается как единство материального мира, так и необходимость диалектического, разностороннего подхода к объекту познания.

Учитывание возможностей эвристического взаимодействия элементов знания изменяет установившиеся традиции познавательного процесса, его средства, способы подхода к отражению объекта. И это естественно. Последние неизбежно происходят при всяком непосредственном воздействии на теоретико-познавательные, логические концепции². Поэтому предпосылкой разработки теории организации исследовательских, входящих в коллектив, групп должны стать как социально-психические, так и философские принципы, учитывающие эвристическое взаимодействие «стилей мышления» специалистов в различной профессиональной ориентации. Этот путь, наряду, с усилением разностороннего развития личности, является действенным средством разрешения проблемы «шаблонного мышления».

Таким образом, взаимодействие методов исследования, являясь управляющим воздействием процесса «самодвижения» науки, определяя средства и формы теоретического мышления, должно отражаться и на структуре организации научных исследований. Думается, что это обстоятельство подчеркивает необходимость теснейшей связи и между самыми рефлексивными исследованиями, т. е. между методологическими, социологическими и психологическими подходами к научному творчеству.

* *

*

Применение метода одной науки в другой требует предварительно «приспособления» к эмпирическим фактам другого объекта познания, что неизбежно приводит к определенному их обобщению. Следовательно, взаимодействия методов познания выполняют и существенную стимулирующую функцию в процессе их универсализации.

Для выяснения предпосылок и объективных пределов универсализации методов исследования проанализируем онтологическую основу взаимосвязи наук. При этом весьма плодотворную методологическую функцию может выполнить диалектико-материалистическое учение о формах движения материи.

¹ См.: Дж. Диксон. Проектирование систем: изобретательство, анализ и принятие решений. М., Изд-во «Мир», 1969, стр. 37.

² П. В. Копнин. Марксистско-ленинская теория познания и современная наука. «Вопр. философии», 1971, № 3, стр. 28.

Здесь существенно учитывать три известных момента этого учения. Во-первых, то, что любая сложная форма движения материи содержит превзойденные в ходе эволюции менее сложные формы, вплоть до простейших. Во-вторых, что качественно различные объекты познания содержат некоторые общие формы движения, например, кибернетическую, механическую, тепловую и т. п. В-третьих, помимо понятия главной формы движения, употребляющегося в связи с общей классификацией форм движения, целесообразно выделить понятие побочной формы движения в конкретных материальных системах. Например, в биологической форме движения относительно самостоятельно выделяются химическая, физическая и другие формы движения, хотя они и подчиняются закономерностям биологической формы движения, главной в данном случае.

В соответствии с изложенным можно выделить и три относительно самостоятельные предпосылки, обуславливающие взаимосвязь наук.

Первая предпосылка определяется взаимодействием методов наук, отражающих как высшие, так и низшие формы движения материи. На этом уровне из-за качественного отличия форм движения материи взаимосвязь наук несколько слабая. Возможности взаимопроникновений методов исследования здесь проявляются в полной мере в промежуточных этапах исследования.

Вторая предпосылка определяется наличием общих, «абстрактных» форм движения материи в качественно различных объектах, благодаря которым методы таких наук как кибернетика, механика, термодинамика и т. п. приобретают свойства «механизма интеграции знаний». Отличительной чертой этих методов является поистине всеобщая универсальность. Суть их универсализма, возможности охвата явлений по глубине можно выяснить на примере кибернетического моделирования.

Кибернетическое моделирование — результат высокого уровня абстракции отождествления, при котором функции оригинала воспроизводятся независимо от вещественного субстрата. Функционализм кибернетического моделирования позволяет без предварительного математического описания исследовать сложнейшие функции самых различных явлений. Из-за сравнения внешних поведенческих функций качественно отличных системных уровней как в одной и той же, так и в различных формах движения материи его эвристические потенции несравненно высоки. Ведь исследователю как бы «подсказывается» путь выяснения особенностей проявления закономерностей, известных в одной форме движения материи и в других ее формах. Основу этой удивительной эвристики составляет проявляющаяся в качественно различных объектах познания, кибернетическая форма движения.

Естественно, информация, получаемая с помощью метода кибернетического моделирования, отнюдь не отражает полностью тех процессов, которые происходят в исследуемых явлениях. Как справедливо замечает И. Б. Новик, метод кибернетического моделирования универсален по широте применения, но не универсален (ограничен) по глубине охвата явлений мира¹.

Говоря об этих ограниченностях кибернетического моделирования, нужно отметить, что подобные методы относятся к категории «особенных методов» и, хотя дают нередко практически достаточные результаты, применяются для исследования отдельных сторон объектов, предшествуя их разностороннему исследованию.

Широкое использование методов кибернетики, теории систем и других «абстрактных» наук стимулирует распространение тенденций фор-

мализации, поскольку при этом происходят глубокие структурные изменения в самой ее природе. Влияние тенденций формализации научного эмпирические, так и теоретические науки, оказывая значительное каталитическое влияние на процесс обобщения методов исследования. Уникальное отвлечение от вещественного субстрата и исследование некоторых количественных отношений, отражающих определенную форму объекта познания.

Благодаря формально-логическому анализу научных знаний оказывается реальной автоматизация многих промежуточных действий исследователя путем внедрения вычислительных машин в процесс творчества.

Наконец, третья предпосылка взаимосвязи наук обусловлена необходимостью комплексного применения методов различных областей знания для исследования объектов, где помимо главной формы движения, проявляются и побочные формы.

Взаимосвязь явлений, предметов рано или поздно требует именно комплексного подхода к объектам познания. Поэтому эту тенденцию современной науки можно считать предвестником глобального синтетического объединения наук. Например, невиданного ранее комплексного подхода требуют вопросы, связанные с социальными явлениями, теорией наследственности, оптимизацией биосферы. В основе этого синтеза, как отмечает и К. В. Вейцзеккер должны лежать философские принципы, определяющие тесное взаимодействие естественных наук¹. Здесь со всей очевидностью подтверждается диалектико-материалистическая концепция о примате предметов исследования в синтезе знания.

Итак, связь форм движения материи обуславливает взаимодействие методов исследования, комплексное их применение, а качественное отличие форм движения ограничивает эту взаимосвязь. Взаимодействие методов, отражающих высшие и низшие формы движения материи, носит скорее характер «эвристического ключа», нежели абсолютного заменителя установившихся «классических» методов познания. Поэтому создание специфических методов и методик, специальных средств исследования, приемлемых только в данной узкой области науки, является в какой-то мере неизбежными «спутниками» познания, ибо процесс возникновения новых методов объективен и обусловлен качественным многообразием окружающего нас мира. Процесс универсализации методов исследования определяется распространением «особенных» методов и все нарастающей тенденцией формализации научного знания. Следовательно, степень универсализации методов зависит от комплекса потенциально ограниченных (в возможностях универсализации) параметров, что означает экспоненциальный характер процесса синтеза методов, т. е. возможность «квазисинтеза» путей познания.

Представляется, что экспоненциальный характер процесса синтеза методов исследования обобщенно выражает и взаимодействие двух конфронтирующих обстоятельств, сопутствующих познанию, из которых одно обусловлено необходимым условием процесса познания, требующего выявления только истины, а другое вызвано естественным стремлением субъекта к экономии интеллектуальных усилий. Указанная экспоненциальная закономерность, стало быть, есть глобальное отражение характерного для любого познавательного процесса своеобразного «компро-

¹ См.: Carl Friedrich von Weitzsäcker. Die Einheit der Natur. München, Carl Hanser Verlag. 1971.

¹ И. Б. Новик. О моделировании сложных систем. М., Изд-во «Мысль», 1965, стр. 204.

мисса» между «экономическими» свойствами мышления и требованием к адекватному отражению окружающего нас мира, «компромисса», при котором не искажается достоверность генерируемого знания.

Н. М. Маммадов

Идрак методларынын вәдәти проблеминә даир

ХҮЛАСӘ

Елми идракын инкишафы мұхтәлиф тәдгигат үсулларынын кетдикчә артан гаршылыглы әлагәсини көстәрир. Ајры-ајры тәдгигат үсулларындакы дәјишкликләр бир тәрәфдән бүтөвлүкдә елмдә кедән интеграллашма тәмајүлүнү габарыг шәкилдә әкс етдирир, дикәр тәрәфдән, бу просесин инкишаф механизмини мүүјјәнләшдирир.

Елмләрин гаршылыглы тәсирини идарә едән принципин көкләри объектин һәр тәрәfli тәһлили илә јанашы, онда бә'зән вачиб, даһа әсас көрүнән тәрәфин арашдырылмасынын диалектик бирлијиндәдир јалныз белә бирлик олдуғда софистиклик вә еклектликдән узаглашмаг мүмкүндүр.

Мәгаләдә дејилир ки, метафизик шүүр үслубунун тәсири нәтичәсиндә тәдгигатчыларда јаранан психоложи әталәтин гносеоложи көкләрини тәдгигат групларында мұхтәлиф ихтисаслы мұтәхәссисләрин чәмләшдирилмәси илә арадан галдырмаг олар. Бунула әлагәдар олараг, методолокијанын, елми сосиолокијанын, јарадычылыг психолокијасынын вә башга рефлексив елмләрин сых әлагәсинин зәрурәти нәзәр чатдырылыр.

Бурада һәмчинин тәдгигат методларынын универсаллашмаларынын онтоложик көкләри, бу просесин сүр'әтләнмәсиндә биликләрин формалашмасы тәмајүлүнүн ролу изләнилір. Ајдын олур ки, тәдгигат үсулларынын јахынлашмасы просеси експоненциал характер дашыјыр вә «квазисинтезлә» нәтичәләнә биләр.

М. Н. ӘЛИЈЕВ

ӘБУ ЈУСИФ ЈӘГУБ ИБН-ИШАГ ӘЛ-КИНДИ ҺАГГЫНДА ИКИ МҮЛАҺИЗӘ

Фәлсәфә тарихиндә Шәрг перипатетизми ады илә мәшһур олан чәрәјанын әсасыны гојан Әбу Јусиф Јәғуб Ибн-Ишаг әл-Кинди (790—871) Јахын вә Орта Шәрг халгларынын фәлсәфи фикир тарихини зәнкиңләшдирән чохлу фәлсәфи, мәнтиги, ријази, тибби, һәмчинин мусиги нәзәријјәси һаггында әсәрләрин мүүллифидир. Орта әср тарихчиләриндән ибн әл-Нәдимин (IX әср) ¹ *الفهرست* («әл-Фихрист»), ибн Чүлчүл әл-Әндәлүсинин (IX әср) *طبقات الاطباء والحكام* («Һәким вә философларын тәбәғәләри»), Чәмәләддин әл-Гифтинин (XIII әср) *إخبار العلماء باخبار الحكماء* («Алимләр һаггында философларын хәбәрләри»), ибн әбу Усәјбиәнин (XIII әср) *عيون الانباء في طبقات الاطباء* («Һәкимләр һаггында көзәл хәбәрләр») вә башгаларынын вердикләри мәлуматлара әсасән белә бир нәтичәјә кәлмәк олар ки, «Әрәбләрин философу» ады илә танымыш әл-Киндинин јарадычылыгы кениш вә мәһсулдар олмушдур. Мәнбәләрдә көстәрилир ки, әл-Киндинин тамамланмыш вә јарымчыг галмыш 380 әсәриндән бизә чох аз һиссәси кәлиб чатмышдыр. Әлимиздә олан ајры-ајры әлјазмалары вә тәзкирәләрин сәһифәләриндә һифз олунуб галмыш әсәрләр көстәрир ки, әл-Кинди өз әсәрләриндә дөврүнүн елм вә фәлсәфәсинин бүтүн сәһәләрини әһатә едән бөјүк зәка вә кениш әһатәли дүнјакөрүшүнә малик бир мұтәфәккир олмушдур.

Аристотел фәлсәфәсинин Шәргдә давамы олан Шәрг перипатетизми фәлсәфи фикир тарихиндә мұтәрәгги һадисә олмуш вә фәлсәфәнин сонракы инкишафына бөјүк тәсир көстәрмишдир. Шәрг перипатетизми чәрәјанына мәнсуб олан философларын фәлсәфи, ичтимаи вә сијаси көрүшләринин мүүјјән чәһәтләри А. Н. Богоутдинов, С. Н. Григорјан, В. У. Заһидов, Ч. В. Мустафајев, А. В. Сагадејев, М. М. Хейруллајев, Ә. К. Закујев вә башга совет шәргшүнаслары, философ вә алимләри тәрәфиндән өјрәнилмиш вә дүзкүн елми гијмәт верилмишдир. Бунун

¹ ابن النديم *الفهرست* بيروت ١٩٦٤، ص. ٢٥٥-٢٦١ (сонралар әл-Фихрист...)

² ابن جبيل *الاندلس طبقات الاطباء والحكام* القاهرة ١٩٥٥، ص. ٨٣-٨٤

³ جما الدين القفطى *إخبار العلماء باخبار الحكماء* لبيزق ١٩٠٣، ص. ٣٦٦-٣٧٣

⁴ ابن ابى أصيبعة *عيون الانباء في طبقات الاطباء الجزء الاول القاهرة ١٨٨٢* ص.

(сонралар: Ујун әл-әһбә) ٣٠١-٣١٣

ла јанаши, һәмнин тәдгигатчыларын әсәрләриндә әл-Киндинин дүнја-көрүшүнүн бә'зи чәһәтләринә диггәт јетирилмиш, бөјүк әрәб философу-нун Јахын вә Орта Шәрг халqlарынын ичтиман вә фәлсәфи фикир та-рихиндәки ролу кәстәрилмишдир.

Елми әдәбијјатымызда әл-Кинди һаггында елми әсаса малик ол-мајан бә'зи мұлаһизәләрә дә тәсадүф едилир. Бә'зи мұәллифләр тәрә-финдән тәқрар олуан һәмнин мұлаһизәләрдән бири «әл-Кинди Ари-стотелин он категоријасы әвәзинә беш илк субстансијаны — материја, форма, һәрәкәт, заман вә мөканы гәбул етмишдир» — фикридир⁵.

Бу мұлаһизәнин тәрәфдарларындан олан О. В. Трахтенберг орта әср тарихчиси әбу Давуд Сүләјман бин-һәјјан әл-Әндәлусинин

لم يكن بين فلاسفة الاسلام من اقتنى آثار أرسطوما اقتناه الكندي
(«ислам философлары арасында Аристотелин әсәрләрини әл-Кинди ки-ми билән јох иди») фикри илә разылашмыр⁶. Акад. В. К. Чалоян исә әл-Киндинин «Категоријалара» мұнасибәтиндән данышаркән, буну аша-ғыдакы кими ифадә едир: «әл-Кинди Аристотелин «он категоријасы» әвәзинә беш илк субстансијаны нәзәрдән кечирир»⁷. «Әл-Кинди Ари-стотелин чох да јахшы билмирди», — дејән В. Чалоян кәстәрир ки, «Онун (әл-Киндинин — М. Ә.) Плотинин «Еннеадлар» әсәриндән ајры-ајры парчаларын «Аристотелин теолокијасы» ады алтында тәрчүмә едилмәсиндә иштиракы буна мисалдыр»⁸. Орта әср әрәб фәлсәфәсин-дә јени платонизмин әсас мәнбәләриндән бири⁹ вә Плотинин «Еннеад-лар» әсәринин IV, V вә VI һиссәләри арасында намәлум јени платон-чу мұәллиф тәрәфиндән јазылмыш һәмнин әсәр христиан Әбдүл-Мәсинһ ибн-Абдулла ән-Нәми тәрәфиндән 840-чы илдә¹⁰ Сурија дилиндән әрәб дилинә тәрчүмә едилмиш вә әл-Кинди исә һәмнин әсәри Хәлифә әл-Мутәсимин оғлу Әһмәд бин әл-Мутасим үчүн ислаһ етмишдир¹¹.

Бу әсәрин әрәб дилинә тәрчүмә едилмәсиндә әл-Киндинин ролу бир тәрчүмәчи кими дејил, бир дилдән башга бир дилә (Сурија ди-линдән әрәб дилинә) тәрчүмә едилмиш әсәри үслуби чәһәтдән ислаһ (редактә) етмәкдән ибарәтдир. «Аристотелин фәлсәфи әсәрләрини вә онун тәрәфиндән верилмиш елмләрин тәснифатынын әл-Кинди тәрәфин-дән изаһ едилмәси кәстәрир ки, әл-Кинди Аристотелин мәнтиг вә тә-биәтшүнаслыға аид әсәрләриндән хәбәрдар олмуш вә «Метафизика»ны мұәјјән дәрәчәдә өјрәнмишдир¹². Гејд етмәк истәрдик ки, әл-Кинди Аристотелин мәнтиг вә тәбиәтшүнаслыға аид әсәрләрини садәчә бил-мәмиш, онун «Органону»нун бүтүн һиссәләрини тәфсир етмиш вә бу-нунла кифајәтләnmәјәрәк Порфиринин «Исагони» әсәринә, Аристоте-лин «Поетика» вә «Риторика» әсәрләринә, Афродизијалы Александрын јаздығы шәрһләрә дә тәфсир јазмышдыр¹³ ки, бу да онун *فيلسوف العرب*

⁵ История философии, т. I, 1941, сәһ. 229. О. В. Трахтенберг. Очерки по исто-рии западноевропейской средневековой философии, М., 1954, стр. 58—59. В. К. Ча-лоян. Восток-Запад, М., 1968, сәһ. 185; Философская энциклопедия, М., 1962, сәһ. 508.

⁶ О. В. Трахтенберг. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 58—59.

⁷ В. К. Чалоян. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 185.

⁸ Јенә орада, сәһ. 177—178.

⁹ А. Борисов. Арабский оригинал латинской версии, так называемой «Тео-логия Аристотеля» (Записки коллегии востоковедов при Азиатском музее АН СССР, 1930, т. 5, сәһ. 83).

¹⁰ Крал Брокелмана көрә һәмнин әсәр 220/835-чи илдә тәрчүмә едилмишдир. (Бах: K. Brockelman G. A. L. I. p. 203).

¹¹ كتاب اثولوجيا برلين ٩٨٨٣، ص. ٣.

¹² В. Чалоян. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 177.

¹³ N. Rescher, "Al-Kindi's sketch of Aristotle's Organon" (The new scholasticism, 1965, vol. 37, №1, p. 45).

«Әрәбләрин философу»¹⁴ кими шөһрәтләnmәсинә сәбәб олмушдур. Әл-Киндинин өзүнүн

رسالة كمية كتب أرسطاطليس و ما يحتاج في تحصيل الفاسفة
(«Аристотелин әсәрләринин мигдары вә фәлсәфәни өјрәнмәк үчүн нә рәфли өјрәнмиш»¹⁵, бөјүк јунан философунун экасына һејран галараг, Аристотелин әсәрләрини өјрәнмәји зәрури һесаб етмишдир¹⁶.

Кәстәрилдији кими, әл-Киндинин елми-фәлсәфи трактатларынын әксәријјәти итмиш вә ја һәләлик ашкара чыхарылмамышдыр. Әл-Кин-тиндә¹⁷ кәстәрир ки, онун كتاب الجواهر الخمسة («Беш субстансија һаггында») тракта-горјија һаггында») трактаты олмушдур¹⁸.

Әл-Киндинин башга әсәрләри кими, бу әсәр итмишсә дә, орта әср тарихчиләри тәрәфиндән онун әсәрләри сырасында гејд олунамышдур¹⁹.

Јухарыда адыны чәкдијимиз «Аристотелин әсәрләринин мигдары...» адлы трактатында әл-Кинди Аристотелин «Он категорија» әсәрини динин итмиш әсәрләринин сијаһысында *قصده أرسطو في المقولات* («Категоријаларда Аристотелин мәгсәди») трактатынын да ады чәки-лир²¹.

Әл-Кинди «Аристотелин әсәрләринин мигдары...» адлы трактатын-да бөјүк Стагритин әсәрләринин сијаһысыны верәркән орада сәһвәг Аристотелин адына јазылан әсәрләрдән²² һеч биринин адыны чәкмир *اثولوجيا أرسطو* («Аристотелин теолокијасы») ады илә танынан әсәри әрәб дилинә тәрчүмәсинин мұһәррири вә тәрчүмәчиси кими²³ танынса дә, һәмнин әсәрә иснад етмир. Бундан башга, һәмнин әсәрдәки идрак нәзәријјәсинин еманасијаја әсасландығы һалда, биз әл-Киндинин ид-рак нәзәријјәсиндә еманасијанын һеч бир изи вә тәсирини көрмүрүк»²⁴.

Јухарыда кәстәрилдији кими, әл-Киндинин «Он категорија» вә «Ка-тегоријаларда Аристотелин мәгсәди» әсәрләри итмишдир. Буна көрә дә тәдгигатчылар һәмнин әсәрләрин мәзмуну һаггында фикир сөјләјә билмишләр. Лакин әл-Киндинин «Аристотелин әсәрләринин мигдары» ...«адлы трактатында категоријалардан сәһбәт кедәркән там ајдын олур ки, көркәмли әрәб философу Аристотелин «Категоријалар» әсә-рини һәртәрәфли өјрәнмишдир. Әл-Кинди «Он категорија» әсәрини нә-зәрдә тутараг кәстәрир ки, Аристотел һәр бирисинин маһијјәти бизим

¹⁴ О'лери кәстәрир ки, әрәбләр «философ» адыны мүддәалары ислам дининин әлејһинә олан тәригәтләрин үзвләрини тәјин етмәк үчүн верирдиләр. (Бах: De Locy O'Leary How greek science passed to the arabs, London, 1949, p. 177).

¹⁵ Де., Л. О'лери Кәстәрилән әсәри, сәһ. 177.

¹⁶ رسائل الكندي الفلسفية الجزء الثاني القاهرة ١٩٥٣ (Сонра: Расаил...)

ص. ٣٦٤

¹⁷ Расаил... II ч., сәһ. 8—35.

¹⁸ Јенә орада, сәһ. 8.

¹⁹ Әл-Фихрист, сәһ. 256; Ујун әл-Әнбә, I ч., сәһ. 215. Әхбар Әл-Ула-ма... сәһ. 242.

²⁰ Расаил... I ч., сәһ. 365.

²¹ مؤلفات الكندي العراق الجديد، بغداد ١٩٦٢، العدد ١١—١٢، ص ٤٦
²² Орта әср фәлсәфә тарихиндә Плотинин (204—269) «Еннеадлар» әсәринин IV, V вә VI бөлмәсинин мұхтәсәр сурәти олан «Теолокија» вә күрчү философу Питер Иверин (V әср) «Сәбәбләр һаггында» әсәрләри сәһвән Аристотелин адына јазылмышдыр.

²³ Әл-Фихрист, сәһ. 252.

²⁴ Shaghbir Hasan al-Kindi as a thinker (Islamic Culture, vol. 29, 1955, № 1, p. 70).

тәрәфимиздән тә'јин олунмуш он категорија һаггында данышмағы гар-
шысына мәгсәд гојмушдур²⁵. Әл-Кинди көстәрир ки, «орада сөһбәт ка-
тегоријалар, јә'ни субстрат вә атрибутлар һаггында кедир²⁶. Субстра-
ты субстансија, атрибуту исә акциденсија адландырага әл-Кинди
јазыр: «Субстрат вә ја субстансија категоријасынын атрибуту ролуну
ојнајан доггуз категорија вардыр ки, бунлар кәмијјәт, кәјфијјәт, мұна-
сибәт, мөкан, заман, һәрәкәт, тә'сирә мә'руз галма, мәнсубијјәт вә
вәзијјәтдән ибарәтдир²⁷.

Әкәр биз әл-Киндинин категоријалар һаггында дедији вә «Аристо-
теллин әсәрләринин мигдары...» трактатында һифз олунуб галмыш фи-
кирләрини Аристотелин варлыг категоријалары һаггында фикирләри
илә тутушдуруб мұгајисә етсәк, там ајдын олар ки, Әл-Кинди Шәргдә
Аристотелин илк ардычылы олмушдур. Аристотел «Метафизика»да
(5-чи китабын 8-чи фәсли) маһијјәт категоријасындан данышаркән
көстәрир ки, галан категоријалар маһијјәт һаггында рәјдән ибарәт-
дир²⁸.

Бурада Аристотел галан доггуз категоријаны маһијјәт категори-
јасындан асылы, онунла һәр һансы бир мұнасибәтдә верир. Аристоте-
лә көрә, диқәр категоријалар анчаг һеч бир шәјдән асылы олмадан
мөвчуд олан маһијјәт категоријасы һаггында рәјләрдир вә ајрылыгда
өз-өзүнә мөвчуд олмулар.

Аристотелдә олдуғу кими, әл-Киндидә дә варлыг мәсәләси үмуми
вә ајрыча проблем кими нәзәрдә тутулур. О, ајрычылары—мәдди шәј-
ләри вә һисс үзвләри тәрәфиндән гавранылан шәјләри الجواهر الاولى
(биринчи субстансија), үмумини — чинс вә нөвләри исә الجواهر الثانية
(икинчи субстансија) адландырыр.

Мә'лумдур ки, Аристотелдә «биринчи варлыг» мұәјјән кәмијјәт вә
кәјфијјәтә малик мөкәнда, һәм дә мұәјјән заман дахилиндә һәрәкәт
вә инкишаф едәрәк башга шәјләрлә һәр һансы бир мұнасибәтдә олан
һисс үзвләри тәрәфиндән гавраныла билән мәдди шәјләрдир. «Икин-
чи варлыг» исә, Аристотелин фикринчә, реал сурәтдә мөвчуд олан мәд-
ди варлыгын нөв вә чинсини әһатә едир вә «биринчи варлыгын» ма-
һијјәтини изаһ едир. Әл-Кинди Аристотелдә олан варлыгын бу ики
нөвүнү гәбул едир. О, Аристотелин «биринчи варлыгыны» «биринчи
субстансија», «икинчи варлыгыны» исә «икинчи субстансија» илә ифа-
дә едир. «Беш субстансија һаггында трактатыны» әл-Кинди мәһз «би-
ринчи варлыға» һәср етмишдир.

Гәјд етмәк лазымдыр ки, «Беш субстансија» ады алтында јазыл-
мыш әсәрләр әл-Киндинин дөврүндә вә ондан габаг да мөвчуд олмуш,
Сурија христианлары вә һәрран шәһәриндән олан Сабиләр арасында
кениш јайылмышдыр. Јунан философу Емпедоклин адына онун бизә
кәлиб чатан ики мәшһур әсәриндән башга «Беш субстансија» адлы
бир әсәр дә јазылар. Әрәб дилиндән ибри дилинә тәрчүмә едилмиш
бу әсәрдән бә'зи парчалар јәһуди философу Сәлмун бин Чәбрунун
әсәрләриндә галмышдыр²⁹. Һәммин әсәрин һифз олунуб галмыш парча-
ларында һәммин беш субстансија көстәрилир: илк материја, ағыл, нәфс,
маһијјәт вә икинчи материја³⁰. Јени платончуларын еманасија нәзәриј-

²⁵ Расанл. I ч., сәһ. 379.

²⁶ Јенә орада, сәһ. 365.

²⁷ Јенә орада, сәһ. 366.

²⁸ Аристотель. Метафизика, М., 1934, сәһ. 88.

²⁹ الدكتور علي سامي النشار نشأت الفكر الفلسفي الاسلام الجز الاول القاهرة ١٩٦٦، ص ١٣٢.

³⁰ Јенә орада, сәһ. 132.

јәсинин әсасыны тәшкил едән һәммин беш башланғыч һаггында олан
бу әсәр чох кұман ки, јени платончуларын IV вә V әср нұмајәндәләри
тәрәфиндән тәртиб едилмиш, сонралар исә Емпедоклин адына јазыл-
мышдыр. Јени платончу фәлсәфәнин тә'сири алтында формалашмыш
исмаилизмдә һәммин беш илк субстансија руһ, нәфс, пассив материја
(илк материја—М. Ә.), бошлуг вә мөкәндән ибарәтдир. Әбу Бәкр әр-
Рази һәрраниләрин көстәрилән беш субстансијасыны олдуғу кими гә-
бул етмишдир. Әл-Киндинин «Беш субстансија һаггында» трактаты исә,
јухарыда көстәрилдији кими, башга мәсәләјә һәср едилмишдир. Әл-
Кинди анчаг ән'әнәви ады сахламыш, бу ад алтында өз дүнјакөрү-
шүндә материалист мејилли олдуғуну көстәрән бир трактат јаратмыш-
дыр. Әл-Киндинин көстәрдји беш илк субстансија исә илк материја³¹,
форма, һәрәкәт, заман вә мөкәндән ибарәтдир. Гәјд етмәк лазымдыр
ки, әл-Кинди илк материја, форма, һәрәкәт, заман вә мөкәны ајры-
лыгда субстансија адландырмыр. Әл-Киндидә көрә, илк материја вә
форма бирләшәрәк субстансија јарадырлар. Һәр шәјин әсасыны тәш-
кил едән бу мәдди субстансија «өз-өзүнә мөвчуд олур, акциденсија-
ларын дашычысы (субстраты) олуб, маһијјәти дәјишмир, тәсвир олу-
нур, тәсвир етмир»³².

Јухарыда дејиләнләр көстәрир ки, әл-Кинди Аристотели чох көзәл
билмиш, онун «Категоријаларыны» һәртәрәфли өјрәнмиш,
«Он категорија» адлы әсәр јазмыш вә һәммин әсәриндә категоријала-
рын субстансија, кәмијјәт, кәјфијјәт, мұнасибәт, мөкан, заман, һәрәкәт,
тә'сирә мә'руз галма, мәнсубијјәт вә вәзијјәт категоријаларындан иба-
рәт олдуғуну көстәрмишдир. Башга бир әсәриндә исә Аристотелин
«Категоријаларда»кы мәгсәдинн изаһ етмишдир.

Аристотелин «Категоријалар» әсәри варлыг категоријалары һаг-
гында олдуғу һалда, әл-Киндинин «Беш субстансија трактаты» көс-
тәрилдији кими, башга мәсәләјә һәср едилмишдир. Бүтүн бунлар көс-
тәрир ки, әл-Кинди һеч бир заман «он категорија» әвәзинә «беш субс-
тансија»ны гәбул едә билмәзди.

Бизчә, елми әдәбијјәтдә³³ кениш јайылмыш «әл-Кинди Гур'ана шүб-
һә илә јанашмышдыр» фикри һеч бир әсаса малик дејилдир. Биз бу
фикрә гаршы чыхмагла һеч дә бөјүк, алим, мұтафәккир философ әл-
Киндини диндар, исламын еһкамларына риәјәт едән бир схоластикә
чевирмәк фикриндә дејилик. Әл-Кинди һаггында јазан мұәллифләр,
«орада (Гур'анда —М. Ә.) гәјда, үслуб, көзәллик вә ја композисија
инчәлији јохдур. Әввәлдән ахырадәк зиддијјәтләрлә долудур, үмумиј-
јәтлә, артыг дәрәчәдә зәифдир»³⁴, фикрини онун адына јазмагла, он-
суз да материалист мејилли фәлсәфәсинин әсас чәһәтләри исламын еһ-
камларына зидд олан әл-Киндини учалтмаг истәјирләр.

Бир һәгигәти унутмаг олмаз ки, әл-Кинди феодализм чәмијјәти
дөврүндә јашамышдыр, һәммин дөврүн, ичтимаи мұһитин јәтишдирмә-
сидир. Динин һаким идеолокија олдуғу бир шәраитдә јашајан әл-Кин-
ди тәрәфиндән Гур'анын белә тәнгид едилмәсини кұман етмәк олмаз.
«Гур'ан һаггында белә фикирләр, һәгигәтән әл-Киндини әһатә едән, «ал-

³¹ Шәрг перипатетикләри јунан дилиндә «илк материја»ны ифадә едән термини «һәјулә» сөзү илә ифадә едирдиләр.

³² Расанл. I ч., сәһ. 66.

³³ О. В. Трахтенберг. Көстәрилән әсәри, сәһ. 58. А. М. Боггоутдинов. Очерки по истории таджикской философии. Душанбе, 1961, сәһ. 31. М. М. Хейруллаев. Мировоззрение фараби и его значение в истории философии. Ташкент, 1967, сәһ. 144. Краткий очерк истории философии, М., 1957, сәһ. 95.

³⁴ А. В. Сагадеев көстәрир ки, һеч бир әдәбијјәтдә мәнбәин көстәрилмәјән бу ситат ола билсин ки, В. Мурун «Аполокија»сындан көтүрүлмүшдур. (В. Сагадеев. «Новые публикации трактатов ал-Кинди «Народы Азии и Африки», «Наука», М., 1964, № 1, сәһ. 178.

ШУКЮФА МИРЗОЕВА

НЕКОТОРЫЕ ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ В «КАБУСНАМЕ»

Представители педагогической науки в Средней Азии, Иране и в других странах Ближнего и Среднего Востока высоко оценивали как учебное пособие, книгу, написанную знатным выходцем из гилинцев. Гилинцы — одно из древнейших населений южного побережья Каспийского моря. Написанная в XI в. книга под названием «Кабуснаме» прошла триумфальное шествие по многим векам вплоть до XIX в. как учебное пособие для знатных и незнатных. Написанная внуком эмира Кабуса Кей-Кавусом в назидание и поучение своему сыну Гилин-шаху, книга является ценным пособием не только «при изучении истории народов Средней Азии»¹, но и для изучения ряда других вопросов. Все исследователи² единодушно отмечают практицизм, изворотливость, выраженные в «Кабуснаме», как жизненное кредо феодала средневековья. Отдавая дань высокой художественности данного труда³, исследователи не касались вопросов искусства, изложенных в нем. Нам же представляются крайне интересными те главы книги, в которых автор рассматривает те или иные проблемы эстетики. Своеобразное изложение этих вопросов, простота и доступность делают эти главы крайне интересными для изучения, понимания вопросов о назначении искусства в жизни общества, о прекрасном, о видах и жанрах искусства. Учитывая назначение «Кабуснаме» как наставления для юношества, мы имеем возможность судить и об эстетических проблемах образования на Востоке. Вопросы эстетики занимают довольно большое место в «Кабуснаме». Две главы этой книги посвящены только искусству. В других главах также имеется ряд интересных суждений, позволяющих составить представление об эстетических положениях данной работы.

Музыка занимает довольно значительное место в «Кабуснаме». И это, пожалуй, не случайность и не личное пристрастие самого автора к данному виду искусства. Столь повышенный интерес к музыке — следствие того положения, которое сложилось во многих странах Ближнего и Среднего Востока.

Прежде всего, учитывая классовое происхождение автора «Кабуснаме», следует подчеркнуть, что музыка входила в тот перечень необходимых предметов, которые должен был знать представитель пра-

¹ Кабуснаме. Перевод, статья и примечания чл.-корр. АН СССР Е. Э. Бертельса. М., Изд-во восточной лит-ры, 1958.

² Е. Э. Бертельс, Эд. Браун, А. Крымский.

³ А. Крымский. История Персии, ее литературы и дервишской теософии. М., 1909, стр. 542.

Абдулла бин-Исмайл эл-Нашимини ислама дэ'вәтинә чавабдыр⁴⁷. Совет алими Зија Бунјадов кәстәрир ки, Јәғуб бин-Исхаг эл-Кинди мүсәлман илаһијјатчылары тәрәфиндән исламын христианлыгдан үстүн олдуғуну сүбүт етмәк үчүн Бағдада дэ'вәт едилмишдир⁴⁸.

Христиан эл-Кинди өзүнүн мәшһүр «Аполокијасын»да ислам динини тәнгид етдији кими, «башга динләри дә кәскин тәнгид едир»⁴⁹. «Бабәки Мәһәммәд пәјғәмбәрә ғаршы ғојур»⁵⁰.

Әбдүл-Мәсин эл-Киндини јаздығы «Аполокијанын» әһәмијјәтин; гејд етмәклә бәрәбәр кәстәрмәк лазымдыр ки, бурадакы фикирләри; һеч бир вәһлә «әрәбләрин философу» эл-Киндини адына јазмағ ол-маз.

Мә'лумдур ки, Јахын вә Орта Шәрг халқларынын ичтимаи, фәлсәфи вә сијаси фикирләрини өјрәнмәк үчүн илк аддымы Европанын буржуа алимләри атмышлар. Онларын әсәрләриндә јанлыш, гејри-елми вә тәләсик чыхарылмыш нәтичәләр јох дејилдир.

Һәгиги дүзкүн елми метод олан марксизм-ленинизм методолокијасы илә силаһланмыш совет шәргшүнас алим вә философлары Шәрг халқларынын фәлсәфи фикир тарихини өјрәнәркән бу сәһәдә буржуа алимләрини јаратдығлары елми ирсә нәзәр салмағла бәрәбәр, билә-васитә илк мәнбәләри тәдғиг етмәк әсасында дәғиг олмајан фикирләри рәдд едиб, онларын дүрүстләшдирилмәсинә чалышырлар.

М. Г. Алиев

О двух соображениях об Абу Юсуф Иагуб бин Исхаг Ал-Кинди

РЕЗЮМЕ

Абу Юсуф Иагуб бин Исхаг Ал-Кинди (790—871) является основоположником арабоязычного перипатетизма. Советские философы-востоковеды в своих исследованиях освещали отдельные аспекты мировоззрения Ал-Кинди и отметили роль философа в истории общественно-политической и философской мысли народов Ближнего и Среднего Востока. Вместе с тем в нашей научной литературе имеются необоснованные соображения. В статье рассматриваются два таких соображения:

1. Одно из них заключается в том, что Ал-Кинди якобы на место десяти категорий Аристотеля поставил пять прасубстанций — материю, форму, движение, место и время.

2. Другое соображение о том, что Ал-Кинди «якобы скептически относился к Корану».

В статье приводятся доводы автора, отвергающие как первое, так и второе утверждения.

⁴⁷ Әрәб дилиндә әсәрин ады беләдир: (Абдулла бин-Исмайл эл-Нашимини Әбдүл Мәсин бин-Исхаг эл-Киндини ислама дэ'вәт трактаты вә Әбдүл Мәсини эл-Нашимијә рәдд вә ону христианлыға дэ'вәт трактаты).

⁴⁸ Зија Бунјатов. Азербайджан в VII—IX вв. Баку, 1965, сәһ. 249.

⁴⁹ Абу Рейхан ал-Бируни. Избранные произведения, т. I, Ташкент, 1957, сәһ. 444.

⁵⁰ Зија Бунјатов. Обзор источников по истории Азербайджана, Баку, 1964, сәһ. 6.

вящей верхушки. Любопытно подчеркнуть здесь одну особенность — Кей-Кавус относит музыку к занятиям, связанным с наукой. Музыка у него входит в один ряд с такими видами деятельности, как врачевание лошадей, строительство, постройка карнизов¹. Как увидим впоследствии, Кей-Кавус отлично разбирается и в теоретических вопросах музыки, но в основном музыка у него выступает не столько как средство эстетического наслаждения, сколько как занятие, дающее возможность материального существования. Поэтому и разбор особенностей музыки, ее теоретических проблем теснейшим образом переплетается с множеством практических советов музыкантам-исполнителям, содействующих оплате их труда.

Органический компонент светского воспитания — музыка занимает большое место и в поэзии, и в изобразительном искусстве. Как правило, ни одно описание пиршества царей не обходится без музыки, а изображение музыканта с инструментом в руках становится традиционным в миниатюрах. Но так обстоит дело в светском обществе. Гораздо сложнее разобраться в том противоречивом толковании, которой подвергается в «мусульманском мире» сама музыка как вид искусства, теория музыки и непосредственное музыкальное исполнительство. Сложность обусловливается тем, что в странах, находящихся под эгидой мусульманской религии, складывается двойное отношение к музыке. С одной стороны, имела хождение версия о музыке, якобы запрещенной пророком Мухаммедом. Сущность данной версии сводилась к тому, что пророк Мухаммед якобы приравнивал музыку к пьянству, азартным играм, т. е. отнес ее к разряду греховного в жизни правоверных. С другой стороны, музыка занимала значительное место не только в светском мире, но и среди духовенства. Так, некоторые средневековые авторы утверждали, что Мухаммед высказывался за допустимость музыки среди мусульман. Итак, отношение к мусульманскому искусству противоречиво. Однако не следует впадать в ту или иную крайность при объяснении данного явления. Скорее всего надо исходить из анализа развития и становления музыкального искусства не только в связи с религией ислама, но учитывая и культурный уровень народов, попавших под эгиду религии ислама. Немаловажную роль играет и то обстоятельство, что арабы, прокладывая путь исламской религии, нередко сталкивались с фактом наличия высоко развитой культуры, тех или иных видов и жанров искусства. Пытаясь во что бы то ни стало использовать культуру покоренных народов для укрепления и процветания догматов исламской религии, завоеватели подчас даже прибегали к физическому уничтожению тех или иных представителей искусства. Страдали не только скульпторы, но и музыканты, а иногда и певцы. Последние, видимо, страдали не столько за музыку, сколько за содержание своих песен. Не совсем будет правильным, с точки зрения объективного анализа процесса развития культуры в странах Ближнего и Среднего Востока, если выделить в самостоятельное явление тенденцию запрета музыкального искусства. Ближе будет к истине, если рассматривать данное явление в общей борьбе за господство исламской религии, которую вело мусульманское духовенство против светской культуры. Борьба, которая на различных этапах видоизменялась, приобретала тот или иной оттенок. Так, если у маликитов, шафиитов, ханбалитов, ханифитов в их богословских сочинениях запрещение заниматься музыкой было узаконено, то в обрядах суфиев музыка занимала одно из основных мест. Обряды мистиков-суфиев очень часто сопровождалась музыкой. В сущности,

¹ Кабуснаме, стр. 172.

это явление может быть расценено как магическое понимание музыки. Можно было бы предположить, что оно является следствием влияния античной концепции, если бы танцы, которыми сопровождалось пение суфиев, не являлись неременной частью суфийских ритуалов. Если даже и допустить влияние античной концепции магического понимания музыки, то в «чистом» виде она никак уже не могла проявиться в странах феодального Востока. Теоретические высказывания мыслителей опровергают данное предположение. Отлично сказано об этом у «братьев чистоты». Последние так же, как и аль-Кинди, считали, что народы различаются между собой не только нравами и обычаями, но и музыкальными вкусами, что в каждой стране существуют особые, только ей присущие каноны музыки. Следует призадуматься, почему даже такой, казалось бы, запретный вид искусства, как танец, имел место в обрядах. Показательно, что в число десяти атрибутов души вдохновенной («души святых») входит и танец (суфийский)¹.

Члены ордена Мевлеви, основанного Джалал ад-Дином ар-Руми (XIII в.), считали танец важнейшей частью мистического ритуала. Танец занимал настолько большое место в их обрядах, что даже орден был назван братством «танцующих дервишей».

Можно также предположить, что пляски, сопровождаемые музыкой, являются скорее пережитками первобытнообщинного строя. На наш взгляд, не лишены научной почвы утверждения, касающиеся суфийских обрядов. Спесарев в «Реликтах домусульманских верований» категорически утверждает: «Несомненно, что поздним сугубо модифицированным вариантом... ритуально-магических действий являются суфийские радения среднеазиатских ишанов и дервишей»². В этих обрядах и музыка, и танец уже перестали быть запретными, а «братья чистоты», основной задачей которых было пропагандирование философских и научных знаний, даже создали специальный трактат «О музыке». Несмотря на противоречивые толкования музыкального искусства, оно, начиная примерно с IX—X вв. развивается и приобретает немаловажное значение, культурной жизни стран Ближнего и Среднего Востока. Теория музыки, музыканты-исполнители, воздействие музыки на человека и ряд других проблем, связанных с этим видом искусства, занимают обширное место не только в специальных трактатах о музыке, но и в трудах историко-мемуарного характера³, антологиях поэтов, в книгах по истории. Немаловажное значение имеет то обстоятельство, что в странах Ближнего и Среднего Востока, помимо философов и поэтов, занимающихся вопросами музыки, были и профессиональные теоретики музыки. Так, в историческом разделе трактата Дервиша Али (XVII в.) число теоретиков музыки достигает 120.

Музыкально-теоретическая мысль народов Среднего и Ближнего Востока, переплетаясь с проблемами философии, этики, психологии, а также с канонами религии ислама, выявляет ряд интересных положений, имеющих непосредственное отношение и к сугубо эстетическим проблемам. Так, к числу одной из важнейших эстетических проблем относится и проблема воздействия музыки на характер, нравственную природу человека. По утверждению мусульманских мистиков, музыка

¹ См.: Пять философских трактатов на тему Афак ва Анфус. Главная редакция восточной литературы. М., 1970, стр. 54.

² Пять философских трактатов на тему Афак ва Анфус, стр. 1.6 (О соотношении между человеком и вселенной. Критический текст, указатели и введение в изучение памятника А. Е. Бертельса. Под редакцией и с предисловием В. Г. Гафурова и А. И. Мирзоева).

³ См.: Пять философских трактатов на тему Афак ва Анфус, стр. 1.6 (О соотношении между человеком и вселенной. Критический текст, указатели и введение в изучение памятника А. Е. Бертельса. Под редакцией и с предисловием В. Г. Гафурова и А. И. Мирзоева).

открывает дорогу к аллаху, способствует созерцанию истины, и поэту она должна занимать соответствующее место на пути постижения божества. Отсюда и расчленение музыки на две составные части, которые предпринимали суфий. В музыке суфии различали физическую сторону и духовную. Так, один из представителей суфизма подчеркивал, что «звуки действуют на душу двояко: со стороны своего музыкального строя и со стороны подобия своего душе»¹. Воздействие музыки на нравственную природу человека, т. е. ее общественно-воспитательное значение, привлекают внимание выдающихся философов Востока, таких как Фараби и Ибн-Сина.

Так, Фараби в своей «Книге о классификации наук», в которой специально исследуются вопросы музыкальной теории, пишет: «Что касается науки о музыке, то она, коротко говоря, заключается в изучении видов мелодий, того из чего они слагаются, для чего их слагают, как их слагают и какими они должны быть, чтобы их действие (на душу) было более проникающим и впечатляющим»² (курсив наш — Ш. М.). Фараби разделяет науку о музыке на две части, две науки, «из коих одна образует практическую науку о музыке, а другая — теоретическую»³. Говоря о целях теоретической науки о музыке, Фараби выделяет вопрос о составлении совершенных мелодий, которые «сочетаются для поэтической речи, слагающейся согласно определенному порядку и строю, о способах применения поэтической речи соответственно тем или иным целям мелодии и об определении тех мелодий, которые благодаря этой речи становятся более впечатляющими и проникающими (в душу), достигая цели, ради которой их создают». Таким образом, одну из особенностей науки о музыке Фараби видит в воздействии ее на душу человека. Причем речь идет именно о воздействии на нравственность, так как Фараби подчеркивает, что наука о звуках (читай, наука о музыке) «полезна в том смысле, что умеряет нравы тех, которые потеряли равновесие, делает совершенными тех, которые еще не достигли совершенства и сохраняет равновесие у тех, которые находятся в состоянии равновесия»⁴. Такая постановка вопроса об общественно-воспитательном значении музыки характерна не только для Фараби; но и для ряда других философов, поэтов. Высокая оценка роли музыки в изменении нравственных качеств на Востоке была связана с тем пониманием мелодии, которое уже примерно с X в. прочно укоренилось не только в среде поэтов, но и философов и, конечно, теоретиков музыки. Мелодия, выражающая в непосредственной форме душевное состояние своего создателя, была в состоянии затронуть и самые сокровенные струны человеческой души. Отсюда, утверждали философы, идет и могучая воздействующая сила музыки как на душевное состояние людей, так и на их нравственные качества. Отсюда превосходство пения, музыки над человеческой речью, с которым мы сталкиваемся в эстетике стран Ближнего и Среднего Востока. К слову сказать, в пении муэдзинов больше ценился голос, мастерство, чем сам непосредственный текст Корана. Но, воздействующая сила музыки не ограничилась только областью нравственности, она распространялась и на чисто физическое состояние тела.

В «Кабуснаме» в ясной, доступной форме находят свое отражение музыкально-эстетические проблемы. Особенность их коренится в том,

¹ Цит. по кн.: «Памятники музыкально-эстетической мысли», 1967, стр. 316.

² Там же, стр. 259.

³ Там же.

⁴ Цит. по кн.: С. Н. Григорян. Из истории философии Средней Азии и Ирана (VII—XII вв.). Пер. с латин. А. И. Рубина, стр. 150.

что обобщая тенденции музыкального искусства, Кей-Кавус делает особый упор на исполнительском мастерстве. Данная постановка вопроса, несмотря на ярко выраженный утилитарный характер, в какой-то степени позволяет внести ясность и в саму теоретическую проблему. Прежде всего нам хотелось бы акцентировать внимание на эстетико-психологическом воздействии музыки. Кей-Кавус выделяет момент эстетического наслаждения в музыкальном искусстве, те радости чисто земного характера, которые музыка способна доставить человеку. А эстетическое наслаждение от музыки люди получают соответственно, во-первых, своему вкусу и, во-вторых, характеру. Не случайно Кей-Кавус акцентирует внимание на вкусах слушателей, и даже в несколько утрированной форме подчеркивает, что «самое большое искусство в музыке — то, чтобы угодить вкусам слушателя»¹. Видимо, практицизм в данном вопросе у автора «Кабуснаме» опять-таки одерживает верх над утонченностью и обремененностью самого автора, когда он пишет: «Если бы даже был несравненным мастером своего дела, все же смотри на вкусы твоих слушателей»² (подчеркнуто нами — Ш. М.). Речь в данном случае идет об эстетических вкусах слушателей. Эстетический вкус ставится в зависимость не только от степени образования, социальной принадлежности, но и от чисто возрастных признаков.

Так, люди с высоко развитым эстетическим вкусом это, по мнению Кей-Кавуса, «знатные и мудрые старцы», которые «знают применение музыкального искусства». Следовательно, высоко развитый вкус невозможен без знания специфических областей искусства, в данном случае музыки. Такие люди способны наслаждаться только хорошими мелодиями и напевами с глубоко философским содержанием. Когда же слушатели юноши и дети, то у Кей-Кавуса меняется и представление об их вкусах. Здесь уместна легкая музыка, а содержание — несколько даже фривольное, в особенности для юношей. Не только образование, но и возраст играет роль в формировании эстетического вкуса. Кей-Кавус ставит данный вопрос в зависимость от рода занятий. Так, военным и искателям приключений должны нравиться «мавераннахские дубейты о ведении войны и пролитии крови и прославлении погони за приключениями»³. Анализ понятия эстетического вкуса, эстетического наслаждения показывает, что Кей-Кавус рассматривает его как нечто изменяющееся, зависящее от нескольких факторов, в том числе и от физиологического состояния организма. Здесь уже в трактовке Кей-Кавуса просачивается довольно распространенная на Востоке теория медицинского воздействия музыки, которая расценивалась на Востоке, как лечебная терапия.

Кей-Кавус ставит музыкальное восприятие также в зависимость от времени года и настроения. Так, существуют «сообразно всякому настроению и времени года... песни весенние и осенние, и зимние, и летние»⁴. И музыкант, утверждает Кей-Кавус, должен знать, «что и в какое время нужно петь»⁵. В разделении музыкального восприятия слушателем на четыре времени года Кей-Кавус далеко не оригинален. Он повторяет широко распространенное среди теоретиков музыки, ученых и философов стран Ближнего и Среднего Востока версию о музыке как о внутренней основе космической системы. Трансформация пифагорейского учения о музыке на Востоке проявилась и в данной теории, которая

¹ Кабуснаме, стр. 205.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

рассматривала вопрос о музыкальных интервалах, уподобляя их расстояниям, существующим между сферами небесных светил. Одним словом, античные представления о музыке, в особенности пифагорейское, были особенно популярны на Востоке. Мусульманские теоретики, и это явно выражено в «Кабуснаме», разделяли музыку на четыре категории, соответствующие четырем временам года и четырем темпераментам. И все это определялось четырьмя элементами и четырьмя основными качествами. Четыре элемента — земля, вода, воздух и огонь и четыре качества — теплота, холод, влажность и сухость, как основные компоненты не только философских систем, но и эстетических взглядов — были довольно популярны на Востоке, несмотря на критическое отношение к ним со стороны отдельных представителей философской мысли.

Говоря о соотношении темперамента и музыки, Кей-Кавус поучает музыканта: «...смотри, если слушатель красен с лица и полнокровен, больше играй на второй струне, если бледен и желчен, — больше играй на верхней, если он смуглый и тощий и склонный к меланхолии, — больше играй на третьей струне, если же он белолицый и жирный и сырой, — больше играй на балке»¹. Кей-Кавус отлично осведомлен о греческих музыкальных теориях. Связывая музыку с темпераментом, он подчеркивает, что «эти струны сделаны по четырем темпераментам людей, так как румские мудрецы и музыкальные теоретики и все это искусство построили по четырем темпераментам»². При этом необходимо подчеркнуть, что автор «Кабуснаме» разделяет теорию музыки и исполнительское мастерство. Для музыкантов-исполнителей совсем не обязательно знать теоретические проблемы музыки. Кей-Кавус отмечает, что сказанное им относительно греческих мудрецов «к правилам и обычаям мутрибов не относится»³, но это должен знать тот, кому предназначается данная книга, т. е. Гилян-шах.

В «Кабуснаме» музыка, как мы уже отмечали, относится в один ряд с врачеванием лошадей, строительством, т. е. Кей-Кавус причисляет их к «занятиям, имеющим отношение к науке»⁴, а поэзию он ставит в один ряд с медициной, астрономией, математикой, землемерием, т. е. с науками, имеющими «связь с каким-нибудь занятием»⁵. Разделяя музыку на два различных рода, Кей-Кавус тем не менее подчеркивает, что между мелодией и текстом песен должно существовать соответствие. Это очень важно. В этом суть и особенность музыки Востока. Мелодии макамов выявляют тончайшие психологические нюансы человеческих переживаний. И в более углубленном понимании сущности их первостепенную роль играют и поэтические произведения, положенные на музыку. Не случайно Кей-Кавус поучает: «Когда разучиваешь песнопение, соблюдай вкус, не пой газели и таране без размера и не пой так, чтобы пение шло само по себе, а музыка сама по себе»⁶.

Поэзия так же, как и музыка, занимает довольно большое место в «Кабуснаме». Кей-Кавус метко и точно характеризует социальное положение поэта, так же как и музыканта. Он называет музыканта «поденщиком», а между поэтом и базарным торговцем не видит различия. Откровенно и грубо подчеркивая зависимость поэта, музыканта от воли хозяина, Кей-Кавус ставит определенные условия для создания поэтического произведения. Так, прежде всего «поэт должен знать ха-

актер прославляемого и знать, что тому нравится. Тогда он сможет так прославить его, что тому понравится. Пока ты не скажешь того, чего он хочет, он тебе не даст того, что тебе нравится»¹. Таким образом, поэт — это лишь всего-навсего слуга того, кто сможет хорошо оплатить его труд. А слуга прежде всего должен знать свое место. Кей-Кавус цинично подчеркивает, что и мера подлости и угодничества в поэзии определяется ролью и значением самого хозяина. Поэтому, предупреждает, что в прославлении, где прославляемый того стоит². Ясно, что в данном случае мера достоинства прославляемого зависит от степени его платежеспособности. Но, вместе с тем Кей-Кавус не упускает из виду личные достоинства прославляемого и предостерегает поэтов от гиперболических восхвалений несуществующих доблестей. Полны ядовитого сарказма его предостережения поэтам: «О том, кто и жога никогда не засовывал за пояс, не говори: меч твой поражает львов, а гневом ты пронизываешь гору Бисутун, стрелой же рассекаешь вола. Тому, кто и на осле никогда не сидел, не говори, что конь его подобен Дульдую, и Бураку, и Рахшу, и Шебдизу»³.

Видимо, Кей-Кавус слишком хорошо знает меру низости придворных стихоплетов. Вместе с тем в поэзии Кей-Кавус видит и источник эстетического наслаждения, он ценит поэтическое искусство. Не совсем справедливым представляется нам суждение о том, что «Кей-Кавус поэзию расценивает только с точки зрения доходности, величия поэтического творчества для него не существует, поэт — такой же ремесленник, как и всякий другой»⁴, в этом не может быть сомнения. Но здесь есть одна особенность, которая заслуживает внимания: отношение самого Кей-Кавуса к ремеслу, к труду. В этом вопросе у Кей-Кавуса налицо явное противоречие. С одной стороны, ни одна профессия не является для него унижительной, ему не присущи кичливость аристократа, брезгливое отношение к труду оплачиваемой профессии. Поэтому, если поэзия или музыка — доходное занятие, на них можно просуществовать, то и не должны брезговать ими и потомки шахов (в данном случае Гилян-шах). Ремесло на Востоке высоко оценивалось. Овладение каким-нибудь ремеслом считалось не зазорным даже для членов царствующей фамилии. Для «сыновей же простого народа нет наследства лучше, чем ремесло, хоть ремесло и не дело для знатных»⁵. С другой стороны, оплачиваемое ремесло для знатных Кей-Кавус считает унижительным, но тем не менее знание ремесла необходимо, и «пусть сыновья знатных людей знают сотни ремесел, если они только ими не зарабатывают, то это не укор, а достоинство»⁶. Знание, всестороннее развитие для человека эпохи феодализма высоко оценивались представителями господствующей верхушки.

Поэтому не удивительно, что принц Ибрагим-Мирза (XVI в.) владел многими ремеслами, вплоть до изготовления яств и шитья перчаток⁷.

Кей-Кавус отделяет ремесло от искусства. «Искусство — одно дело, ремесло — другое». Но вместе с тем Кей-Кавус отмечает, что «ремес-

¹ Кабуснаме, стр. 204.

² Там же.

³ Там же, стр. 172.

⁴ Там же.

⁵ Там же, стр. 204.

⁶ Там же, стр. 201.

¹ Кабуснаме, стр. 201.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Кабуснаме, стр. 36.

⁵ Там же.

⁶ Там же.

⁷ См.: Казн-Ахмед. Трактат о каллиграфиях и художниках. Введение, переводы, комментарии проф. Б. И. Заходера. М.—Л., 1947, стр. 17.

ло — величайшее искусство». В этом смысле для Кей-Кавуса и искусство, и ремесло, и наука — одно и то же. Все они имеют одинаковую ценность для жизни. Уметь хорошо прожить на этой земле — тоже величайшее искусство для автора «Кабуснаме».

Вероятно, мы не впадаем в крайность, если выскажем предположение, что, по немногим эстетическим высказываниям в этом произведении, искусство есть не что иное, как область творчества, в которой гармония, мера, ритм, достигают своего совершенства. Причем для Кей-Кавуса не имеет принципиального значения: это ремесло, или наука, или непосредственно область самого художественного творчества. Это характерное воззрение для Кей-Кавуса окрашено и нотой рационализма — все, что дает возможность безбедного существования, заслуживает внимания.

Несмотря на все сказанное, Кей-Кавус отдает дань высокой поэзии и, можно сказать, пытается приблизить поэзию к самой жизни. Владея всем арсеналом схоластической поэтики, он ограничивается только лишь упоминанием, перечислением терминологии. Он останавливается на таких сторонах поэтического творчества, которые говорят о тонком понимании особенностей поэзии, не оторванной от реальной действительности. Перечисляя жанры поэтического искусства, Кей-Кавус упоминает газели, касиды, сатиру, элегии и стихи аскетического характера. Кей-Кавус подробно перечисляет термины схоластической средневековой поэзии и поясняет, что «эти пятьдесят три размера и восемьдесят две разновидности, которые вытекают из этих семнадцати метров, все уясни себе»¹. Ибо для написания стихов, по Кей-Кавусу, недостаточно только лишь способностей, нужны еще и специфические знания о поэзии, как о науке. Поэтому Кей-Кавус и советует: «пиши, это можно, но изучи науку о размерах и теорию поэзии, и эпитеты, и критику стиха, чтобы, если случится между поэтами состязание, тебя не одолели, а если начнут испытывать, ты не ослабел бы»². Но, посмотрим, насколько Кей-Кавус придерживается принципов схоластической поэзии, когда речь заходит о содержании самих стихов. И в данном вопросе нас прежде всего удивляет несовместимое ни с классовым происхождением, ни с мировоззрением аристократа, категорическое требование Кей-Кавуса о том, «что при написании газели и песни нужно говорить попроще и поэтичнее, и с легкими рифмами, «холодной и странной игры словами» не применять, а говорить «наподобие влюбленных изящными словами» и применять «приятные образы, чтобы это правилось и знатным и простым (подчеркнуто нами — Ш. М.)»³.

Кей-Кавус пространно, насколько это допускают рамки его дидактических поучений, разбирает специфику того или иного поэтического произведения, и его требование о доступности стихов и простым и знатным, вытекает именно из роли поэзии, какой она должна быть в обществе. Поэт, по мнению Кей-Кавуса, складывает стихи «для (других) людей, не для себя»⁴. Раз это так, то поэт должен остерегаться «речей темных и речей о вещах, которые ты знаешь, а другой не знает и которые нужно растолковывать»⁵. Следовательно, доступность, простота содержания поэтических произведений является не случайностью, а основным требованием автора «Кабуснаме». Далее, исходя из основного принципа доступности, Кей-Кавус считает, что для стихотворения недоста-

точно только размера и рифмы, а необходимо, «чтобы было искусство и остроумие в стихе и в ритме, и в мелодии...»¹. И будь то любые стихи — газель ли, сатира ли, элегия или даже аскетические стихи, Кей-Кавус советует придерживаться наибольшего красноречия и никогда не употреблять «несовершенных речей». Хотя изворотливость и практицизм, по мнению всех исследователей, являются лейтмотивом «Кабуснаме», однако в вопросах поэзии он иногда и отступает от своего основного принципа. Так, например, он предостерегает от чрезмерной лжи в стихах, «хотя лживая гипербола и является достоинством стиха»². Кей-Кавус выступает и против слепого подражания в стихосложении, так как подражательство не дает возможности для роста поэтического дарования. Поэтому в «Кабуснаме» и подчеркивается, «что бы ты ни писал, говори свои слова, а не повторяй слова (других) людей, ибо (иначе) твой характер не расширится и ристалище твое не станет просторным и, ты так и останешься на том уровне, на котором ты впервые начнешь писать»³.

На различие в стилях элегии, сатиры, касиды Кей-Кавус делает особый упор. Он подчеркивает противоположность сатиры и касиды, элегии и газели.

В поэзии Кей-Кавус чрезвычайно ценит то наслаждение, которое оно доставляет окружающим. Эстетическая ценность произведения поэтического творчества не отделяется у него от тех чисто практических выгод, которое можно извлечь из ремесла поэта. В этом вопросе Кей-Кавус не останавливается ни перед чем. Даже вера, религия ислама расцениваются им как объект поэтического творчества. Совершенно откровенно и цинично он советует делать и религию объектом прибыли. Он пишет: «Если же будут у тебя способности писать об аскетизме и единстве божием, то не плошай, это для обоих миров хорошо»⁴.

Оставляя в стороне все то положительное, что содержится в советах Кей-Кавуса относительно поэзии, нам хотелось бы обрисовать самого поэта, каким он должен быть согласно представлению в данном труде. Прежде всего — это полная зависимость от воли своего хозяина, отсутствие каких-либо принципов и, что особенно интересно, полная индифферентность в вопросах религии ислама. Но, при этом высокая образованность, умение тонко разбираться и в вопросах теории поэзии. Призвание поэта к тому или иному жанру должно зависеть от того, насколько находит сбыт тот или иной жанр. Кей-Кавус советует не приучаться «писать сатиры, ибо не всегда кувшин воды возвращается целым»⁵.

В «Кабуснаме» разделяется сфера поэзии и прозы. Сам автор отличается высоким уровнем художественного изложения. «Кабуснаме» является одним из интереснейших литературных памятников. И несмотря на это проза ставится Кей-Кавусом намного ниже, чем поэзия. Безусловно, в этом сказывается и традиция поэтического мастерства, и роль поэзии, и та высокая оценка поэтического искусства, которая характерна для стран Среднего и Ближнего Востока.

Разбирая специфику поэзии и прозы, Кей-Кавус подчеркивает различие в их специфике. Слово — основной материал, которым пользуются и в поэзии, и в прозе. Но в поэзии есть своя особенность. Один и тот же материал может быть использован по-разному. Видимо, об этом говорит автор «Кабуснаме», когда выдвигает требование о недопустимости употребления в стихах тех «слов, которые употребляют в прозе,

¹ Кабуснаме, стр. 200.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Там же, стр. 199.

⁵ Там же.

¹ Кабуснаме, стр. 199.

² Кабуснаме, стр. 201.

³ Там же.

⁴ Там же.

⁵ Там же.

ибо проза — как райат, а стихи — как царь. То, что райату годится, то падишаху не годится»¹.

В средневековье в странах Ближнего и Среднего Востока индивидуальное мышление находилось на очень высокой ступени развития и не удивительно наличие законченных эстетических концепций. Эстетическое сознание не только переплеталось с религией и моралью, но порой и отделялось от него. Но у Кей-Кавуса в его труде оно связано с чисто и жизненным подходом к действительности. И музыка, и поэзия, как и другие виды искусства, рассматриваются только в связи с жизнью, с практическими потребностями. В этом труде нет «чистого» любования ритмами, рифмами, а все эстетические проблемы тесно связываются, а иногда огрубляются в зависимости от потребителя. И зависимость искусства от вкусов и потребностей имущих возводится в высший принцип.

Кей-Кавус при рассмотрении отдельных видов и жанров искусства больше исходит из светского понимания его, даже тогда, когда вопрос ставится на фоне религии. Так, например, пение Кей-Кавус одобряет и для дервишей. Одобрительное отношение и к пению, и к танцу для дервишей уже было в теософской литературе. Он же акцентирует внимание еще на одном очень существенном психологическом штрихе, который придает совершенно иной характер, отклоняя эти пляски и песню от эстетического служения божеству. Суть в том, что, помимо пения и танца дервишей, Кей-Кавус говорит и о веселии: «Потому-то веселение и танец, и пение они ввели как средство утешения, а если дервиш не будет склоняться к пению и чтению нараспев, он всегда будет гореть в огне размышления»². Все, что имеет отношение к практической деятельности человека эпохи феодализма, — все связывается и с образом правления, и с догмами господствующей морали, и религии, и эстетических концепций. И следует подчеркнуть, что Кей-Кавус довольно редко отступает от точки зрения представителя господствующей верхушки, для которого земная жизнь богата роскошью и наслаждениями. И то, что составляет для представителя низов первую практическую потребность, средство к существованию, то для феодала несет в себе прежде всего элементы развлечения, становится объектом эстетического наслаждения. Так, охота для феодала становится всего-навсего средством развлечения. Охота на Востоке обставлялась как театрализованное представление мужества, храбрости, доставляющее такое же эстетическое наслаждение, как поэзия, танец, музыка. Целью царя на охоте, подчеркивает Кей-Кавус, должно быть развлечение, а не добывание пищи.

Из всего окружающего имущий должен извлекать не только пользу, но и удовлетворять свои эстетические чувства. С этой точки зрения, Кей-Кавус подходит и к институту рабства. В данной работе нас интересуют чисто эстетические проблемы, и потому мы коснемся только тех сторон в вопросе рабства, которые представляют определенный интерес и для эстетических взглядов средневековья, в частности понимания прекрасного.

В «Кабуснаме» представление о красоте чаще связывается с внешней физической красотой. Кей-Кавус высказывает ряд интересных суждений о красоте. Он акцентирует внимание на гармонии, согласованности отдельных черт у представителей различных народов. Красота внешняя не только в правильности отдельных черт, в красоте тех или

иных частей тела, а в гармонии и их согласованности. Но, рассматривая чисто внешние признаки красоты, Кей-Кавус связывает их в определенной степени и с внутренним духовным обликом. Красота и взгляда хорошо то, что окажется безобразным, и очень безобразно то, что окажется хорошим. А затем лицо человеческое не всегда имеет свой (естественный) вид: то оно клонится к красоте, а то к безобразию»¹.

Даже у государственных деятелей Кей-Кавус связывает внешние признаки с внутренним миром. Вопрос о представительности везира связан у Кей-Кавуса с наличием богатого внутреннего мира. Немного забавно звучит описание внешности везира. Оказывается, умудренный жизнью зрелый человек, который может вершить государственные дела, должен быть «благобразным» стариком, «в полном обладании силы, мощного сложения, с большим животом»². И совсем уже было бы комично отрицательное отношение к «тощему, малорослому, чернобо-родому», у которого «нет никакой представительности», если бы они не исходили от представителя восточных феодалов XI в., мыслящего в рамках своего класса.

Но искусство, эстетические вопросы связываются у Кей-Кавуса с философией. Искусство на Востоке, как правило, было насыщено философией, так же как и сами философские системы облекались в совершенные художественные произведения. Не случайно, подчеркивая гармонию содержания и формы не только поэтических, но и музыкальных произведений, Кей-Кавус обращает внимание на насыщенность содержания философскими проблемами. Так, вопросы бытия, бренности, суетности житейские должны стать содержанием полноценных художественных произведений. Что касается вопроса взаимосвязи морали и искусства, то «Кабуснаме» являет собой прекрасный пример откровенно циничного по-прания моральных норм даже своей эпохи, своего класса. Нет незыблемых моральных норм. Все это ценится в зависимости от степени прибыльности, доходности. Из всего следует извлечь выгоду — из красоты, даже из произведений искусства. Изворотливость автора бросается в глаза при постановке и решении каждого вопроса. Вместе с тем следует отметить, что в «Кабуснаме» очень ценна именно эта сторона. Цинично обнажается сущность искусства и морали в классовом обществе. И, что особенно замечательно, это сделано представителем господствующего класса, который смотрит на действительность глазами средневекового феодала.

Эстетические вопросы и проблемы, рассмотренные в «Кабуснаме», являются отражением высокоразвитых эстетических концепций стран Ближнего и Среднего Востока. Изучение данных вопросов в «Кабуснаме» содействует и изучению особенности развития эстетики и в Азербайджане, так как культура стран Ближнего и Среднего Востока находится в тесной взаимосвязи. Игнорирование взаимовлияния в изучении тех или иных концепций: будь то философские или эстетические — приведет только лишь к односторонности в освещении истории эстетики Азербайджана.

Ш. Ш. Мирзэева

«Габуснаме»дә бир сыра естетик проблемләр

ХУЛАСӘ

Мәгалә Шәрг естетик фикринин мүнәввир мәрһәләсини өзүндә әксетдирән, XI әсрин әдәби сәрвәтләриндән сајылан «Габуснаме»нин нәзәрини

¹ Кабуснаме, стр. 200.

² Кабуснаме, стр. 252.

¹ Кабуснаме, стр. 137.

² Там же, стр. 233.

эстетик тәһлилинә һәср олунмушдур. Бурада мұәллиф әсасән бәдин
јарадычылығла, хусусилә мусиги вә поезија илә әлағадар мәсәләләрә
мұасир нөгтеји-нәзәрден, марксист-ленинчи эстетика мөвгејиндән өз
мұнасибәтини билдирмәјә чалышмышдыр.

«Габуснамә» әсәриндә галдырылмыш эстетик проблемләрин, һәр
шејдән әввәл, феодализм дөврүндә Орта вә Јахын Шәргдә јайылмыш
эстетик консепсијаларла әлағадар олдуғуну гејд едән мұәллиф ејни
заманда һәмин проблемләрин тәдгигинин Азәрбајчан эстетик фикир
тарихинин өјрәнилмәсиндә дә мұсбәт мә'на кәсб етдијини көстәрир.

А. М. ШУКУРОВ

ДИНИ АДӘТ-ӘН'ӘНӘЛӘРИН МӘНШӘЈИ ВӘ МАҢИЈЛӘТИ

Адәт вә ән'әнәләр чәмијјәтин мә'нәви һәјатынын мұһүм бир һиссә-
сини тәшкил едир, мә'нәви һәјата фәал тә'сир көстәрирләр. Адәт анла-
јышына мұхтәлиф тарихи мәрһәләләрдә адамлар арасында сабитләш-
миш, нәсилдән-нәслә кечән вә ичтимаи рәј күчүнә горунуб сахланан
давраныш гәјдалары, вәрдиш үзүндән һәјата кечирилән һәрәкәтләр
дахилдир. Чүнки адәтләр узун тарихи инкишафда дәфәләрлә тәкрар-
ланараг ән'әнәјә чеврилирләр. Адәтләр ән'әнәләрә нисбәтән даһа гә-
димдир. Ән'әнә тарихән јаранан вә нәсилдән-нәслә әјани шәкилдә чат-
дырылан адәтләрин, јашајыш тәрзләринин, давраныш нормалары вә
гәјдаларынын мәчмусудур ки, һәмишә ичтимаи рәјә әсасланмышдыр.
О, ибтидан итима дөврүндә јаранмыш чәмијјәтин бүтүн саһәләрин әһа-
тә етмиш, инсанларын ичтимаи давранышыны тәнзим етмиш вә исти-
гамәтләндирмишдир. В. И. Ленин јазыр: «...Бир заман варды ки, дөв-
ләт јох иди, үмуми әлағә, чәмијјәт өзү, интизам, әмәк гәјдасы, адәтләр,
ән'әнәләрә әсасланырды»¹.

Адәт-ән'әнәләрдә, һәр шејдән әввәл, инсанын реал һәјаты, онун тә-
биәт вә чәмијјәтлә әлағә вә мұнасибәти, адамлар арасындакы гаршы
зығлы мұнасибәтләр, өзү дә тәкчә шәхсијјәтин мөвчудлуғу үчүн јох,
бүтөвлүкдә чәмијјәт үчүн мұһүм олан мұнасибәтләр әкс олунур.

Мин илләр әрзиндә халг кәнд тәсәррүфаты ишләринин башланма-
сыны вә гуртармасыны, илин фәсилләринин бир-бирини әвәз етмәсини,
шәхси һәјатын мұхтәлиф моментләрини (никаһ, ушағын доғулмасы,
јахын адамларын өлүмү вә с.) гејд етмишләр. Халг һәр чүр һадисәни
гејд етмәмишдир. Әксинә, дөври олараг бир вә ја бир нечә нәслин
һәјатында тәкрар олунан, халгын тарихиндә, ајры-ајры коллективин
һәтта ајрыча фәрдин һәјатында хусуси рол ојнајан һадисәләри гејд
етмишдир.

Өзүнүн әһатә вә тә'сир даирәсинә, ичтимаи һәјатдакы ролуна кө-
рә ән'әнәләр мұхтәлиф нөвләрә бөлүнүр. Гәбилә, тајфа, халг, милли,
дини, пешә,мәишәт ән'әнәләри вә с. бунлара мисал ола биләр. Бу ән'-
әнәләр кечмиш нәслин дүнјакөрүшүнү, әхлағи нормаларыны мұасир
дөврә кәтириб чыхармышдыр. Тарихи кечмиш бизә һәм мүтәрәғги,
һәм дә мүртәчә ән'әнәләр вермишдир. Бу мүртәчә ән'әнәләрдән бири
вә ән спесифики дини ән'әнәләрдир. Дини ән'әнәләрә дини бахышлар,
дини ајин вә мәрәсимләр, тәбиәт вә чәмијјәтдәки һадисәләрә мұнаси-
бәтдән доған шиширдилмиш, һәтта әфсанәләшдирилмиш дини адәт, гәј-
да, давраныш тәрзләри дахилдир.

¹ В. И. Ленин. Әсәрләри, 29-чу ч., сәһ. 483.

Дини эн'анэлэрин мәншәји ибтидан ичма дөврүнә кедиб чыхыр. Мә'лум олдуғу кими, фөвгәлтәбии гүввәләри рәһмә кәтирмәкдән өтрү ибтидан инсанлар мүхтәлиф ајинләри ичра едирдиләр. Јағыш јағдырмаг, көјләри рәһмә кәтирмәк вә с. һаггында мәрәсимләр вә маһнылар һәлә ибтидан дөврдә мејдана чыхмышдыр. Ибтидан дин формалары тотемизм, фетишизм, сәһрбазлыг вә с. өзүнәмәхсус адәтләри доғурмуш-дур ки, бунлар да сонрадан мејдана кәлмиш дүңја динләринин адәт-ән'әнә системинин мәнбәји ролуну ојнамышдыр. Гурбан кәсмәк адәти тотемизм, руһларла әләгәдар ајин вә мәрәсимләр исә анимизм галыг-ларыдыр. Өлән кәсә вә онун руһуна гајгы кәстәрмәк, ахирәтдә «онларын һәјатыны тә'мин етмәкдән өтрү» мејити палтарда басдырмаг, гәбрә мүхтәлиф јемәк, аләт вә силаһлар гојмаг, гәбрин үстүндә шам јандырмаг вә с. бу илк дини адәтләр мүасир динләрдә дә бир чох чәһәт-ләрини сахлајыр. Синифли чәмијјәт мејдана чыхдыгдан сонра јаран-мыш дини адәт-ән'әнәләр дә синифи мәзмун дашымаға башламышдыр. Хүсуси мүлкијјәтин горунмасы үчүн һаким синфин көһнә дини ајин вә адәтләрдән өз ағалыгларыны әбәдиләшдирмәк үчүн истифадә етмә-си бу адәт-ән'әнәләрин узун заман јашамасыны тә'мин етмишдир. Ис-лам дини тәшәккүл тапдыгдан сонра көһнә гәбилә-тајфа динләринин әсасландығы ајин вә мәрәсимләри рәсмиләшдирмиш, ону зәһкинләш-дирмиш, илаһи мәншәјә малик олмасыны сүбут етмәјә чәһд кәстәр-мишдир. Бу дини адәт-ән'әнәләрин јашамасына, узун өмүрлү олмасы-на мөвһумат, фанатизм вә дини шүүрун мүһәфизәкарлығынын аз тә-сири олмамышдыр. Икинчи тәрәфдән, јанлыш ичтимаи рәј узун мүд-дәт дини адәт-ән'әнәләрин тәрәфини сахламышдыр.

Ислам дининдә рәсмиләшдирилмиш ајин, адәт-ән'әнәләрин әксә-ријјәти гәдим Шәрг динләриндән көтүрүлмүшдүр. Мәсәлән, күндә беш дәфә намаз гылмаг ислама гәдәр Иранда рәсми дин һесаб едилән зәрдүштиликдән, оручлуг, гурбан кәсмәк, Мәккәјә зијарәт вә с. дини адәтләр гәдим Әрәбистанда јайылмыш ибтидан динләрдән көтүрүлмүш-дүр. Бу дини адәт вә ән'әнәләрдә гәдим тајфаларын примитив тәсәр-рүфат формалары, мәишәт гајдалары вә тәбиәтин кортәбии гүввәлә-риндән онларын асылылығы әкс олунмушдур. Ислам дини бу гәдим адәтләрә јени мәзмун ашыламышдыр.

Әлбәтте, синифли чәмијјәтдә јараныб һөкм сүрән дини ән'әнәләрин зәһмәткеш халгын дүнјакөрүшү вә тәсәввүрләри илә сых әләгәси ол-мамыш вә ола да билмәзди. Чүнки бунлар һаким синфин мәнафејинә ујғун јарадылмышдыр. Мә'лум олдуғу кими, ислам дини бу дини гә-бул едән өлкәләрдә мүјјән дини ән'әнә системи јаратмагла галмамыш, ејни заманда ондан әввәл мөвчуд олан мүртәчә ән'әнәләри дә өз һи-мајәсинә көтүрмүш, ону бир нөв «диниләшдирмишдир»².

Дини ајин, мәрәсим вә ән'әнәләр дини еһкамлары тәсдиг етмәк, јашатмаг үчүндүр. Дини адәт вә ән'әнәләр, һәр шејдән әввәл тәрбијәви функцијаны (даһа дәгиг десәк, дини тәрбијәви функцијаны) јеринә је-тирир³.

Диндарлар тәкчә ислам еһкамларыны билмәклә јох, бир сыра ди-ни ајин, адәт вә мәрәсимләрә риәјәт етмәклә дә бирләширләр. Бу бирләшмәнин тә'сири гүввәсини реаллығынын үнсүрләри адәт вә ән-әнәләрдә чәмләнир. Бунлардан әләвә, дини адәт-ән'әнәләрдә дини «борчлар» да тәблиг олунур. Дејилдији кими, дини ән'әнәләр узун дөвр-ләр әрзиндә мүјјән шәраитдә һазырланмыш әхлаг нормалары, шәриәт тәрәфиндән ганунлашдырылмыш сабит, нәсилдән-нәслә кечән мәрәсим,

² Бах: Дж. Ахмедов. Поговорим об адатах. Махачкала, 1963, сәһ. 9.

³ Бах: Н. С. Мансуров, А. И. Будов. Общественная психология о причинах религиозности, М., 1969, сәһ. 27.

бајрам вә адәтләрин мәчмусудур. Үмуми шәкилдә дини ән'әнәләр ашағыдакы мәгсәдләрә хидмәт едир:

- а) е'тигады (инамы) мөһкәмләндирмәк;
- б) дини тә'лимә мүвафиг олан мәрәсим вә бајрамлары горуюб сахламаг;
- в) психоложи мүнасибәтләрә тә'сир етмәк;
- г) диндарлары дини руһда тәрбијә етмәк;
- ғ) динин јайылмасы вә узун өмүрлү олмасына әлверишли шәра-ит јаратмаг⁴.

Дини мәрәсимләрин чоху дини тә'лимләрә мүвафиг олараг руһ-ларла, аллаһла, фөвгәлтәбии гүввәләрлә «әләгәјә кирмәк» мәгсәдини күдүр ки, бу да һәр бир динин мәзмунуну тәшкил едир. Бу мәрәсимлә-рин психоложи мәнасы ондан ибарәтдир ки, о, дини тә'лимин е'лан етдији мистиклијин вә е'чәзкарлығын һәгигәтдә мөвчудлуғуну бир нөв тәсдиг едир. Демәли, дини ән'әнәләр, диндарларда **диндарлығын фор-малашмасына јардым едән** бир тәрбијә васитәсидир. Дини адәт, мәрә-симләрин психоложи тә'сири бир дә ондадыр ки, мәрәсим кечириләр-кән диндарлар тамашачыдан чох иштиракчы олуб, тәнтәнәдә бу вә ја башга тәрздә өз јерләрини тапырлар. Бу дини адәт-ән'әнәләрин, мәрәсимләрин ән вачиб, ән зәрури тәрәфидир.

Дини ән'әнәләр символлар шәклиндә өзүндә дини идејалары, тә-сәввүрләри чәмләшдирир вә ичтимаи емоσιјаларын доғмасына шәра-ит јарадыр. Бу адәт-ән'әнәләр чәмијјәтин әхлагына, ичтимаи һәјатын ритуал формаларына хүсуси тә'сир едир. Лакин фәрг ондадыр ки, бурада адамларын фәалијјәти дини инамын, дини әһвали-руһијјәнин ифадә едилмәсинә јөнәлдилмишдир⁵.

Дини ән'әнәләр динә имкан верир ки, о өз ичтимаи функцијасыны артырсын, ејни заманда «дәдә-баба адәти» кими дини нормаларын јашамасыны, узун өмүрлү олмасыны шәртләндирсин⁶.

Дини бајрам вә мәрәсимләр бүтүн ил боју бир-бирини әвәз едир. Азәрбајчанда јашајан мүсәлман диндарларынын бир гисми мөһәррәм-ликдән, оручлуг вә гурбан бајрамларындан әләвә, Мәһәмәдин вә онун ғызы Фатимәнин, һабелә 12 имамын мөвлуду (анадан олмасы) вә вәфаты күнләрини, Әли вә онун тәрәфдарларынын «әләмәтдар» фә-алијјәт күнләриндән бә'зиләрини гејд едирләр. һәмин бајрам вә мәрә-симләрин һамысы инсанларын бејнини думанландырмаг, онлары ич-тимаи фәјдалы әмәкдән вә ичтимаи һәјат һадисәләриндән узаглашдыр-маг, даим ваһимә ичәрисиндә сахламаг мәгсәдини күдүр. Белә мәрә-сим күнләриндә дини тәблиғат даһа да күчләнир, диндарлар арасын-да тәрки-дүнјалыг, ирадәсизлик кими һиссләр гүввәтләнир.

Демәли, дини ән'әнәләр һарада вә нечә шәраитдә олур-олсун, мүр-тәчә характер дашыјыр. Мәһз мүртәчә ән'әнәләри нәзәрдә тутан Ф. Енселс јазырды: «Ән'әнә бөјүк бир манәдир, тарихдә әталәт гүв-вәсидир. Лакин ән'әнә јалныз пассивдир, буна көрә дә мәһв олуб кет-мәлидир»⁷.

Инсан тәсәррүфат һәјатындакы тәчрүбәсини, билијини, истеһсал вәрдишләрини, елм вә мәдәнијјәт навијјәтләрини јени нәслә верир. Јени нәсил өз нөвбәсиндә бунлары тәкрар едир. Анчаг мөвчуд нәсил әввәлки нәслин вердијини садәчә шәкилдә јох, даһа јүксәк әсасда тәк-

⁴ Бах: Н. С. Мансуров, А. И. Будов. Общественная психология о причинах религиозности, сәһ. 27.

⁵ Бах: Д. И. Угринович. Психология религии. М., 1969, сәһ. 40.

⁶ Бах: А. Д. Сухов. О консервативности религиозных традиций. Вопросы философии, 1961, № 8, сәһ. 148.

⁷ К. Маркс вә Ф. Енселс. Сечилмиш әсәрләри, II ч., сәһ. 110.

рар едир. Лакин көһнөһини мұһафизәкарлығы өзүнү бурада да көстә-
рир. Елә бу мұһафизәкарлығы үзүндән бәзи мүртәчә ән'әнәләр јаша-
маг һүгүгү әлдә едир. Анчаг бәзән мұһафизәкарлығыла сабит-
лик арасында фәрг гојулмур. Бу да јанлыш нәтичәләрә кәтириб
чыхарыр. Белә ки, милли ән'әнәләрдәки сабитликлә дини ән'әнәләрдә-
ки мұһафизәкарлығы гарышдырылыр. Һалбуки милли сабитлик бејнәл-
миләлчилијә зидд дејил, әксинә, милли тәкраолунмазлыг, милли рән-
карәнклик бәшәри мәдәнијјәтини инкишафында мүхтәлифлијин мөвчуд
олунмасына шәраит јарадыр. Милли ән'әнәләр данм дәјишилән, инки-
шаф едән, ичтимаи һадисә олмагла јанашы, халгын тәфәккүрүндә
әсрләр боју јаранмыш, јеткинләшмиш, чилаланмыш, форма, үслуб хү-
сусијјәтләринин сабит сәчијјә дашымасы илә дә бағлыдыр.

Мүтәрәгги адәт-ән'әнәләр мә'нәви сәрвәтләрин әсас үнсүрләриндән
биридир. Онлар кечмиш дөврләрин тәчрүбәси илә сых әлағәдә олдуғун-
дан һәммин дөврләрин бәзи чизкиләрини маддиләшдирир. Мөвчуд ич-
тимаи мүнәсибәтләри әкс етдирән адәт-ән'әнәләр, ејни заманда онла-
рын кәләчәк үмид вә арзуларыны, ичтимаи бәрәбәрлик, әдаләт вә с.
ичтимаи идеалларыны тәрәннүм едир. Лакин гејд едилмәлидир ки,
мүасир шәраитдә динлә милләтчилик галыгларынын гаршылыгы әла-
гәдә олмасыны ачмаг олдуғча зәруридир. Мә'лумдур ки, бир чох һал-
ларда дин мәддаһлары милли сәрвәтләрин горујучусу ролунда чыхыш
едирләр. Биз тез-тез диндарлығы милли хүсусијјәтләрин әсасы кими
тәғдим етмәк чәһдинә раст кәлирик. Дини бајрамлары кечирилмәмәсини
«аталарын вәсијјәтини» јеринә јетирмәмәк кими изаһ едәнләр дә та-
пылыр. Бүтүн бу чәһдләр буржуа тәблиғаты тәрәфиндән мұдафиә
едилир вә шиширдилир. Мәгсәд исә ајдындыр: дини вә милли мөвһу-
матын чанландырылмасына чалышмаг⁸.

Диндарлар дини ајин вә мәрасимләрин ичрасыны үмуми «милли
адәтләр» һесаб етмәјә чалышырлар. Дини ајин вә мәрасимләрә милли
ән'әнәләр кими бахылмасы, бир тәрәфдән, милли ән'әнәләр чилдинә ки-
рән дини галыгларыны, диқәр тәрәфдән, милли мәһдудлуғ вә гапалылығ
галыгларынын давам етмәсинә сәбәб олур. Һәтта бәзән дини еһкамла-
ра е'тигад етмәјән бир сыра адамлар да дини ајин вә мәрасимләрә
риајәт етмәји «милли адәтләрдән» үз чевирмәк кими баша дүшүрләр⁹.

Милләтин мадди вә мә'нәви һәјатынын бүтүн саһәләриндә мөһ-
кәм көк салан милли ән'әнәләр тез-тез чәмијјәтдә синфи зиддијјәтләри
пәрдәләјир, заһирән милли јекчинслик јарадыр¹⁰. Милли ән'әнәләр
инсанларын ичтимаи бирлијинин тарихи формалары олан чохсајлы
гәбилә, тајфа, халг адәт-ән'әнәләрини дүнјәви вә ибтидан динләрин
ајин вә мәрасимләриндә «милли јекчинслик» јарадараг өзүндә чәм-
ләшдирдијиндән, онларын зәрәри чәһәтләрини өрт-басдыр етмиш, чәмиј-
јәт һәјатынын башлыча мұһафизәкар гүввәсинә чеврилмишдир.
Ф. Енкелс бу мүнәсибәтлә јазмышдыр: «Дин бир дәфә мејдана кәл-
дикдән сонра габагкы зәманәләрдән ирс алдығы мұәјјән тәсәввүрләр
еһтијатыны һәмешә мұһафизә едир, чүнки үмумијјәтлә, бүтүн идеоло-
кија саһәләриндә ән'әнә чох бөјүк мұһафизәкарлығы гүввәсидир»¹¹.

Дини адәт-ән'әнәләр бир груп диндарлар арасында бөјүк нүфуза
маликдир вә бу, мәишәт мүнәсибәтләриндә, дини шүүрдә өзүнү даһа чох
көстәрир. Онлар диндары ичтимаи һәјатдан узағлашдырыр, фәаллығы

⁸ Бах: «Правда» гәзети (баш мәғалә), 15 сентјабр 1972-чи ил.

⁹ М. Ф. Чәлилов. Динлә милли ән'әнәләр арасында гаршылыгы әлағәјә да-
ир. Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри (тарих, фәлсәфә вә һүгүг серијасы), 1968, № 3, сәһ. 125.

¹⁰ Н. С. Сарсенбаев. Обычай и традиции в развитии. Алма-Ата, 1965, сәһ. 101.

¹¹ К. Маркс вә Ф. Енкелс. Сечилмиш әсәрләри, II чилд, сәһ. 402.

азалдыр, ичтимаи дүјгүлары вә идракы сүстләшдирир; фәрдијјәтчилик
ашылајыр. «Һәр кәс өзү үчүн, аллаһ һамы үчүн» буржуа принципини
јашадан вәситә кими чыхыш едир.

Мә'лум олдуғу кими мүтәрәгги милли ән'әнәләр халгын бөјүклүјү-
нү, ләјағәтини, достлуға садағәтини, вәтәнә мәһәббәтини вә с. әкс ет-
ди. Һәгигәтән «әсил милли ән'әнәләр өз мәһијјәтинә көрә һәм мил-
ли, һәм дә бејнәлмиләл, үмумбәшәри ән'әнәләрдир»¹².

Дини ән'әнәләр исә мүртәчә мөвгедән чыхыш едир. Мүасир дөврдә
руһаниләр дини адәт-ән'әнәләри зәманәјә ујғунлашдырмаг, бүтүн ин-
санларын достлуғу идејасыны ирәли сүрмәјә чәһд етсәләр дә, сәмәрә-
сиздир. Чүнки мүсәлман мүстәсналығы идејасы мүсәлманларын мү-
гәддәс китабы «Гур'ан»да гануулашдырылмышдыр. «Гур'ан» мүсәл-
манлары башга динә е'тигад едәнләрә «бир сырада отурмамағы»¹³,
«онларла рәфтарда амансыз олмағы»¹⁴, «онлардан дост тутмамағы»,
«онлар салам вермәмәји»¹⁵ нәсиһәт едир. Мәһз бунлар мүсәлманлары
узун заман башга динә е'тигад едән халглардан ајырмышдыр. Мүасир
дөврдә јухарыдакы нәсиһәтләр һеч кимә лазым дејилдир. Индики шә-
раитдә үмумбәшәри кејфијјәтләр һәр бир халгын һәјатында конкрет
тәзаһүр һалы кәсб едир. Мүчәррәд мә'нада үмумбәшәрилик јохдур.
Үмумбәшәри һәмешә конкретдир. Мүчәррәд инсанпәрвәрлик, вә-
тәпәрвәрлик вә ја достлуғ јохдур. Үмумбәшәри һәр халгда өзүнүн
конкрет ифадәсини тапыр. Ахы миллини өзү дә бәшәрилијин конкрет
тәзаһүр һалындан ибарәтдир. Бүтүн бу дејиләнләр мүтәрәгги милли
ән'әнәләрә хас олуб, дини ән'әнәләрдә тәзаһүр едә билмәз. Дини адәт-
ән'әнәләр динин тәблиғ едилмәси үчүн әлверишли шәраит јарадыр.
Онлар һәлә ушағлыгдан инсаны өз тәсири алтына сала билир. Адам-
лара мә'нәви чәһәтдән тә'сир едән дини адәт-ән'әнәләр дини ән'әнәви
мирас кими нәсилдән-нәсилә верилиб јашамасында бөјүк рол ојнајыр.
Сосоиологи тәдгигатлардан бир даһа ајдын олдуғу кими, һәр бир
халгын милли һәјатына дини әһмијјәтли дәрәчәдә тә'сири вардыр.
Она көрә дә дин «милләтләрарасы мүнәсибәтләрдә зиддијјәтләрин јә-
ранмасынын әләвә мәһбәји ролуну ојнаја биләр»¹⁶. Ејни заманда мил-
ли шүүрла мөһкәм сурәтдә чулғалашмыш дин әксәр һалларда зәһмәт-
кешләрин синфи шүүрунун формалашмасына гаршы дурур. Дејилдији
кими, дин милләтчилик тәзаһүрләринин мүнәсиб (әлверишли) форма-
сы ола билир. Она көрә дә е'тираф етмәк лазымдыр ки, гаршылыгы
әлағәдә олан диндарлыг, милләтчилик, јахуд милли мәһдудлуғ галыгла-
ры ичтимаи-психоложи вә аилә-мәишәт ән'әнәләри саһәсиндә әсас јер
тутур. Буна «мәишәт мұһафизәкарлығы» даһа чох көмәк едир¹⁷.

Бәзи мүәллифләрин һағлы оларағ гејд етдији кими, бизим чәмиј-
јәтдә күтләви атензмин гәләбәси милли мәсәләнин һәлли илә үзви су-
рәтдә бағлыдыр¹⁸. Әсрләр боју мөвчуд олан милләтләрин бир-бирин-
дән тәчрид едилмәсинин арадан галдырылмасы просеси илә јанашы,
мүхтәлиф динләрә е'тигад едәнләр арасында дини әдавәтин арадан
галдырылмасы просеси дә кедир. Мә'лумдур ки, бејнәлмиләлчилик иде-
олокијасы халгларын коммунизм уғрунда мұбаризәдә бирләшмәси

¹² О. П. Умурзакова. Сближение быта и традиции социалистических наций.
Ташкент, 1971, сәһ. 24.

¹³ Коран (И. Ј. Крачковскинин тәрчүмәси), М., 1963, 4-чү сурә, 139-чу аја.

¹⁴ Јенә орада, 4-чү сурә, 93-чү аја.

¹⁵ Јенә орада, 20-чи сурә, 49-чу аја.

¹⁶ Ф. Минкявичюс. Католицизм и нация. М., 1971, сәһ. 12.

¹⁷ Бах: А. Н. Филатов. Роль традиции и привычек в сохранении религиозных
пережитков в СССР. Сб. «О некоторых особенностях современной религиозной идеоло-
гии». М., 1964, сәһ. 130.

¹⁸ Бах: Э. Джегутанов. Принцип интернационализма и преодоление рели-
гии. «Наука и религия» 1972, № 5, сәһ. 21.

идеолокијасыдыр. Чөмијјэтин бейнәлмиләлләшмәси зәһмәткешләрин шү-
уруна өз мүсбәт тәсирини көстәрир. Бейнәлмиләлчилик елми атеизмин
мүсбәт мәзмуну илә мөһкәм әләгәдардыр. Өлкәмиздә бейнәлмиләлчи-
лик адамларын ичтимай психолокијасына мөһкәм дахил олмушдур.
Инди диндарларын да әксәријјәти халглар арасында достлуғун мөһ-
кәмләnmәсини мүасир дөврүн әсас вәзифәси һесап едирләр. Бүтүн бун-
лар исә дини адәт-ән'әнәләрин тәләбләринә зиддир.

Гејд едилмәлидир ки, мүасир дөврдә диндарларын әксәријјәти мү-
әјжән дини тәһсил алмајан адамлар олдуғундан, дини идеолокијаја
дәринлији илә бәләд ола билмирләр. Һәммин диндарларын шүурунда
дин өзүнү даһа чох психоложи момент кими, дини һиссләр шәклиндә
бүрүзә верир. Дини һиссләрин чанланмасына, узун өмүрлү олмасына,
һәр шејдән әввәл, дини ајин, адәт, ән'әнә вә мәрәсимләр бөјүк тәсир
көстәрир. Дини ән'әнәләр дини тәсәввүрләри вә әһвали-руһијјәни ојат-
маг мөгәсәдинә хидмәт едир. Конкрет сәсиоложи тәдгигатлар көстәрир
ки, дини ән'әнәләрә ән чох јашлы нәсилдән олан диндарлар мараг
көстәрирләр.

Лакин белә диндарларла сөһбәтләрдән мәлүм олур ки, онларын
бир чоху ичра етдикләри дини адәт-ән'әнәләрин мәна вә мәзмуну һаг-
гында сон дәрәчә бәсит тәсәввүрә маликдир. Һәгигәтән онларын бир
чоху јалныз вәрдиш үзүндән дини мәрәсимләрә мүрачигәт едирләр.
Һәтта диндарларын бир чоху риәјәт етдикләри адәт вә ән'әнәләрин
әһмијјәтсиз олдуғуну да баша дүшүрләр. Диндар олмајанлардан бә-
зиләри бир чох дини мәрәсимләрин кечирилмәсинин диндарлыгла һеч
бир әләгәси олмадығыны да иддиә едирләр ки, бу да тамамилә јан-
лышдыр.

Тәдгигат көстәрир ки, биздә дини етигад, дини инам ән'әнәви
характер дашыјыр. Сәсиализм гурулушунда кечмишдә мәлүм олмајан
дини бахышлар мөвчуд дејилдир. Чүнки биздә јени дини тәсәввүр вә
бахышлары доғуран шәраит јохдур. Елә диндарларын әксәријјәтинин
гочаларын (јашлы әһалинин) тәшкил етмәси фактынын өзү динин ән'-
әнәви характер дашымасына сүбүтдур. Ахы јашлы нәсилдә дини ба-
хышлар кечмишдә формалашмышдыр.

«Нә үчүн дини мәрәсимдә иштирак едирсиниз?» — дејә вәрдијимиз
суала әсасән белә чаваблар алырыг: — «Валидејнләримин, јахуд дост-
танышларымын (гоһумларын) хатиринә дәјмәк истәмирәм».

Дини адәт-ән'әнәләрин мүасир вәзијјәти диндарлығын мөһкәмли-
јини, еләчә дә диндарларын сајынын чохлуғуну сүбүт етмирсә дә, һәр
һалда, онларын мүәјжән тәсир күчүнә малик олдуғуну көстәрир.

Бүтөвлүкдә ичтимай һәјәтдә олдуғу кими, ән'әнәләрин дә давам
етдирилмәси зәрури процес олуб, тарихи ардычылык кими тәзәһүр
едир. Лакин нәсилләр арасындакы бу тарихи вәрислик һеч дә өз-өз-
лүјүндә давам едән мүстәгил бир процес олмајыб ичтимай һәјәтин
ғанунаујғунлуғларына табедир. Һәр бир јени дөвр кечмишин мүтәрәг-
ги үнсүрләрини сахламагла јанашы, мүртәчә үнсүрләрини атмага ча-
лышыр. Лакин көһнәләр, вахтыны кечирмишләр өз хошуна мәғлуб
олмурлар. Онлар өмүрләрини бир аз да узатмаға чалышырлар. Бу
һал дини ән'әнәләрә дә аид едилә биләр.

Бәзән дин мәддаһлары бу вә ја диқәр адәт-ән'әнәнин јаранмасы-
ны, илаһи башланғыча мүнчәр едир, мүгәддәс мәрәмла әләгәләндирир-
ләр, шүбһәсиз, бу ағлабатан дејилдир.

Үмумијјәтлә, инсанларда һәјәтинин севинчли, кәдәрли анларын-
да бир јерә јығышмаға, өз һиссәләрини бирликдә ифадә етмәјә дахили
бир тәләбат вардыр. Инсан ону һәјәчанландыран севинч вә кәдәр
һиссини, мүәјжән бәдини формаларда, мүәјжән мәрәсимләр вәситәсилә

ифадә едир. Чох-чох тәқрарланан бу чүр мәрәсимләр, шәнликләр нә-
тичә етибарилә адәтә чеврилир, мүһүм психоложи, естетик, тәрбијәви
әһмијјәт кәсб едир. Бу идејача долғун, марағлы вә рәнкарәнк бај-
рам, мәрәсим, ритуаллар инсанлара көзәл һиссләр, көзәл естетик зәвг
ашылајыр¹⁹.

Әлбәттә, бунлар мүтәрәгги милли адәт-ән'әнәләрә аиддир. Чүнки
милли адәт-ән'әнәләрин адамларын психолокијасына тәсир олдуғча
бөјүкдүр. Онлардан бири адамлар доғручу вә намуслу олмағы өјрә-
дир, диқәри коллективчилик, јолдашлык һиссләри ашылајыр. Бириси
халғын нүмунәви оғул вә гызларындан ибрәт көтүрмәји, вәрислији,
кечмиш ирсә һөрмәтлә јанашмағы тәләб едир. Башга бириси халгла-
ры бир-бири илә достлуға чағырыр вә с.

Мүтәрәгги ән'әнәләрин әһмијјәтинин баша дүшән ислам руһанили-
ји тәкчә дини адәт-ән'әнә системи јаратмагла галмамыш, мүтәрәгги
милли ән'әнәләрә дә дини үнсүрләр әләвә етмишдир. Руһаниләр ди-
ни бајрамлара хүсуси әһмијјәт вермишләр. Онлар халг ритуалла-
рындан, мифоложи сүжетләрдән, дини әфсанәләрдән истифадә едәрәк
бу бајрамлары дини элементләрә зәнкинләшдирмәјә чалышмышлар.
Мәһз буна көрә дә дини бајрам вә мәрәсимләр мәншәтдә бу гәдәр
мөһкәм көк сала билмишдир.

Һәлә дә халғымызын мүтәрәгги адәтләри илә һеч бир әләгәси ол-
мајан дини адәт-ән'әнәләр мөвчуддур. Лакин бунлар халг адәт-ән'әнә-
ләринә дини әләвәләр кими чыхыш едирләр. Инди тој вә јас адәтләри
сырасында раст кәлдијимиз дини кәбин кәсдирмәк, гыз әрә кәдәркән
моллаја хејир-дуа вердирмәк, кәлинин ајағлары алтында гурбан кәс-
мәк, вәфат етмиш валидејнләр вә гоһумлар үчүн гур'ан охутдурмаг,
дәфи мәрәсимини молланын рәһбәрлији илә кечирмәк, јасин охутдур-
маг, мәрһумун үчү, једдисе, гырхы, или ады илә еһсанлар вермәк вә с.
адәтләр мүшаһидә олунур. Ислам руһанилији мүасир шәраитдә дә бу
адәтләрин јашамасыны зәрури һесап едир, дини әләвәләрин арадан
галдырылмасына һәр чүр манечилик төрәдирләр, һалбуки мүтәрәгги
адәт-ән'әнәләри гондарма дини әләвәләрдән, данми милли адәтләр чил-
динә кирмәјә чалышан ислам ән'әнәләринин тәсириндән хилас етмәк
лазымдыр.

Мүасир дөврдә динин фәалијјәт вә тәзәһүр даирәси әһмијјәтли
дәрәчәдә мәһдудлашыр. Руһаниләрин, мәсчидин ичтимай һәјәта, елм
вә мәдәнијјәтә, инсанларын әһвали-руһијјәсинә күчлү тәсир көстәрди-
ји заманлар артыг архада галмышдыр. Өлкәмиздә һәјәта кечирилән
сәһәнк ичтимай-игтисади вә мәдәни дәјишикликләр нәтичәсиндә со-
вет вәтәндашларынын әксәријјәти дини мөвһуматын әсарәтиндән хи-
вет олмушдур. Мәһз буна көрә дә мүсәлман руһанилији һансы вәситә-
ләрә олур-олсун өз тәсирини сахламаға, бунунла да ислам дининин
өмүрүнү узатмаға чалышыр.

Мүасир дөврдә бүтүн динләрдә олдуғу кими, ислам дининдә дә
сүр'әтлә модернизасија кедир. Бу адәт-ән'әнәләрә мүнәсибәтдә өзүнү
даһа бариз шәкилдә көстәрир. Дини күнләр, дини һадисәләр ислам
руһанилији төрәфиндән чанфәшанлыгла гејд олунур. Инди ислам ру-
һанилији халғын һәјәтында бөјүк рол ојнамыш ичтимай һадисәләри
һанилији һалғын һәјәтында бөјүк рол ојнамыш ичтимай һадисәләри
дә өз тәғвиминә дахил едир. Мәсәлән, ССРИ-нин Авропа һиссәси вә
Сибирдәки мүсәлман дини идарәси апрелин 22-ни — В. И. Ленинни
анадан олдуғу күнү, 1 Мај, 7 нојабр, 5 декабр, 1 јанвар, 8 март вә с.
тарихи күнләри 1968—1969-чу илләрдә нәшр етдирдији Ај тәғвиминә
дахил етмишдир²⁰. Әлбәттә, бүтүн бунлар диндарлары әлдә сахламаг,

¹⁹ Ф. Көчәрли. Мүасир диндарын мәнәви аләми. Бақы, 1971, сәһ. 44—45.
²⁰ Бах: Н. Аширов. Ислам и современность. М., 1970, сәһ. 5—6.

Происхождение и сущность религиозных обычаев и традиций

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются происхождение и сущность религиозных обычаев и традиций, играющих важную роль в существовании религии. Показано, что к религиозным традициям относятся религиозные взгляды, ритуалы и обряды, преувеличенные, даже мистифицированные обычаи, правила, образы поведения, вытекающие из отношения к явлениям в природе и обществе. Эти обычаи возникали в эпоху первобытного общества. Религия, изображающая всю пошлость экономического, политического, морального гнета классового общества в иллюзорной форме, оправдывая эксплуатацию человека, сама превращается в дополнительный гнет. Это вытекает из классовых и социальных функций религиозных обычаев и традиций.

Автор на многочисленных примерах раскрывает функции религиозных обрядов, ритуалов и традиций в утверждении религиозных догм, что подтверждает и их жизнеспособность.

В статье анализируется место религиозных обычаев и традиций в религиозном комплексе, их особенности, подробно раскрывается их роль в жизни людей. Автор сосредоточивает свое внимание на сложном и запутанном вопросе о взаимовлиянии религиозных и национальных обычаев, выявляет причины возникновения народных обычаев в религиозной оболочке.

Автор также высказывает интересные и оригинальные мысли о некоторых аспектах исследуемой им проблемы и делает научно обоснованные выводы.

дини адәт-ән'әнәләри мұһафизә етмәк мәсәәдини күдүр. Тәдгигат кәстәрир ки, дини мәрасимләрдә иштирак едән адамлар бу мәрасимләрин онлары дини етигада доғру сүрүкләдијини баша дүшмүрләр. Һәтта диндарларын чоҳу дуадан, ибадәтдән чоҳ дини мәрасим кечириләркән јаранан естетик һәјәчанлардан зөөг алырлар. Мү-әјјән естетик һәзз алан, психоложи тәсир алтына дүшән адам ејни заманда өз ирадәсиндән асылы олмајараг әглини, идракыны дини иде-олокијаны гаврамаға һазырлајыр²¹.

Синфи чәмијјәтин иғтисади, сијаси, мә'нәви зүлмүнүн бүтүн иј-рәнчлијини хәјали формада тәсвир едән дин инсанын инсан тәрәфин-дән истисмарына һағг газандырараг, өзү әлавә зүлмә чеврилир. Бу да динин, дини адәт-ән'әнәләрин синфи вә ичтимаи функсијасындан ирәли кәлир. Дин өзү нә әхлағ вә естетик нормалар системи јаратмыш, нә дә буна габилдир. О, садәчә олараг мөвчуд оланлары өз дилинә —мистика, әфсанә вә хәјали дилинә тәрчүмә етмишдир.

Мә'лум мәсәләдир ки, адамларын шүүрунда вә мәишәтиндә кеч-мишин зәрәрли галығларынын арадан галдырылмасы јени инсанын формалашмасы үчүн әсас шәртләрдән биридир. Кечмишин мүасир дөврдә һөкм сүрән зәрәрли галығлары, инсан тәрбијәсинә өз мәнфи тәсирини кәстәрир. Дини адәт-ән'әнәләр —оручлуг, гурбан бајрамы, гадына феодал-бәј мүнәсибәти, дини дәфи мәрасими, дини кәбин вә с. мүасир һәјатымызын аһәнкинә үјгүн дејилдир. Л. И. Брежнев XXIV гурултаја һесабат мәрузәсиндә демишдир: «Инсанларын шүүрунда вә һәрәкәтләриндә кечмишин галығлары адландырдығымыз шәјләрә гар-шы мүбаризә партијадан, чәмијјәтимизин бүтүн шүүрлу габагчыл гүв-вәләриндән даима диггәт тәләб едән бир ишдир»²². Доғрудан да, кеч-мишин зәрәрли галығлары, о чүмләдән дини хурафат, дини адәт-ән'әнә-ләр ирәлиләјишимизә әнкәл төрәдир. Онларын маһијјәтини дәнә-дәнә изаһ етмәк ләзымдыр; чүнки «совет адамынын коммунист әхлағы вә дүнјакөрүшү кечмишин галығларына гаршы даима барышмаз мүба-ризәдә формалашыр»²³.

Марксизм-ленинизм өјрәдир ки, инсанларын шүүрунда көһнәлик галығлары, мүртәчә адәт-ән'әнәләр өз-өзүнә өлүб кетмир. Инди адам-лар, «өз хырда буржуа мөвһуматындан бирдән-бирә бир мө'чүзә илә, аллаһын әмри илә шүар, гәтнамә, декрет күчүнә дејил, јалпыз күтлә-ви хырда буржуа тәсирләринә гаршы узун давам едән ағыр бир күтлә-ви мүбаризәдә хилас олурлар»²⁴.

Мә'лум олдуғу кими, чәмијјәт инкишаф етдикчә бәшәријјәтин әсрләр боју арзуладығы «хәјали сәадәт» реал керчәклијә чевриләчәк-дир. Шүбһәсиз, көзәл ән'әнәләримиздән дини үнсүрләри тәминләнмә-си, һәмчинин дини ән'әнәләрин унутулмасы просеси бундан сонра да даһа сүр'әтлә кедәчәкдир. К. Маркс «Капитал»да јазырды: «Ичтимаи һәјат просесинин, јә'ни мадди истәһсал просесинин гурулушун өз үзә-риндәки мистик думанлы пәрдәни (курсив бизимдир —А. Ш.) анчаг о заман атачагдыр ки, бу гурулуш инсанларын сәрбәст ичтимаи итти-фагынын мәһсулу олсун. Лакин бундан өтрү чәмијјәтин мүәјјән мадди әсасы вә ја бир сыра мүәјјән мадди һәјат шәранти ләзымдыр ки, бу да узун сүрән вә әзаблы бир инкишаф просесинин тәбини сурәтдә је-тишән мәһсулудур»²⁵.

Марксын гејд едиб арзуладығы чәмијјәт артыг керчәклијә чеврил-мишдир.

²¹ Бах: П. П. Компарс, Н. М. Закович. Советская гражданская обряд-ность. М. 1967. сәһ. 193—194.

²² Сов. ИКП XXIV гурултајынын материаллары. Бақы, 1971, сәһ. 91.

²³ Јенә орада.

²⁴ В. И. Ленин. Әсәрләри, 31-чи ч., сәһ. 105.

²⁵ К. Маркс. Капитал, 1-чи ч., сәһ. 90.

Э. А. ГАСАНОВ

СОВЕТСКОЕ ПРАВО И СПРАВЕДЛИВОСТЬ

Право и справедливость как коррелятивные явления сопутствуют друг другу при регулировании и оценке общественных отношений, поведения людей и т. д. лишь со стадии классовой организации человеческого общества. При этом сложившееся между ними взаимодействие определяется прежде всего и в конечном счете данным конкретным способом производства.

Непосредственно определяющим условием тесного взаимодействия указанных категорий являются классовые интересы, которые опосредуются связью справедливости и права с экономическим строем общества. Подлинно научный подход к решению вопросов сущности, социального действия, специфики соотношения справедливости и права неотделим от рассмотрения его позиции классовых интересов и целей¹. Именно интересы классов (прежде всего материальные и политические) сообщают этому соотношению свойства определенности, конкретности, изменчивости. Признание объективной обусловленности взаимосвязи права и справедливости составляет краеугольный камень историко-материалистического истолкования данной проблемы.

В отличие от предыдущих государствах организованных обществ впервые в социалистических государствах формируется и эффективно функционирует такая правовая система, в основе которой лежит не внеклассовая, одинаковая для всех времен и народов справедливость и не так называемая «имманентная» буржуазному праву справедливость, а пролетарская социалистическая справедливость, отвергающая частную собственность, эксплуатацию человека человеком, политико-юридическое неравноправие женщин и мужчин, всякие формы социального, национального и иного угнетения². Именно социалистический спо-

¹ В этой связи Поль Лафарг отмечал: «Справедливость, как он (господствующий класс — Э. Г.) ее понимает, реализуется, когда его классовые интересы удовлетворяются. Интересы буржуазии определяют собою, таким образом, буржуазную справедливость, подобно тому, как интересы аристократии определяли собою... феодальную справедливость...» (П. Лафарг. Соч., т. 3, М., 1931 г., стр. 13).

² Между тем некоторые буржуазные юристы, извращенно толкуя марксистское понимание вопроса о соотношении права и социальной справедливости, противопоставляют надклассовую, вечную справедливость советскому праву и проводят мысль о том, будто в странах капитала право связывают с высокими принципами справедливости, придавая ему моральную основу. (См. например, Рене Давид. Основные правовые системы современности (Сравнительное право). Изд. «Прогресс», М., 1967, стр. 186; Г. Ласк. Гражданское право США. ИЛ, М., 1961, стр. 19, 27—28, 34).

Однако, пока общество разделено на два противостоящих друг другу класса, пока средства производства монополизированы эксплуататорским классом, — соотношение между буржуазным правом и справедливостью в социальном смысле будет непременно характеризоваться не единством, предполагающим совпадение их оснований,

соб производства обуславливает качественно новое гармоническое соотношение права и справедливости в СССР и других социалистических странах. Коренное, принципиальное отличие его в условиях социализма состоит в том, что взаимодействие соотносимых категорий характеризуется здесь прежде всего и преимущественно **их единством, внутренней связанностью**. Единство объекта отражения — системы социалистических общественных отношений — детерминирует единство права и справедливости в обществе, строящем социализм и коммунизм.

Этот признак ярко проявляется при сопоставлении советского права и социалистической справедливости. Возникнув в результате победы Октябрьской революции, они с самого своего рождения, взаимопроникая, образуют новый, невиданный ранее сплав. Его жизнеспособность и прочность определяются, как указывал В. И. Ленин, общественной собственностью на средства производства, которые до сих пор находились в собственности отдельных лиц, и ее следствием — невозможностью эксплуатации человека человеком¹.

Диалектика развития надстроечных явлений показывает, что нельзя абсолютизировать и фетишизировать точки соприкосновения разных, не вполне конгруэнтных категорий, ибо в сложном процессе коммунистического строительства не исключены различия, существующие, в частности, между правом и справедливостью.

Важно, однако, в первую очередь здесь остановиться на характеристике общих черт, которые свойственны советскому праву как целостной нормативной системе и социалистической справедливости. Их (права и справедливости) единые социально-экономические основы были созданы в ходе революционных преобразований, осуществляемых в нашей стране во всех областях общественных отношений. Сложившееся морально-политическое единство классов, социальных слоев обуславливало теснейшую взаимозависимость и взаимопроникновение советского права и социалистической справедливости. Это нашло свое отражение в партийных документах и советских конституциях.

Высшая социальная справедливость, как цель и принцип деятельности социалистического государства состоит в том чтобы устроит лучшую, совершенную жизнь для всех, а не для некоторых за счет остальных².

По мере продвижения общества к коммунизму общность советского права и справедливости упрочивается, так как общество для этого располагает надежной системой социальных факторов. Это — наличие дружественных классов и групп трудящихся, единство их материальных, социально-политических и идейных интересов, общая заинтересованность в построении коммунизма³. Немаловажную роль в реальном гарантировании неразрывного единства советского права и социальной справедливости играют субъективные моменты: высокая сознательность советских людей, крепнущее чувство законности, уважение к праву, внутреннее восприятие, признание гражданами политики партии и

целей и задач, а противоречивостью, создающей и способствующей развитию разобщенности членов общества. Исследуя этот вопрос, К. Маркс писал: «Договор между капиталом и трудом никогда не может быть заключен на справедливых условиях, справедливых даже с точки зрения общества, в котором собственность на материальные средства существования и труда противостоит живой производительной силе» (К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 16, стр. 200).

¹ См.: В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 33, стр. 93.
² См.: М. А. Аржанов. Сила социалистической справедливости. «Советское государство и право», 1946, № 5—6, стр. 6.

³ См.: Тезисы ЦК КПСС «50 лет Великой Октябрьской социалистической революции». М., Политиздат, 1967, стр. 38; Материалы XXIV съезда КПСС. М., Политиздат, 1971, стр. 76, 203.

государства справедливой, дисциплинированность, развитое чувство ответственности каждого индивида перед обществом, государством, коллективом за свои поступки и т. д. Очевидно, на современном этапе развития нашего общества нельзя рассуждать о праве, законе, не принимая во внимание постоянно идею справедливости, и, наоборот, невозможно говорить о справедливости, не затрагивая сферы права, законов, правосудия¹.

Поэтому выявление в первую очередь того общего, основополагающего и объединяющего, что присуще взаимоотношению советского права и социалистической справедливости, имеет большое практически-политическое значение. Ибо только таким образом возможно обнаружить и оттенить качественно новые черты их взаимодействия в условиях социалистической экономики и общенародной демократии. При социализме, как известно, они в качестве «специальных блоков» включаются в механизм социального управления, и общество заинтересовано в том, чтобы действующая система законодательства, практика его применения и справедливость функционировали четко, взаимосогласованно, с наибольшей пользой и отдачей.

Проблема справедливости находится в тесной связи прежде всего с сущностью социалистического права, с социальным действием его норм. Сущность права не остается неизменной. Она развивается в соответствии с изменяющимися условиями. Достижение развитого, зрелого социализма в СССР приводит к тому, что в сущности советского права выражаются воля и интересы всего народа во главе с рабочим классом. В этом состоит справедливость советского общенародного права. «Общенародное право — нормативная система, которая призвана с максимальной полнотой выразить в своем содержании развертывание социалистической демократии, дальнейшее развитие прав личности, высокие принципы подлинной свободы трудящихся, идеалы социалистической справедливости»². Для раскрытия демократической сущности, социальной ценности, воспитательной функции и других особенностей социалистического права, вне всякого сомнения, необходимо исследование его в неразрывном единстве и взаимодействии с социалистической справедливостью³.

Итак, единство права и справедливости в нашем обществе обусловлено прежде всего тем, что у них общие детерминанты: совокупность всех общественных отношений, среди которых определяющими являются социалистические производственные отношения, общенародная демократическая политическая организация общества; правильное сочетание интересов общества, государства, коллектива и интересов составляющих их членов; морально-политическое единство советского народа и, наконец, социалистическое общественное сознание, в особенности единое общенародное правосознание.

Советское право и справедливость, с точки зрения содержания,

¹ В. И. Каминская, например, пишет: «...этическим выражением правового понятия правосудия служит понятие справедливости» (см. в кн.: «Правовые гарантии законности», М., 1962, стр. 169).

² С. С. Алексеев. Социальная ценность права в советском обществе. «Юридическая литература», М., 1971, стр. 49.

³ На необходимость более широкого подхода к определению социалистического права, которое бы включало признак справедливости, обращено внимание учеными ряда социалистических стран. См., например, Т. Ионашку, А. М. Нашиц. К вопросу о сущности социалистического права. В кн.: «В. И. Ленин о социалистическом государстве и праве». «Наука», 1969, стр. 312; Р. Голник, Г. Ханай. Социалистическое право и справедливость. «Государство и право» (на немец. яз.), 1968, № 4; И. Сабо. Справедливость в социалистическом праве. «Йогтудоману кецлонуй» (на венг. яз.), 1970, № 4—5.

подчинены единой цели построения коммунизма, а, следовательно, выполняют идентичную социальную задачу, имеют одинаковый социальный характер. Должно быть отмечено здесь также то, что само право выступает специфической формой выражения новой общественной справедливости.

Подобно тому, как право современного этапа коммунистического строительства стало общенародным, точно так же пролетарская справедливость, обогащенная новыми качествами в соответствии с изменениями социальной базы социалистической государственности, превратилась в общенародную справедливость. Благодаря этому обстоятельству, естественно, наблюдается их все более тесное, чем когда бы то ни было, взаимопереплетение, взаимопроникновение. В системе советского права вследствие указанной трансформации как в фокусе концентрируются основные требования социалистической общенародной справедливости. Вот почему, принимая законы, организуя их реализацию, применяя их, органы социалистического государства, общественные организации, должностные лица и граждане должны обязательно соотносить свои действия и поступки с требованиями справедливости, воплощенными в праве.

Совпадение ее требований (гуманизма, демократизма, интернационализма) с принципами советского права является как раз убедительным свидетельством единства нашей правовой системы и справедливости. Для права и справедливости, регулирующих социалистические общественные отношения, характерны целесообразность требований к каждому члену общества, общность социальной сущности, критериев для оценки поведения, выражение единой воли народа, закрепление правильного соотношения интересов личности и общества, защиты этих интересов определенным сочетанием убеждения и принуждения. В целях охраны интересов народа и государства справедливость требует применения к опасным преступникам суровых мер наказания, предусмотренных в советском уголовном законодательстве. Короче говоря, единство советского социалистического права и справедливости есть единство их социальной сущности, их общественных функций.

Не без основания некоторые наши ученые также пишут, что нормы советского закона — это не что иное, как нормы социалистической справедливости, облеченные в законодательную форму¹. Однако, точнее было бы сказать, что в основе действующего социалистического права лежат начала социалистической справедливости. Начала справедливости, по мнению С. С. Алексеева, для права имеют особо существенное значение, они настолько тесно связаны с правом, что «правовое» в основе своей всегда конструируется как справедливое².

¹ См.: Б. Никифоров. Справедливость воспитывает. «Известия», 9 апреля 1963 г.

² См.: С. С. Алексеев. Указ. работа, стр. 157. Об этом наглядно свидетельствуют также этимологическое и семантическое значение слов, представляющие собой однокоренные, относительно синонимичные выражения. Вл. Даль, например, слово «справедливый» толкует как правильный, сделанный законом, а «справедливость» — правосудие, правда. (см.: Владимир Даль. Толковый словарь живого великорусского языка; т. 4, М., 1955, стр. 299); у С. И. Ожегова справедливый значит правый. (См.: С. И. Ожегов. Словарь русского языка, М., 1970, стр. 567); Сравнение в русском языке («право» и «справедливость»), в чешском («право» и «spravedlnost»), в немецком («recht» — право, «Gerechtigkeit» — справедливость), латинском («iust» — право, «ius-titia» — справедливость, правосудие) — определенно показывает, что эти слова происходят от одного и того же корня. По семантике тоже обнаруживается их близость. Так, справедливость — это, во-первых, свойство справедливого; истинность, правильность; во-вторых, это беспристрастное, справедливое отношение к кому-либо, воздаяние должного кому-либо, в третьих, это соответствие чело-веческих отношений и т. п. моральным и правовым нормам. (См. Словарь современного русского литературного языка, т. 14, М.—Л., 1963, стр. 578—579).

Из всего этого, однако, не следует делать вывода о том, что право и справедливость суть тождественные понятия. Теоретически такая постановка вопроса означала бы упразднение самой проблемы их соотношения, что в той или иной мере было характерно для философов и юристов прошлых веков¹. Неприемлемо также противопоставление их друг другу как взаимоисключающую альтернативу. Между тем, в периодической печати подчас выступают с требованиями наказывать преступника либо по законам справедливости, либо по всей строгости юридических законов. Так, в одной из газетных статей писалось: «Какие бы ни существовали законы, в определенных случаях может действовать только один закон — закон справедливости»², т. е. мнение о справедливости противопоставляется действующему советскому законодательству.

Прочный и устойчивый правопорядок, воплощающий в нашем обществе социальную справедливость, исключает противопоставление прежде всего права и справедливости. Социалистическое право суть справедливо, поскольку оно совпадает с закономерностями общественного развития, в свою очередь достижение справедливости в юридической деятельности может иметь место лишь при строгом следовании требованиям права и законности.

В Советском общенародном государстве речь должна идти о диалектическом единстве права и справедливости, об их координированном соотношении, которое можно сравнить с соотношением двух геометрических кругов, частично совпадающих друг с другом, но при этом не перекрывающих в полной мере один другого. Право и справедливость в процессе общественного регулирования предстают как комплетарные понятия, т. е. будучи по сути дела разными категориями, они взаимно дополняют друг друга. Когда обычно говорят, например, что приговор (решение) суда или любой другой юридический акт не только справедлив, но и законен или наоборот, тем самым подчеркивают их комплетарность.

Изучение нормативного правового материала и, в частности, конституционных норм под углом зрения интересующего нас вопроса, наилучшим образом подтверждает вышесказанное. Так, содержание норм Конституции СССР, посвященных основным субъективным правам и обязанностям советских граждан, аккумулирует в себе оценку правового статуса граждан с позиции справедливости, которая требует, чтобы всем правоспособным гражданам СССР, независимо от пола, расы, национальности, имущественного положения, предоставлены были равные права и возлагались на них равные обязанности во всех областях жизни: хозяйственной, государственной, общественно-политической и культурной (ст. 118, 119, 120, 121, 123 и др. Конституции СССР).

Единство права и справедливости проявляется также в законодательном установлении и гарантировании равноправия женщины с мужчиной (ст. 122, 137 Конституции СССР).

Равноправное положение граждан в СССР вытекает из самой природы социалистического строя. По мере развития нашего общества

¹ Так, например, Сократ говорил: «Для меня справедливое и законное одно и то же». (Платон. Сочинения в трех томах, т. I, М., 1968). Аристотель писал: «Понятие «справедливости» означает в одно и то же время как законное, так и равное...» (Этика Аристотеля, кн. V, СПб., 1908, стр. 82—83). По мнению Ф. Аквинского, предметом (объектом) справедливости является право. (См. по кн.: А. Бронзов. Аристотель и Фома Аквината в отношении к их учению о нравственности. СПб. 1884, стр. 393—462).

² «Комсомольская правда», 11 июня 1969 г. См. также: «Литературная газета», 7 июня, 9 августа 1972 г.; Ю. Северин. Уважение к праву. «Журналист», 1972, № 10, стр. 23.

гарантии единства права и справедливости усиливаются и расширяются. Особо яркое отражение эта тенденция нашла в материалах XXIV съезда КПСС.

Важным проявлением постоянно существующей между системой советских правовых норм и справедливостью общности является государственно-правовое разрешение национального вопроса. Образование 50 лет тому назад под руководством В. И. Ленина многонационального Советского государства явилось не только крупным политическим событием, но и актом высшей справедливости, отвечающим чаяниям всех добровольно объединенных в Союз народов.

Полное равенство и равноправие союзных республик, их суверенитет, добровольность и свобода объединения, демократический централизм, социалистический федерализм и советский демократизм в организации и деятельности органов государственной власти и управления — вот те принципы, которые характеризуют общие требования советского права и справедливости при регулировании национальных отношений в Советском государстве.

Благодаря именно федеративному устройству государственной жизни в СССР успешно осуществляется гармоничное развитие общесоюзных интересов и национальных особенностей. Законодательство, закрепляющее этот процесс, естественно, не может быть несправедливым, ибо оно находится в полном соответствии с объективными закономерностями, согласно которым в будущем нации сольются в особую однородную интернациональную общность, знаменуя собой торжество коммунистической справедливости.

В правовой литературе верно отмечается, что юридическое выражение воли и общности интересов всех народов СССР, учет общих и особых специфических национальных интересов, обеспечение братской дружбы и сотрудничества народов нашей страны — главное проявление социалистической справедливости в советском праве¹. Вследствие этого право и справедливость способны быть средствами сплочения, консолидации, объединения, а не обособления и разобщения наций, входящих в состав многонационального Советского государства.

В. И. Ленин разъяснял, что национальные особенности не могут быть причиной расхождения права и справедливости при условии, если государство не допустит установления каких бы то ни было привилегий, преимуществ для одной нации или, наоборот, ограничений для другой².

Следуя неуклонно идеям В. И. Ленина, КПСС и Советское государство осуществили на практике подлинно справедливые принципы равноправия, сотрудничества и взаимопомощи. Выравнивание уровней экономического и культурного развития отсталых ранее национальных окраин, достижение правового и фактического равенства наций — это наиболее яркое выражение исторической справедливости социализма³.

Анализ некоторых норм конституционного института равноправия граждан, женщины с мужчиной, наций и народностей СССР показывает неразрывное единство советского права и справедливости. Оно проявляется также в других отраслях права.

Соотношение права и справедливости не исчерпывается только единством данных категорий, так как их взаимодействие предполагает и различия, обусловленные специфическими качествами каждой из них.

¹ См.: Е. М. Орач. Социалистическая справедливость советского права. Автореф. канд. дисс. Харьков, 1972, стр. 15.

² См.: В. И. Ленин. Полное собрание сочинений, т. 45, стр. 360.

³ См.: П. Н. Федосеев. Марксизм в XX веке, «Мысль», 1972, стр. 336.

Справедливость возникла в первобытном обществе, в котором она обладала внутренним единством, выражая отношения равенства между людьми¹.

Право же возникло там, тогда и поскольку, где, когда и поскольку общество с появлением частной собственности раскололось на антагонистические классы. Оно по своей сущности есть возведенная в закон воля господствующего класса, воля, содержание которой определяется материальными условиями жизни этого класса.

Вследствие классового разделения общества каждый класс вкладывает теперь в справедливость содержание, соответствующее его коренным интересам и целям. На основе прежде всего противоположных экономических и политических интересов классов, естественно, образуется плюралистическое понимание справедливости в противоположность единой общеродовой справедливости. Исходя, главным образом, из этой классовой специфики и строятся во всех классовых формациях соотношение справедливости и права как общественных явлений.

Различие между социалистической справедливостью и правом также прослеживается по их происхождению. Еще задолго до победы пролетарской революции складываются в общественной жизни элементы справедливости трудящихся масс. На протяжении многовековой истории человечества наблюдается постоянное и неодолимое стремление народов к справедливому общественному устройству. Восстания рабов, многочисленные крестьянские бунты, рабочие движения неизменно совершались под знаменем справедливости. Ф. Энгельс в 1881 г. писал: «Справедливая заработная плата за справедливый рабочий день — таков лозунг рабочего движения в течение последних пятидесяти лет...»².

Пролетарская справедливость восприняла тысячелетиями во всех прописях известные «простые нормы нравственности и справедливости, которые при господстве эксплуататоров уродовались или бесстыдно попирались»³.

Возникновение советского социалистического права связано с победой в нашей стране Великой Октябрьской социалистической революции. Оно как новый, высший тип права не имеет какой-либо преемственности от прежних правовых систем.

Право и справедливость различаются и по объему, и по характеру охватываемых ими общественных отношений, поступков людей. Например, отношения дружбы, любви, товарищества подпадают под законодательное регулирование не во всех своих формах и связях. Но они подвергаются оценке со стороны справедливости в любом случае. И это предопределено особым характером данной области общественных отношений. Пока личные отношения людей не попадают в правовую орбиту, они свободны от юридического регулирования. К. Маркс писал:

¹ Связывая возникновение справедливости с появлением имущественного неравенства и разделением общества на классы, автор соответствующей статьи в Малой советской энциклопедии по существу отрицает ее происхождение в первобытнообщинном строе и таким образом стирает одну из граней, отличающих справедливость от права. (См. Малая советская энциклопедия, т. 8, М., 1960, стр. 1011).

В противоположность этому большинство советских философов считают, что справедливость своим возникновением обязана первобытным общественным отношениям. (См. например: «Философская энциклопедия», т. 5, М., 1970, стр. 119). Небезынтересно обратить внимание на новейшие открытия и выводы ученых-антропологов, которые подтверждают эту точку зрения (См. «Вокруг света», 1972, № 6, стр. 17).

² К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 19, стр. 255.

³ Программа Коммунистической партии Советского Союза. М., Политиздат, 1968, стр. 119.

«Если бы брак не был основой семьи, то он так же не являлся бы предметом законодательства, как, например, дружба»¹.

В тех случаях, когда советское право не вмешивается в некоторые стороны жизни людей, вовсе не означает, что оно не влияет всей своей системой на соответствующие отношения. Право своей воспитательной функцией содействует повышению общей культуры граждан, формированию общественного мнения, создавая фон, почву для нравственного, справедливого решения вопросов, возникающих в межличностных отношениях.

Границы поля действия социалистической справедливости широки в том смысле, что, не представляя собой категории какой-либо одной формы общественного сознания, она имеет не только этический, но и в соответствующих случаях одновременно правовой характер. «В ней теснейшим образом соединяются социалистическая мораль и социалистическое право»².

С другой стороны, справедливость не покрывает собой все право. Было бы упрощением и вульгаризацией искать в содержании каждой правовой нормы проявление справедливости.

Источником различий между правом и справедливостью является неравномерность их развития вслед за социалистическим базисом. В ходе этого развития порой наблюдается отставание содержания правовых норм от «всегда идущих впереди требований справедливости»³. Однако нельзя данное положение возводить в абсолют, как это делает Е. М. Орач. Социалистическое право, как известно, нередко являлось (особенно в первые годы Советской власти) и является в настоящее время источником формирования новых идей и принципов социалистической справедливости.

В случаях возникновения коллизий между правом и справедливостью они при социализме устраняются путем законодательного вмешательства, отвечающего объективным изменениям действительности, практики. Пока закон не отменен, несмотря на наличие расхождений между ним и справедливостью, он должен строго соблюдаться, ибо в противном случае будет подорван принцип социалистической законности.

Различие между правом и справедливостью усматривается также в форме их выражения. Правовые нормы закреплены государством в законах и иных нормативных актах, в то время как требования справедливости находят себе средоточие в общественном мнении, убеждениях, чувствах классов, социальных слоев и групп, отдельных лиц. Хотя это вовсе не исключает закрепления в законодательных актах требований справедливости (например, ст. 2 УПК РСФСР).

Стирается ли в этом случае грань между правовой нормой и справедливостью? Нет, не стирается, ибо правовая нормативная форма далеко не является единственной для выражения требований справедливости⁴.

Хотя советское законодательство выступает формой справедливости, в конкретной ситуации с нею могут не совпадать представления о ней отдельных индивидов. Возникают в таких случаях локальные противоречия между общественной справедливостью, легализованной в нор-

¹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 1, стр. 162.

² Герхард Ханай. Социалистическое право и личность. М., Изд-во «Прогресс», 1971, стр. 205.

³ Е. М. Орач. Указ. работа, стр. 8.

⁴ Поэтому ошибочным является мнение о том, будто «не справедливость порождает норму, а норма определяет, что должно считаться справедливым и несправедливым». В. Д. Катков. К анализу основных понятий юриспруденции. Харьков, 1903, стр. 385).

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
Серия истории, философии и права, 1973, № 2

села в Борчалинском уезде Тифлисской губернии также назывались Абдаллы¹. А. Бакиханов писал, что в Шеки-Закатальской зоне жило племя абдал². В истории Туркмении отмечается, что абдалы были белыми гуннами³. Племя абдал в прошлом было известно и среди каракалпаков⁴. В XIX в. в Туркмении тоже жило племя абдал⁵. Села Абдал и Абдаллар имеются и в Иране⁶, и в Турции⁷. В. А. Гордлевский писал, что племя абдал было одной из сильных общественно-политических групп Турции в средние века⁸.

Вышесказанное не оставляет сомнения в том, что отмеченные топонимы должны объясняться на основе этнонимов.

Часто встречающееся в топонимах слово «базар», «ганлы», «газан» автор объясняет соответственно как «рынок» (стр. 31), «кров» (стр. 45) и «котлован, углубление, яма, букв. котел» (стр. 77). Безусловно, в некоторых топонимах, таких как Аднабазар, Астраханбазар (совр. Джалилабад), Ерменибазар, Сеидбазар и др., это слово надо понимать как «рынок», «место торга». В этих местах в прошлом действительно были базары. Но во многих оронимах, гидронимах и топонимах это слово надо объяснить на основе этнонима. На самом деле, в названиях Базарюрт и Базардюзи (в Азербайджане), Базарюрт (на Кубани), Базаркышлак (в Ставропольском крае), Базарчай (в Азербайджане), Базарнохур (на Северном Кавказе), Базархеви (в Грузии) и т. д. не может присутствовать «базар» в значении «рынок». Д. Д. Пагирев приводит десятки названий с компонентом «базар»⁹. Нами собраны многие микротопонимы (название родников, ущелий, развалин) с этим словом¹⁰. Выяснено, что в названии бывшего Басар-Кечерского района Армянской ССР тоже участвует слово «базар»¹¹. Все это говорит против «базар» в значении «рынок». Этноним базар не засвидетельствован на территории Азербайджана источниками. Но известно, что в прошлом веке на Северном Кавказе в Калмыцких степях¹² жило племя базар.

То же можно сказать о топонимах с компонентом «ган». В таких топонимах, как Ганлыгел, Ганлыджа, Ганлыбулак и др., слово «ган» может иметь значение «кровь». Но топонимы с этим компонентом в основном сохраняют этноним канглы и гангли (ганлы). Это племя было одним из крупных племенных объединений, вошедших также в состав казахов, узбеков и каракалпаков. Известно, что в 70-х годах VIII в. это объединение, жившее тогда в среднем течении Сырдарьи, под ударами огузов и карлыков распалось на две части. Одна его часть двинулась на запад, к северо-западу Аральского моря, а другая часть — к области рек Талас и Чу. Первая часть в дальнейшем продвинулась еще дальше на запад и слилась с печенегами. Под натиском кыпчаков канглы-пече-

¹ Д. Д. Пагирев. Алфавитный указатель к пятиверстной карте Кавказского края. Тифлис, 1913, стр. 1.

² А. Бакиханов. Юлистан Ирем. Баку, 1957, стр. 191.

³ История Туркменской ССР, т. I, ч. I, Ашхабад, 1957, стр. 141.

⁴ Документы архива хивинских ханов по истории каракалпаков. М., 1967, стр. 316.

⁵ А. Джикиев. Материалы по этнографии мангышлацких туркмен. Тр. Ин-та истории, археологии и этнографии Туркменской ССР, т. VIII, Ашхабад, 1963, стр. 197.

⁶ См. فرهنگ جغرافیائی ایران. Тегеран, 1328, стр. 1 (на персидском).

⁷ В. А. Гордлевский. Избр. сочинения, т. III. М., 1962, стр. 108—109.

⁸ Там же.

⁹ Д. Д. Пагирев. Указ. работа, стр. 28.

¹⁰ Напр., Базар-йери (место базара) — развалины вблизи села Филфили Куткашенского района.

¹¹ См. АКАК, т. VI, ч. II, стр. 244.

¹² АКАК, т. VI, ч. II, стр. 544, 545, 550.

негское объединение перешло на землю хазар¹. В дальнейшем часть канлы вошла в состав кыпчаков, ногайцев и др. Хазары, как известно, были в непосредственных связях с Азербайджаном. Как сказано выше, часть канлы вошла в состав огузов-сельджуков. Известно, что среди шести тюркских племен, участвовавших в огузско-сельджукских завоеваниях Закавказья, были и канглы². Это племя было и в составе монголов-завоевателей³. Следовательно, элементы «канлы» — проникли в Азербайджан как с севера, так и с юга.

На этом основании можно считать, что бывшие села Ганлыкент (в Батумском округе), Ганлы Аллаверди (Новобаязетский уезд Эриванской губернии)⁴, и современные Ганлыкент (Кельбаджарский р-н Азерб. ССР), Бозалганлы (Таузский р-н Азерб. ССР) и многие географические названия такие, как Ганлытала, Ганлыторе, Ганлытепе и другие, следует объяснять на основе этнонима ганлы. В Азербайджане имеются топонимы, которые отражают названия отдельных племен или родов, относящихся к канлы⁵.

В топонимии Азербайджана и в некоторых других районах Кавказа распространены топонимы и географические названия со словом «газан». Несомненно, в некоторых из них, таких как «Казанбулак», «Казангел» и других, это слово имеет значение «котел» и показывает котлообразность места их расположения. Но объяснить все такие названия на основе слова «котел» неправильно. В книге Д. Д. Пагирева приведены 24 названия с этим компонентом. Одно то, что это слово встречается и в топониме Газанлар, (село в бывшей Кареской области)⁷ и в названии развалин крепости Казан-Кошку (Ярдымлинский р-н Азерб. ССР), Казанлык (в Болгарии) и других, ставит под сомнение толкование автора рецензируемой книги и позволяет видеть в этих именах этноним казан (газан). В XIX в. в Азербайджане было более десятков сел с названием Газанчи⁸. Топоним «казанчы», состоит из слова «газан» и окончания «чы», означающий в современном азербайджанском языке занятие. Однако это окончание в подобных топонимах заменяет окончание «лы», означающее принадлежность. В Азербайджане имеется много топонимов с подобным окончанием, как Гушчу, Даначы, Гыйыгчы, Кюрекчи, Юрдчи, Кепенекчи, Гарасучу, Гурбанчы, Бостанчы, Тэкнели—Отахчы, Гырчы, Демирчи, Галайчы и др. В таких топонимах, как Демирчи, Галайчы и др. оно имеет окончание, показывающее занятие. Но бессмысленно объяснять топоним Карасучу (от болота Карасу+чу) как «села занимающегося болотом Карасу», Юртчу — «те, которые занимаются юртой», или Кепенекчи, т. е. те, которые занимаются бабочками, и т. д. Поэтому эти топонимы соответственно объясняются как «живущие у Карасу», «живущие в юрте», «относящиеся к роду Кепенек». Таким образом, газанчы следует объяснить не как «имеющие котел, или «изготавливающие котел», а «относящиеся к племени казан». Следовательно, окончание «чы» и «чи» в таких случаях заменяет «лы» в

¹ См. подробно: К. Шахниязов. К вопросу расселения и родовых делений канглы. В кн.: «Этнографическое изучение быта и культуры узбеков». Ташкент, 1972, стр. 4—11.

² Р. А. Гусейнов. Тюркские этнические напластования XI—XII вв. в Закавказье (тезисы). Семинар по проблеме происхождения формирования азербайджанского народа. Баку, 1966, стр. 6.

³ В. В. Бартольд. Соч., т. II, стр. 299.

⁴ Д. Д. Пагирев. Указ. работа, стр. 113.

⁵ Например, Карадонлу.

⁶ Д. Д. Пагирев. Указ. работа, стр. 107.

⁷ Там же.

⁸ Там же.

том же значении принадлежности. И это не случайно. Если бы топонимы имели форму «газанлы», то это как раз означало бы «имеющий котел», а гурбанчы — «имеющий жертву». Сказанное подтверждается сведениями о племени казан. Это племя входило в состав древних булгаров. Именно с этим племенем связывается название города Казань, известного с 1290 г.¹ В русских летописях булгары — казаны известны с 1161 г.² Казан считает одним из кыпчакско-булгарских племен и известный тюрколог Н. А. Баскаков³. Имеющиеся в Азербайджане и известный тюрколог Н. А. Баскаков³. Имеющиеся в Азербайджане топонимы Гыпчаг, Болгаркенд и Болгарчай (Пушкинский р-н) свидетельствуют о том, что казаны (или часть) пришли в Азербайджан вместе с булгарами. Возможны и другие пути проникновения казанов в Азербайджан.

Вторая группа ошибок автора заключается в том, что при объяснении и транскрипции древних географических терминов, он исходил из современного азербайджанского языка, тогда как значение некоторых из них непонятны для азербайджанцев. Значение этих слов можно найти в древнетюркских, а также и в других современных тюркских языках. В словаре пишется, что слова «бармаг» (село Бармагбине, гора Бешбармаг) — «остроконечная вершина, букв. палец» (стр. 32), «гемор или кемур» (село Комур, гора Кемурдаг и Кюмуркей)⁴ — «уголь» (стр. 49, 89), «гюдо» (село Гюдеджювор) — «короткий, небольшой» (стр. 53), «джюхор» (с. Гюдеджювор) — «диал. низкий берег реки» (там же), гюлюстан (с. Гюлюстан) — «сад, цветник роз» (там же), лачын (село Лачин, гора Лачиндаг) — «белый сокол» (стр. 102), «хырман» — (село Хырмандалы) — «гумно», «ток» (стр. 149).

В современном азербайджанском языке «бармаг» не имел и не имеет значения «остроконечной вершины», это лишь «палец». Это слово в вышеприведенных топонимах следует объяснить через тюркский «пармак» — сопка⁵, не сохранившийся в современном азербайджанском языке. Известно, что Бешбармак, именуемый еще в древнеармянских источниках «гунскими воротами»⁶, и тысячу лет тому назад назывался «Бармак»⁷. В заметках средневековых путешественников эта гора названа «Бармак»⁸. Как отмечал еще Минорский⁹, слово «беш» (пять) добавлено потом населением, когда полагали, что гора имеет значение «бармаг» — в смысле палец.

Села Кюмур (в Кубинском р-не и в Нахичеване) названы по именам близлежащих одноименных гор, и поэтому это слово надо объяснить из тюркского «кюмор» — «узкое, обрывистое место на вершине горы»¹⁰. Топоним Гюдаджювор — состоит из частей «гюда» и «джювор». Но последнее надо было писать «джувур» — как говорится среди населения, и это слово вовсе не «низкий берег реки», как пишет автор, а лесная чаща на берегу реки, так как оно, вероятно, от тюркского «чу-

пур» — густой лес¹. Это же слово участвует в топониме Агджувур. Слово «гюда» — тоже не «короткий» — как в современном азербайджанском языке, а от тюркского «куду» — пастбище². Ибо, по сведениям старожил, место этого селения раньше служило пастбищем для близлежащих сел. Неправильно до сих пор объяснен топоним Гюлюстан — «цветник». Этот топоним — искажение от персидского «кевил» (ковул, куул, кухул) — подземный ход, подземное жилище, искусственная пещера³ и «стан». Например, известно, что крепость Гюлюстан в древности называлась «кеилмлян» (куилмлян) — от перс. «кевил» и «млян» (середина)⁴.

Часть топонимов с «лачын» следует объяснять, не как «белый сокол», а как фонетическую форму от тюркского «алчин» — крутой обрыв горы или «ялчын» — гладкий, лощеный⁵. Слово «хырман» (в топониме Хырмандалы) следует объяснять от тюркского «кермен» — крепость⁶.

По автору, топоним Шатырлы — связан с азерб. «шатыр» — (печкарь) и окончание «лы». Однако этот топоним связан со средневековой крепостью, расположенной в Арране, между Бардой и Гянджой — Шатар⁷. Другое название этого села — Гасангани; и поэтому Шатырлы указывает на происхождение имени этого села от крепости, а Гасангани — название рода, основавшего село.

Некоторые татские и талышские топонимы сохранились в сильно искаженной форме. Третья группа ошибок автора состоит в том, что он не имел возможности исправить эти искажения. Поэтому оказалось, что топоним «Секинедушме» состоит из «Секине» (личное имя), азербайджанского «душме» — «впадина», «понижение». Во-первых, слово «душме» в азербайджанском языке не имеет такого значения; во-вторых, этот топоним состоит из татского «сэнгинэ» (каменный) и «душме» (родник). А Хонхырт состоит не из татского «хун» (кров) и «хырт» «возвышенность», как пишет автор, а из татского «кун» (подошва) и «хырт».

Очень интересно происхождение топонима Чаган (Ахсунский р-н). Это село расположено на берегу Ахсу (белая вода). Дело в том, что река эта в прошлом также называлась Чаганмурэн — от монгольского «цаган» — белый и «мурэн» — река⁸. В дальнейшем слово «мурэн» выпало, и это название было перенесено на один из рукавов Ахсу. Так, в литературе XIX в. отмечается, что р. Чаган впадает в Ахсу⁹. Далее известно, что в верховьях этой реки жило полукочевое общество Чаган-Мамедсалим, т. е. «Мамедсалимы, живущие на берегу Чаган». В конце XIX в. возникло село Чаган-Мамедсалим. В годы коллективизации имя «Мамедсалим» было отброшено и осталось «Чаган». Таким образом, «Чаган» — не «низина», «впадина», «колодец», как объясняет автор (стр. 150), а монгольское «цаган» — белое. Не следует смешивать этот топоним с перс. «чакх» — колодец.

¹ М. П. Пинегин. Казань в прошлом и настоящем. СПб., 1890, стр. 213.

² Там же, стр. 231.

³ Н. А. Баскаков. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969, стр. 352.

⁴ Искажение от Кюмуркух («гора Кюмур»).

⁵ В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий. СПб., 1893, т. IV, ч. 1, стр. 11.

⁶ См.: С. Т. Еремян. Марзпанская Армения. Восстание 450—451 и 483—484 гг. В кн.: «Очерки истории СССР». III—IX вв., М., 1958, стр. 200.

⁷ См. Сообщение арабского географа Максиди (СМОМПК, XXXVIII, стр. 59, перев. Н. Караулова).

⁸ В. Ф. Минорский. История Ширвана и Дербента X—XI веков. М., 1963, стр. 213.

⁹ См. Путешественники об Азербайджане, т. I, составил З. И. Ямпольский. Баку, 1961, стр. 266.

¹⁰ В. В. Радлов, т. II, ч. II, стр. 1321.

¹ В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий, СПб., 1893, т. III, ч. II, стр. 2183.

² Там же, т. II, ч. II, стр. 1488.

³ См.: Б. Дорн. Каспий, стр. 172.

⁴ См. подробно: В. Ф. Минорский, История Ширвана и Дербента, стр. 56, его же. Исследование по истории Ширвана. НАИИ, Азерб. ССР, инв. № 3310, стр. 35—36.

⁵ В. В. Радлов, т. III, ч. I, стр. 185.

⁶ А. К. Курмышанов. Исследование по лексике «Тюрко-арабского словаря». Алма-Ата, 1970, стр. 142. Ср. Аккерман — «белая крепость».

⁷ Извлечение из географического словаря Якута Хамави, пер. П. Жузе. НАИИ Азерб. ССР, инв. № 505, стр. 89.

⁸ См. Рашид ад-Дин. Сборник летописей, т. III, Баку, 1956, стр. 69.

⁹ Обзорение российских владений за Кавказом, ч. III, стр. 48.

В книге встречаются мелкие ошибки и неточности. Так, по мнению автора, слова «вар» (села Гадживар, Мусавар, Махмудавар и т. д.) обозначают принадлежность к племени, роду, семье» (стр. 42). Между тем компонент «вар» участвует в 21 топониме с формой «вар» и «во», «ва» (с выпадением конечного «р») в азербайджанских, талышских, татских, курдских топонимах и имеет значение «село», «место», «юрта» (ср. иранское «вар» — укрепленное село, город, крепость)¹. В Азербайджане еще в XIX в. «вар» означало также определенную сельскую местность, как-то: эйлаг, кишлак, юрта². На стр. 103 автор пишет, что топонимы лек, леки — это названия дагестанской народности и, таким образом, смешивает с лаками племя лек. По М. Г. Велиеву, среди тюркских племен, пришедших из западного Туркестана во время Хулагуидов в Иран в XIII в. было племя лек³. Одно из племенных образований в Турции XVI в. именовалось лек⁴. Такая родоплеменная группа живет и сейчас в Турции⁵. Племя лек, как говорящее на языке тюркского типа, отмечал и Зейдлиц⁶. Леки раньше жили в Иранском Азербайджане, часть их перешла на север вместе с Джафаркулиханом Хойским в 1804. Кавказский наместник генерал Ртищев в своем письме к сыну этого хана в 1816 г. писал, что племя лек является одним из племен, живших в Хое, принадлежавшем Джафаркулихану, и «вместе с ним перешло к нам»⁷. В 80-х годах XIX в. племя лек жило в Елизаветпольской губернии⁸. Впоследствии леки жили в разных местах Азербайджана.

Автор пишет, что слово «аг» (белый) в топониме может выступать также в значении «восточный» (стр. 17). Это неверно. Не было и нет такого значения слова «аг» в топонимике Азербайджана.

Наконец, в работе (стр. 197, 199, 202, 210 и др.) некоторые современные села названы «кочевьями» (Бахчагарахан, Бабашлы, Башюрд, Баяндур, Вахидли, Дашлар и др.). Это вызывает недоумение. Создается впечатление, что в настоящее время в Азербайджане сохраняются пережитки кочевого образа жизни, чего в действительности нет.

Сказанное выше показывает, что к анализу географических терминов надо относиться очень осторожно, и нельзя подходить к этим вопросам без достаточного привлечения лингвистики и, в особенности, этнографии и истории. Наши замечания не отрицают значения работы тов. Е. П. Бушуевой, и можно надеяться, что в будущем некоторые из них будут учтены при повторном издании словаря.

Г. А. ГЕИБУЛЛАЕВ

¹ См.: М. Н. Боголюбов. Древнеперсидские этимологии. Древний мир. Сб. статей. 1962, стр. 370. В. И. Абаев. Историко-этимологический словарь осетинского языка. М.—Л., 1958, стр. 282.

² Свод материалов для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края, т. I, ч. I, стр. 84.

³ М. Г. Велиев. Население Азербайджана — музей этнографических сокровищ. Азербайджанский настольный календарь, 1924—1925 гг., стр. 399.

⁴ См.: Этнические процессы и состав населения в странах Передней Азии. М.—Л., 1963, стр.

⁵ Д. Е. Еремев. К семантике тюркской этнонимии. Сб. Этнонимы. М., 1970, стр. 140.

⁶ Н. Зейдлиц. Этнографический очерк Бакинской губернии. Т., 1970, стр. 86; АКАК, т. V, ч. II, стр. 565.

⁷ АКАК, т. V, ч. II, стр. 565.

⁸ Н. А. Абелов. Экономический быт государственных крестьян Елизаветпольского уезда, МИЭБГКЗК, т. II, стр. 11.

МҮНДӘРИЧАТ

А. М. Елдаров, Б. С. Гурбанов. Фәһлә синфи социализм чәмијјә-тиндә апарычы гүввәдир	3
Г. Ш. Оручов. Совет Азәрбајҹаны Гафгаз чәбһәсинин чәббәханасыдыр	15
Ә. А. Һүсәјизадә. Мүасир Азәрбајҹан топонимиясында тајфа адлары-нын изи	22
Д. С. Һүсәјнова. Биринчи рус ингилабы әрфәсиндә вә дөврүндә Азәр-бајҹан дәннзчи фәһләләринин ингилабы чыхышлары тарихиндән	31
С. А. Мәмәдов. «Аб-и-күран» веркиси һаггында	42
Ә. Һ. Рәһимов. Бәдр Ширванинин Гәбәләјә һәср етдији ше'р	48
Г. Һ. Асланов. Гарамурад кәндиндән тапылмыш јени археоложи матери-аллар	54
Ш. А. Гүлијев, Г. Ч. Чавадов. «Әврәз» һаггыда	65
Н. М. Мәмәдов. Идрак методларынын вәһдәти проблеминә даир	74
М. Һ. Әлијев. Әбу Јусиф Јәгуб Иби-Исһаг әл-Кинди һаггында ики мүлаһизә	81
Ш. Ш. Мирзәјева. «Габуснамә»дә бир сыра естетик проблемләр	89
А. М. Шүкүров. Дини адәт-ән'әнәләрин мәншәји вә маһијјәти	101
Ә. А. Һәсәнов. Совет һүгугу вә әдаләт	110

Тәһгид вә библиографија

Г. А. Гејбуллајев. Азәрбајҹанын чографи терминләр лүгәти	119
--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

М. Эльдаров, Б. С. Гурбанов. Рабочий класс — ведущая сила социалистического общества	3
Г. Ш. Оруджев. Советский Азербайджан — арсенал Кавказского фронта	15
А. Гусейнзаде. Следы племенных названий в современной топонимии Азербайджана	22
Д. С. Гусейнова. Из истории революционных выступлений рабочих-моряков Азербайджана накануне и в период первой русской революции	31
С. А. Мамедов. О налоге Аб-и-куран	42
Абульфаз Рагимов. Стихи Бадра Ширвани, посвященные Кабале	48
Г. Г. Асланов. Археологические новинки в селении Беюк Карамурад	54
Ш. А. Гулиев, Г. Дж. Джавадов. Об «авразе»	65
Н. М. Мамедов. К проблеме единства методов познания	74
М. Г. Алиев. О двух соображениях об Абу Юсуя Йагуб ибн Исхаг Ал-Кинди	81
Шукюфа Мирзоева. Некоторые эстетические проблемы в «Кабус-наме»	89
А. М. Шукуров. Происхождение и сущность религиозных обрядов и традиций	101
Э. А. Гасанов. Советское право и справедливость	110
Критика и библиография.	
Г. А. Гейбуллаев. Словарь географических терминов Азербайджана	119

Сдано в набор 11/VII 1973 г. Подписано к печати 15/I 1974 г. Формат бумаги 70×108¹/₁₆. Бум. лист. 4,0. Печ. лист. 10,96. Уч.-изд. лист. 10,8. ФГ 09011. Заказ 570. Тираж 1260. Цена 80 коп.

Типография АН Азерб. ССР. Баку, пр. Нариманова, 31.